

University of Groningen

Jaarboek Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen 1991

Voerman, Gerrit

IMPORTANT NOTE: You are advised to consult the publisher's version (publisher's PDF) if you wish to cite from it. Please check the document version below.

Document Version

Publisher's PDF, also known as Version of record

Publication date:

1991

[Link to publication in University of Groningen/UMCG research database](#)

Citation for published version (APA):

Voerman, G. (editor) (1991). Jaarboek Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen 1991. (Jaarboek Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen). Groningen: Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen.

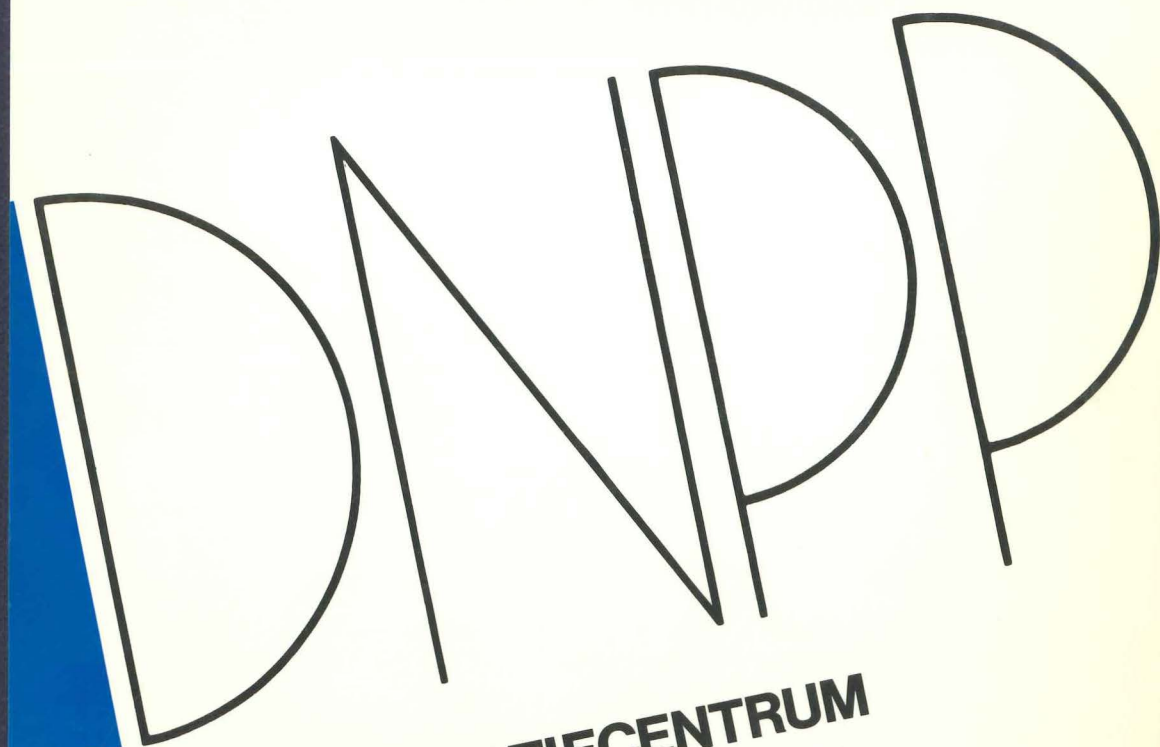
Copyright

Other than for strictly personal use, it is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

Take-down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

Downloaded from the University of Groningen/UMCG research database (Pure): <http://www.rug.nl/research/portal>. For technical reasons the number of authors shown on this cover page is limited to 10 maximum.

**DOCUMENTATIECENTRUM
NEDERLANDSE
POLITIEKE PARTIJEN**

JAARBOEK 1991

RIJKSUNIVERSITEIT
GRONINGEN

RIJKSUNIVERSITEIT
GRONINGEN

JAARBOEK 1991

DOCUMENTATIECENTRUM
NEDERLANDSE POLITIEKE PARTIJEN
OUDE BOTERINGESTRAAT 52
9712 GL GRONINGEN
TEL.: 050-63 68 30
FAX: 050-63 72 56

Colofon

titel:	Jaarboek Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen 1991
copyright:	Documentatiecentrum Nederlandse Politieke partijen - RU Groningen
ISSN:	0921-0873
redactie:	G. Voerman
omslag:	J.D. de Visser
produktie:	B.H. Pier
druk- en bindwerk:	Universiteitsdrukkerij Rijksuniversiteit Groningen

Dit Jaarboek kan men bestellen door f 21,50 over te maken op giro
2813720 t.n.v. Bibliotheek RU Groningen onder vermelding van 'Jaarboek
DNPP 1991'.

VOORWOORD

De documentatie betreffende Nederlandse politieke partijen heeft vele kanten. Politieke partijen houden zich immers binnen en buiten het parlement met sterk uiteenlopende zaken bezig en ontplooiën vele activiteiten. De vele publikaties die de partijen ook het afgelopen jaar weer het licht hebben doen zien, vormen hiervan het bewijs.

Het Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen (DNPP) van de Rijksuniversiteit Groningen is het enige universitaire instituut in Nederland dat zich toelegt op het verzorgen van de documentatie betreffende de organisatie, opvattingen en werkzaamheden van alle in de Eerste en Tweede Kamer vertegenwoordigde politieke partijen. De nadruk wordt daarbij gelegd op de activiteiten van deze partijen buiten de Staten-Generaal, omdat hun parlementaire handelingen reeds elders worden gedocumenteerd.

Dit Jaarboek doet verslag van de wijze waarop het DNPP zich in 1991 van zijn taak heeft gekweten. Daarnaast wil het een podium bieden aan wetenschappelijke studies betreffende Nederlandse politieke partijen. Een aantal in onderwerp en tijd uiteenlopende bijdragen is daartoe opgenomen.

Door de nieuwe organisatorische structuur van het DNPP die in 1991 haar beslag kreeg, is ook de samenstelling van het Wetenschappelijk Adviescollege veranderd. Van de vertrekkende leden wil ik op deze plaats in het bijzonder prof.dr. I. Lipschits bedanken, die in 1973 het Centrum heeft opgericht en sindsdien nauw betrokken is geweest bij het DNPP.

Groningen,
1 maart 1992

G. Voerman
Hoofd DNPP

INHOUD

Voorwoord

Inhoud	1
Jaarverslag 1991 DNPP	3
Paul Lucardie, Marjolein Nieboer en Ida Noomen, Kroniek 1991 . Overzicht van de partijpolitieke gebeurtenissen van het jaar 1991	14
J.A.O. Eskes, Het Nederlandse beeld van politieke partijen tussen 1813 en 1848	62
Christopher T. Husbands, Phoenixes from the ashes? The recovery of the <i>Centrumpartij '86</i> and the <i>Centrumdemocraten</i> , 1989-1991	84
J.W. van Deth, M.H. Leijenaar en K. Wittebrood, Op weg naar één brede volkspartij?	103
G. Voerman, Partijfusies in Nederland . Een verkennend seismologisch onderzoek	123
M. Nieboer en A.P.M. Lucardie, 'Aanschuren tegen het CDA' of aansluiten bij klein links? De geschiedenis van de Evangelische Volkspartij	149
J. van der Knoop, A.P.M. Lucardie, W.H. van Schuur en G. Voerman, De ideologische vormgevers van Groen Links . Voorlopig verslag van een enquête onder de leden van het congres van Groen Links op 13 en 14 december 1991	168
F.L. van Holthoon, D66 en de liberale erfenis . Een essay	192
H. van den Brink, Waarborg van kwaliteit . Een bespreking	203
Collectie EVP . Plaatsingslijst van het archief van de Evangelische Volkspartij	215

JAARVERSLAG 1991 DNPP

Inleiding

Het jaar 1991 was voor het Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen (DNPP) van de Rijksuniversiteit Groningen een druk en vruchtbaar jaar. De bestanden groeiden als gevolg van de vele activiteiten van de politieke partijen en door enkele grote, incidentele schenkingen. Daarnaast vormde de dienstverlening weer een hoofdbestanddeel van de werkzaamheden van het DNPP, mede naar aanleiding van de Statenverkiezingen die in maart 1991 werden gehouden.

Ook in publicitair opzicht was 1991 een productief jaar. De Statenverkiezingen en het verschijnen van het *Jaarboek 1990* leidden tot aandacht voor het DNPP in de regionale en landelijke media. Verder verzorgden individuele medewerkers een aanzienlijk aantal publikaties.

Wetenschappelijk Adviescollege ten behoeve van het DNPP

Conform het reglement van het DNPP (art. 7, 8, 9 en 10) werd in 1980 het Wetenschappelijk Adviescollege t.b.v. het DNPP ingesteld. Op 1 januari 1991 waren de leden de volgende:

- prof.mr. J.J. Vis, op voordracht van de Faculteit der Rechtsgeleerdheid;
- prof.dr. P. Valkenburgh, op voordracht van de Faculteit der Psychologische, Pedagogische en Sociologische Wetenschappen;
- drs. G.W.H. Heynen en
- dr. J.M. van Boetzelaer (voorzitter), beiden op voordracht van de Bibliothecharis;
- prof.dr. I. Lipschits en
- dhr. J.F.H.M. Lammers, beiden als andere deskundigen in de zin van art. 9 van de regeling DNPP;
- dr. A.C. Klugkist, Bibliothecharis, adviserend lid.

Het Wetenschappelijk Adviescollege vergaderde in het verslagjaar éénmaal, op 9 december. Het was de laatste keer dat het Adviescollege in deze samenstelling bijeenkwam. Als gevolg van de herziening van de positie van het DNPP (zie hieronder) zal in 1992 een nieuw Adviescollege aantreden. Naast enkele nog aan te zoeken nieuwe leden zullen de heren Van Boetzelaer en Vis daarin opnieuw zitting nemen. Van de niet terugkerende leden - de heren Heynen, Lammers, Lipschits en Valkenburgh - werd door de voorzitter afscheid genomen, waarbij hij hen bedankte voor hun inzet voor het DNPP gedurende de periode dat zij van

het Adviescollege deel hadden uitgemaakt. In het bijzonder werd prof. Lipschits lof toegezwaaid, die in 1973 aan de wieg stond van het DNPP. In 1981 gaf prof. Lipschits hij de dagelijkse leiding van het Centrum uit handen en trad hij toe tot het Adviescollege.

Beheer

In 1991 kreeg de herpositionering van het DNPP definitief haar beslag. Nadat al aan het einde van 1990 het Wetenschappelijk Adviescollege en het personeel van het DNPP hadden ingestemd met het voorstel van het College van Bestuur om het DNPP geheel onder de Universiteitsbibliotheek te laten ressorteren, gaf in mei 1991 de Universiteitsraad hieraan zijn fiat. In de nieuwe regeling heeft de Bibliothecharis de eindverantwoordelijkheid voor zowel het beheersmatige als het inhoudelijke aspect van het Centrum. Het Wetenschappelijk Adviescollege brengt voortaan met betrekking tot de wetenschappelijk-inhoudelijke facetten van het DNPP advies uit aan de Bibliothecharis. De taakstelling van het DNPP is in de nieuwe opzet ongewijzigd.

Het exploitatiekrediet bleek in 1991 nagenoeg toereikend. Extra inkomsten werden verkregen door in het kader van de Provinciale Statenverkiezingen een samenwerkingsverband aan te gaan met het *Nieuwsblad van het Noorden* (zie ook onder 'speciale activiteiten').

Personeelsformatie

Op 1 januari 1991 was de staf van het DNPP als volgt samengesteld:

mevr. M. Dallinga - secretaresse (1,0 fte)

dr. A.P.M. Lucardie - wetenschappelijk medewerker (0,5 fte)

mevr. M. Nieboer - documentaliste (0,5 fte)

mevr. I.M. Noomen - documentaliste (0,5 fte)

drs. G. Voerman - Hoofd a.i. (1,0 fte)

Op 1 maart verruilde mevr. Dallinga haar functie op het DNPP voor een betrekking elders binnen de Universiteit. In deze vacature werd op 18 maart voorzien met de aanstelling van mevr. B.H. Pier. Mevr. J. van de Boom - secretaresse van de Universiteitsbibliotheek - stond in de periode februari-juni op part-time basis het secretariaat van het DNPP bij. Vooruitlopend op de formele afronding van de herpositionering van het DNPP werd met ingang van 1 april met de benoeming van dhr. Voerman voorzien in de vacature Hoofd DNPP.

Evenals vorige jaren verrichte drs. J. Hippe ook in 1991 weer vele diensten voor het DNPP. In het verslagjaar waren de historici drs. L.H.M. Osterholt en drs. Ph. Hondelink op tijdelijke basis als vrijwilliger behulpzaam bij het ordenen van archieven van liberale organisaties. In de maanden januari en februari liepen de heren F. Faber en K. Meijer in het

kader van de cursus vakdidactiek van de studierichting Geschiedenis stage op het DNPP. In juni rondde de heer J.F. Bos, student aan de Rijkshogeschool Groningen - studierichting Bibliotheek- en Documentaire Informatie (BDI) - zijn stage af. In oktober begon mevr. F. Benak, studente aan dezelfde studierichting, haar stage. De heer G.M. Lutter, vierdejaars student aan de BDI, voltooide in juni zijn afstudeeropdracht, het opzetten van een automatiseringsplan voor het Par tij Data Systeem. Van juni tot oktober hield de heer H. Wiersema, student Internationale Betrekkingen, zich in het kader van zijn stage op het DNPP onder andere bezig met de bibliografie PvdA-buitenlands beleid. In oktober begon de heer S. van der Kooi, student Geschiedenis, zijn stage op het DNPP. Binnen het kader van een onderzoek naar de geschiedenis van het liberalisme in Groningen hield hij zich bezig met de ordening van het archief van de afdeling-Groningen van de VVD. In verband met het affiche-project (zie speciale activiteiten) startte mr. N. Knol in september met zijn werkzaamheden.

Dienstverlening

De dienstverlening die als altijd een groot beslag op de arbeidstijd legt, vindt gewoonlijk op drieërlei wijze plaats: rechtstreeks aan gebruikers die ter plaatse de bestanden raadplegen; als reactie op schriftelijke verzoeken en als reactie op telefonische verzoeken. Vergeleken met voorgaande jaren was het aantal gebruikers dat het DNPP in 1991 bezocht stabiel: circa 900. Het aantal gebruikers dat uitsluitend schriftelijk dan wel telefonisch om informatie vroeg bedroeg dit jaar eveneens ongeveer 900. De groep gebruikers bestond vooral uit doctoraalstudenten van verschillende disciplines. Ook HBO-studenten, leden van politieke partijen, journalisten, leraren en leerlingen van middelbare scholen en anderen deden echter een beroep op het Centrum.

Dienstverlening vond ook plaats door middel van ondersteuning van onderwijsactiviteiten van verschillende aard (zie onder 'relaties met instellingen en het onderwijsveld'). Tevens werd medewerking verleend aan een artikelenserie in het *Nieuwsblad van het Noorden* en aan een 'Provinciekrant' van de Stichting Burgerschapskunde met betrekking tot de Statenverkiezingen (zie ook onder 'speciale activiteiten').

Documentatie

De tweede belangrijke taak van het DNPP, naast en als voorwaarde voor de dienstverlening, bestaat uit documentatieactiviteiten. Voor een uitgebreid overzicht van de op het Centrum aanwezige periodieken en de overige collecties wordt verwezen naar de in het najaar van 1991 gepubliceerde, geheel herziene en geactualiseerde *Beschrijving van de*

collecties van het Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen. Een globale aanduiding is hier echter op zijn plaats. In 1991 werden op het DNPP de volgende bestanden bijgehouden en uitgebreid:

1. *systematische bibliografie*, waarin artikelen van en over partijen uit alle partijbladen en opinieweekbladen en voorts uit enkele dagbladen en wetenschappelijke tijdschriften, alsmede boeken en brochures worden verwerkt. De belangrijkste hoofdrubriek 'A' van de bibliografie is sinds 1978 per partij in 29 subrubrieken onderverdeeld naar beleidsterreinen, interne partijaangelegenheden en biografische informatie over politici. De hoofdrubriek 'B' van deze systematische bibliografie handelt over theoretische aspecten van partijvorming en politieke systemen. De hoofdrubrieken 'C' en 'D' betreffen gepubliceerde resultaten van opinieonderzoeken respectievelijk de politieke partijen in Groningen (zowel lokaal als provinciaal). In de hoofdrubriek 'E' wordt literatuur ontsloten over ideologieën en maatschappijvisies, die niet zonder meer aan een specifieke partij in de hoofdrubriek 'A' gerelateerd kan worden.
2. *handbibliotheek*, waarin overzichts- en achtergrondwerken van en over politieke partijen. In 1982 werd dit bestand opgezet. De handbibliotheek is beperkt van opzet en omvat geselecteerde werken, die evenals de overige bestanden niet worden uitgeleend, maar wel ter plaatse raadpleegbaar zijn. Eind december 1991 omvatte de handbibliotheek circa 1400 titels.
3. *brochurecollectie*. Bij dit bestand, dat eveneens in 1982 werd opgezet, wordt naar volledigheid gestreefd. Dat wil zeggen: alle door partijen of verwante organisaties gepubliceerde brochures, nota's en rapporten worden aangeschaft. Eind december 1991 omvatte de brochurecollectie 3300 titels. Vanzelfsprekend worden alle brochures ontsloten via de systematische bibliografie.
4. *knipselbestand*, waarin op basis van vier dagbladen (NRC-Handelsblad, De Volkskrant, Trouw en Nieuwsblad van het Noorden) relevante artikelen per partij chronologisch worden geordend.
5. *collectie dag- week- en partijbladen*. Het DNPP bezit vanaf 1973 een uitgebreide collectie ingebonden of op microfiche gefotografeerde dagbladen (7 landelijke, 4 regionale), opinieweekbladen (in 1991: 5) en partijbladen. Zeker bij de laatste categorie wordt gestreefd naar volledigheid.
6. *geluidsarchief*. Naast interviews met prominente partijpolitici (veelal gehouden in het kader van een specifiek onderzoek) bevat deze collectie vooral integrale geluidsopnames van belangrijk geachte partijcongressen.
7. *affiche-collectie*. In 1986 is begonnen de groeiende hoeveelheid affiches systematisch te ordenen, te fotograferen en te ontsluiten. Eind 1991 bezat het DNPP ongeveer 1000 verschillende affiches van politieke partijen. In het kader van het 'affiche-project' (zie onder 'speciale

activiteiten') kreeg het DNPP diverse schenkingen van oudere affiches. Tegen betaling kunnen negatieven en/of afdrukken ter beschikking worden gesteld.

8. *archivalia*. Het DNPP ontvangt regelmatig archivalia van partijen en particulieren. Per 31 december 1991 had het DNPP de volgende, voor onderzoek beschikbare, collecties in beheer:

- Anti-revolutionaire kiesvereniging Ulrum (ARP; 1888-1981)
- J.G. Bettink (comité-Oud/oprichting VVD; 1947-1948)
- B. de Boer (D66; 1967-1986)
- R.A.P. van den Bree (EVP; 1979-1986)
- H. Dekker (PPR; 1967-1971)
- J.M. Drees (DS'70; 1970-1983)
- W. Drees (DS'70; 1970-1983)
- D66 (partijarchief; ca. 1967-1983)
- DS'70 (partijarchief; 1970-1983)
- H.C. Dresselhuys (Bond van Vrije Liberalen en Vrijheidsbond; ca. 1917-1926)
- EVP (partijarchief, inclusief archiefstukken betreffende de EPV, 1978-1991)
- JOVD (landelijk archief; 1970-1985)
- JOVD-afdeling Groningen (1952-1984)
- Liberale Studenten Vereniging Nederland (1963-1976)
- A.J. Meerburg (D66; 1968-1974)
- D. Ploeger (socialisme, anarchisme, PSP; ca. 1900-1975)
- PSP-afdeling Groningen (1957-1990)
- PSP-gewest Groningen (1973-1981)
- A. Russchen (DS'70; 1970-1983)
- J. Schilthuis (VDB; 1919-1946)
- N.F.I. Schwarz (D66; 1967-1974)
- Joh.H. Springer (VVD; 1952-1985)
- dr. G. Taal (liberalisme; ca. 1900-1956)
- dr. G. Taal (VVD; 1950-1974)
- VDB-afdeling Amsterdam (1945)
- VVD (partijarchief, inclusief archiefstukken inzake LSP en PvdV; ca. 1900-1990)
- VVD-afdeling Delfzijl (1979-1987)
- VVD-afdeling Haren (1967-1987)
- VVD-afdeling Hefshuizen (1978-1987)
- VVD-afdeling Stadskanaal (1979-1984)
- VVD-Kamercentrale Groningen (1964-1991)
- VVD-Ondercentrale Veenkoloniën-Westerwolde (1975-1984)
- H.J.G. Waltmans (PPR; 1972-1983)

In verband met de beperkende voorwaarden die soms aan de raadpleging van een archiefcollectie zijn gesteld, verdient het aanbeveling van tevoren

contact op te nemen. Het is in alle gevallen noodzakelijk schriftelijke toestemming voor de raadpleging te verkrijgen van het Hoofd van het DNPP en in een enkel geval ook van de archiefhouder. Hiervoor zijn speciale formulieren beschikbaar.

9. *overig*. Zonder uitputtend te zijn noemen we hier nog enkele bestanden:

- het Partij Data Bestand (PDS)
- collecties Statuten, Reglementen, Jaarverslagen en Programma's
- personenbestand
- congresstukken (congressen, partijraden, algemene ledenvergaderingen)

Om deze bestanden, vooral de systematische bibliografie, ook voor een vroegere periode op specifieke deelterreinen zo volledig mogelijk te maken, worden bibliografische projecten opgezet. In het verslagjaar werd aan drie van dergelijke projecten gewerkt. Dhr. Wiersema hield zich in het kader van zijn stage bezig met de bibliografie betreffende '*de PvdA en het buitenlands beleid 1946-1991*'. Dhr. Voerman rondde de bibliografie aangaande het Nederlandse liberalisme af. Deze zal begin 1992 worden gepubliceerd in samenwerking met de Prof.Mr. B.M. Teldersstichting, het aan de VVD gelieerde wetenschappelijke bureau. De voorbereiding van de bibliografie over de PSP raakte mede door toedoen van drs. B. Freriks eveneens in een eindfase. Naar alle waarschijnlijkheid zal deze medio 1992 worden uitgegeven, in samenwerking met het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis (IISG) te Amsterdam.

De verwerking van schenkingen van documentatie- en archiefmateriaal is zeer arbeidsintensief. Als aanvulling op de eigen bestanden werd van het IISG opnieuw een grote schenking brochures van onder andere SDAP, CPN en PSP ontvangen. Het Algemeen Rijksarchief (ARA) in Den Haag schonk een aantal periodieken en brochures van de CHU. In het verslagjaar werden ook weer diverse archieven van personen en partijen ontvangen. Zo maakte D66 een begin met de overdracht van haar partijarchief aan het DNPP. Het merendeel van het gedeponeerde materiaal is inmiddels geordend (naar verwachting zal in het Jaarboek 1992 de plaatsingslijst verschijnen). Na de opheffing van de EVP werd haar partijarchief aan het DNPP overgedragen. Dit materiaal is inmiddels geheel beschreven (zie de plaatsingslijst van het EVP-archief in dit Jaarboek). Het Gewest Groningen van de PSP en het Provinciaal Bestuur van de PPR deponeerden in het verslagjaar hun archieven op het DNPP. Stukken betreffende de landelijke PPR werden overgedragen door J. Dirx. Van het 'Liberaal Archief Groningen - Mr. H.S. Siebers en Ir. A. Voet Stichting' ontving het DNPP weer archivalia betreffende enkele afdelingen in de provincie Groningen in depot. In de loop van 1991 werden diverse supplementen op het VVD-archief ontvangen.

Automatisering

In 1986 is - na geruime tijd van voorbereiding - een begin gemaakt met de automatisering van de DNPP-bestanden. Titelbeschrijvingen voor de systematische en alfabetische bibliografie worden verwerkt met behulp van de computer. Deze verwerking vindt plaats via het systeem van PICA, het samenwerkingsverband van de wetenschappelijke bibliotheken. Per 31 december 1991 waren circa 11.800 titels verwerkt. Vergeleken met 1990 nam in het verslagjaar het aantal ingevoerde titels aanzienlijk toe, mede door de inzet van mevr. Van de Boom.

In 1987 werd een begin gemaakt met het Online Retrieval Systeem (ORS). Dit systeem, waarin door gerichte zoekopdrachten de gewenste bibliografische gegevens kunnen worden verkregen, kwam in 1990 'bedrijfsklaar'. Naar verwachting zal het ORS in 1992 voor (institutionele) gebruikers beschikbaar komen via het Open Bibliotheek Netwerk (OBN). Naast het geautomatiseerde systeem blijft overigens het manuele systeem (de kaartenbakken) voorlopig gehandhaafd.

Onderzoek en publikaties

Behalve de documentatie en de dienstverlening heeft het DNPP ook tot taak wetenschappelijk onderzoek naar Nederlandse politieke partijen waar mogelijk te stimuleren, te ondersteunen en te begeleiden. Om deze taken naar behoren te kunnen vervullen zijn goede contacten met het onderzoeksveld van belang. In 1991 werden verschillende - meestal elders geïnitieerde - onderzoeksprojecten door het DNPP ondersteund:

- Bibliografie betreffende het Nederlandse liberalisme, verzorgd in samenwerking met de Prof.Mr. B.M. Teldersstichting. Deze bibliografie zal begin 1992 verschijnen.
- Bibliografie betreffende de Pacifistisch-Socialistische Partij (PSP), verzorgd in samenwerking met het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis (IISG).
- Documentatiearbeid ten behoeve van het *Compendium voor politiek en samenleving in Nederland* (onder redactie van H. Daalder en C.J.M. Schuyt).
- 'Ricerca C.N.R. Gli statuti dei partiti politici Europei 1870-1950'; onderzoeksproject gecoördineerd door het Dipartimento di Politica, Istituzioni, Storia (Università degli Studi di Bologna) in Italië.
- 'Research Project on Western-European Communism'; onderzoeksproject gecoördineerd door S. Courtois (Centre d'Etude, d'Histoire et de Sociologie du Communisme; Université de Paris X, Nanterre) en M. Waller (Department of Government; University of Manchester).

- 'Party Organization and Organizational Adaptation in the Last Third of the Twentieth Century'; onderzoek gecoördineerd door P. Mair (Rijksuniversiteit Leiden) en D. Katz (University of Baltimore).
- Onderzoek fusieproces Groen Links 1990-1992; gecordineerd door dr. W.H. van Schuur (Vakgroep Sociologie van de Faculteit der Psychologische, Pedagogische en Sociologische Wetenschappen van de Rijksuniversiteit Groningen).
- '75 jaar algemeen kiesrecht - 75 jaar verkiezingsaffiches'. Documentatieproject ten behoeve van de Tweede Kamer van de Staten-Generaal, in samenwerking met prof.mr. D.J. Elzinga (Vakgroep Staatsrecht van de Faculteit der Rechtsgeleerdheid van de Rijksuniversiteit Groningen).

Naast de hierboven vermelde ondersteuning van onderzoeksprojecten hebben individuele medewerkers van het DNPP geparticipeerd in onderzoeken en deelgenomen aan wetenschappelijke congressen, onder andere: European Consortium for Political Research (Colchester), Politicologen-etmaal (Enschede), American Political Science Association (Washington D.C.), Research Group on Western-European Communism (Parijs), Contemporanistendag (Utrecht).

Verschillende onderzoeksresultaten werden vastgelegd in schriftelijke stukken. Het *Jaarboek 1990* van het DNPP werd in april gepubliceerd, waaraan in de media aandacht werd besteed. In dit Jaarboek en daarbuiten verzorgden de stafleden van het DNPP in 1991 de volgende papers en publikaties:

- Paul Lucardie, 'Fragments from the Pillars: Small Parties in the Netherlands', in: G. Pridham en F. Müller-Rommel, red., *Small Parties in Western Europe*, Londen, 1991, 115-134.
- A.P.M. Lucardie, 'De stiefkinderen van de sociaal-democratie. DS'70 vergeleken met zusterpartijen elders', in: *Jaarboek 1990 DNPP*, Groningen, 1991, 115-130.
- Paul Lucardie, 'Why would Egocentrists become Ecocentrists? On Individualism and Holism in Green Political Theory'. Paper presented at the ECPR Joint Sessions, Colchester, 22-28 maart 1991.
- Paul Lucardie, 'Statenverkiezingen Groningen: de programma's', in: *Nieuwsblad van het Noorden*, 5 maart 1991.
- Paul Lucardie, 'Stemwijzer Statenverkiezingen Provincie Groningen 1991', in: *De Provinciekrant*, maart 1991.
- Paul Lucardie, Jelle van der Knoop, Wijbrandt van Schuur en Gerrit Voerman, 'Greening the Reds or Reddening the Greens? The Case of the Green Left in The Netherlands'. Paper presented

- at the 1991 Annual Meeting of the American Political Science Association, Washington D.C., 29 augustus - 1 september 1991.
- Paul Lucardie, Marjolein Nieboer en Ida Noomen, 'Kroniek 1990. Overzicht van de partijpolitieke gebeurtenissen van het jaar 1990', in: *Jaarboek 1990 DNPP*, Groningen, 1991, 14-57.
 - A.P.M. Lucardie, W.H. van Schuur en G. Voerman, 'De oprichters van Groen Links. Voorlopig verslag van een enquête onder de leden van het congres van Groen Links op 24 november 1990', *Jaarboek 1990 DNPP*, Groningen, 1991, 167-185.
 - Paul Lucardie en Gerrit Voerman, 'Hoe het Groningse rood van kleur verschoot', in: *Nieuwsblad van het Noorden*, 8 maart 1991.
 - Paul Lucardie en Gerrit Voerman, 'Ideologie en individualisering: de grondslagendiscussie bij CDA, PvdA en VVD'. Paper voor het Politicologenetmaal van 13 en 14 juni 1991 aan de Universiteit van Twente.
 - Paul Lucardie en Gerrit Voerman, 'Worstelen met ideologie. Het verhaal van een pragmatische partij', in: *Idee*, 12 (1991), 6 (dec.), 19-25.
 - Paul Lucardie en Gerrit Voerman, 'Kroniek van de Nederlandse politiek in 1991', in: *Nederlandse Staatscourant*, 23 december 1991.
 - Gerrit Voerman, 'Le Retour du Communisme au sein du Parlement Néerlandais', in: *Communisme. Revue d'Etudes Pluridisciplinaires*, 1990, nr. 26-27, 109-113.
 - G. Voerman, 'A Drama in Three Acts: Communism and Social Democracy in The Netherlands since 1945', in: M. Waller, S. Courtois, M. Lazar, red., *Comrades and Brothers: Communism and Trade Unions in Europe*, Londen, 1991, 103-123.
 - Gerrit Voerman, 'Anti-communism in Dutch politics, 1945-1956', in: *The Murmansk-Groningen project on Dutch-Russian relations*, Groningen, 1991, 93-102.
 - Gerrit Voerman, 'The State Oppresses...': Alpha and Omega of Dutch Social Democratic Theory of the State', in: *Journal of Behavioral and Social Sciences*, 1991, nr. 35, 21-38.
 - G. Voerman, 'Inleiding', in: G. Voerman e.a., *De vrijzinnig-democratische traditie. VDB tussen en socialisme en liberalisme*, Amsterdam, 1991, 9-11.
 - G. Voerman, 'Het einde van een politieke koorddans. De overgang van de VDB naar de PvdA', in: G. Voerman e.a., *De vrijzinnig-democratische traditie. VDB tussen en socialisme en liberalisme*, Amsterdam, 1991, 88-109.
 - G. Voerman, 'Een geval van politieke schizofrenie. Het gespleten gedachtengoed van DS'70', in: *Jaarboek 1990 DNPP*, Groningen, 1991, 92-114.

- Gerrit Voerman, 'Loosing Colours. Communists, Pacifist-Socialists and Radicals Turning Green'. Paper presented at the ECPR Joint Sessions, Colchester, 22-28 maart 1991.
- Gerrit Voerman, 'De archieven van Nederlandse politieke partijen', in: *Nederlands Archievenblad*, 95 (1991), 3 (sep.), 244-253.
- Gerrit Voerman, 'The ecology of the communist vote in The Netherlands'. Paper presented at the Seminar of the Research Group on Western-European Communism, Parijs, 12-13 december 1991.
- Gerrit Voerman, 'Now away, with all your superstitions'. The end of communism in The Netherlands', in: *The Journal of Communist Studies*, 7 (1991), 4 (dec.), 460-477.
- Gerrit Voerman, 'La Crise de Parti Communiste Néerlandais 1944-1948', in: *Communisme. Revue d'Etudes Pluridisciplinaires*, 1991, nr. 29-30, 59-68.

Relaties met instellingen en het onderwijsveld

De politieke partijen zijn vanzelfsprekend de belangrijkste organisaties waarmee het DNPP contacten onderhoudt. Van alle partijen ontving het DNPP - deels gratis - periodieken, brochures, nota's en rapporten. Van sommige partijen werden ook archivalia ontvangen. Het DNPP participeert in het landelijk Postdoctoraal Opleidingsprogramma Negentiende en Twintigste Eeuwse Geschiedenis (een zogeheten 'AIO-netwerk'). Dhr. Lucardie onderhoudt namens het DNPP de contacten met de Stichting Burgerschapskunde te Leiden.

In de vorige paragraaf werden reeds enkele contacten op onderzoeksgebied met universitaire instellingen genoemd. Daarnaast werden in 1991 door medewerkers van het DNPP ook gastcolleges gegeven en cursussen verzorgd of ondersteund. Dhr. Voerman gaf in het voorjaar een inleiding over de bestanden van het DNPP voor studenten van het Instituut van Geschiedenis in Groningen. Voor een groep geschiedenisstudenten uit Utrecht hield hij een voordracht over de geschiedschrijving van het liberalisme in Nederland. Dhr. Lucardie verzorgde onder andere op 31 oktober in Oldenburg een lezing over Groene Politiek in Nederland.

Speciale activiteiten

In het kader van de Statenverkiezingen werden door het DNPP diverse activiteiten ontwikkeld. Zo werd voor alle provincies een zogeheten 'stemwijzer' gemaakt, die in samenwerking met de Stichting Burgerschapskunde in '*Provinciekranten*' huis-aan-huis verspreid zou worden. Voor het *Nieuwsblad van het Noorden* werd een serie artikelen verzorgd,

waarin de programma's van de deelnemende partijen werden samengevat en de verkiezingsuitslag werd geanalyseerd. Uit de affiche-collectie van het DNPP werden affiches ter beschikking gesteld aan het weekblad *Elsevier*, ten behoeve van een rijk geïllustreerde voor-beschouwing van de Statenverkiezingen.

In het voorjaar kwam het onderzoek naar het fusieproces van Groen Links, dat wordt gecoördineerd door dr. W.H. van Schuur van de Vakgroep Sociologie van de Rijksuniversiteit Groningen en ondersteund door het DNPP, in uitvoering. Een subsidieaanvraag bij NWO werd gehonoreerd, waardoor per 1 april dr. J. van der Knoop voor de periode van een jaar bij de Vakgroep Sociologie kon worden aangesteld. Nadat in november 1990 het oprichtingscongres van Groen Links was geëncquêteerd (een verslag hiervan is verschenen in het *Jaarboek 1990 DNPP*), volgden in 1991 de opheffingscongressen van PSP, PPR, EVP en CPN alsmede het eerste reguliere congres van Groen Links (zie het artikel in dit Jaarboek).

In samenwerking met prof.mr. D.J. Elzinga van de Vakgroep Staatsrecht werd in september een begin gemaakt met de voorbereiding van een boek waarin een overzicht wordt gegeven van de affiches die politieke partijen hebben gebruikt bij de verkiezingen voor de Tweede Kamer in de periode 1918-1989. Aanleiding hiervoor was het feit dat in 1992 herdacht wordt dat 75 jaar geleden het algemeen kiesrecht werd ingevoerd. Het boek zal in april 1992 verschijnen ter gelegenheid van de verhuizing van de Tweede Kamer naar een nieuwe vergaderzaal. In dit nieuwe onderkomen zal een selectie van de in het boek opgenomen verkiezingsaffiches worden tentoongesteld. De organisatorische uitvoering van dit project, dat werd mogelijk gemaakt door financiële steun van de Tweede Kamer, is in handen van mr. N. Knol.

In december verscheen de bundel *De vrijzinnig-democratische traditie. VDB tussen socialisme en liberalisme*, onder redactie van dhr. Voerman. De bundel is uitgegeven door de Wiardi Beckman Stichting, in samenwerking met het Documentatiecentrum voor Nieuwste Geschiedenis van de Universiteit van Amsterdam en het DNPP. De bundel bevat de bijdragen die een aantal historici en politici had gepresenteerd op het symposium over de VDB dat in november 1990 was gehouden.

KRONIEK 1991

Overzicht van de partijpolitieke gebeurtenissen van het jaar 1991

Paul Lucardie, Marjolien Nieboer en Ida Noomen

1. Inleiding

Buitenlandse gebeurtenissen, met name de Golfoorlog, de Europese topconferentie in Maastricht en het uiteenvallen van Joegoslavië en de Sovjet-Unie, overheersten het nieuws in 1991. Toch leverde ook de binnenlandse politiek voldoende stof voor nieuwsberichten. Een aantal brandende vraagstukken zoals de euthanasie, de hervorming van de gezondheidszorg en de basisvorming in het voortgezet onderwijs, werden met een compromis tussen de beide regeringspartijen afgesloten. De herziening van de Wet op de Arbeidsongeschiktheid (WAO) leidde bijna tot een kabinetscrisis. De PvdA raakte erdoor in rep en roer. De sociaal-democraten, die bij de Provinciale Statenverkiezingen al zware verliezen hadden moeten incasseren, zouden pas aan het eind van het jaar erin slagen de eenheid in eigen gelederen enigszins te herstellen.

In deze kroniek worden de activiteiten van alle in de Eerste en Tweede Kamer vertegenwoordigde partijen beschreven, voor zover die activiteiten buiten het parlement plaatsgrepen. Handelingen van bewindslieden en volksvertegenwoordigers worden immers al elders gedocumenteerd.

Voor dit overzicht werden de volgende bronnen geraadpleegd:

- artikelen uit de dagbladen *NRC Handelsblad*, *Trouw* en *de Volkskrant*; deze knipsels worden dagelijks vergaard en geordend voor het knipselbestand van het DNPP;

- partijdocumenten: brochures, partijbladen en congresstukken, die eveneens op het DNPP worden verzameld.

Voordat de gebeurtenissen binnen de verschillende partijen aan de orde komen, worden enkele politieke hoofdmomenten uit 1991 kort belicht.

2. Hoofdmomenten

Provinciale Statenverkiezingen

Op 6 maart vonden verkiezingen voor de Provinciale Staten plaats. De opkomst was lager dan ooit: slechts 52,3% van de kiesgerechtigden bracht een stem uit. In de provincies Noord-Brabant, Zuid- en Noord-

Holland kwam zelfs minder dan de helft van de kiesgerechtigden naar het stembureau.

De PvdA leed in alle provincies forse verliezen: meer dan één miljoen kiezers keerden haar de rug toe (zie Tabel 1). Als het Tweede Kamerverkiezingen waren geweest, had zij 17 van de 49 zetels op moeten geven. Het verlies van de PvdA kwam voornamelijk ten goede aan D66. De Democraten behaalden vrijwel evenveel stemmen en Statenzetels als de VVD, die zich ten opzichte van 1987 goed wist te handhaven. Groen Links, die nu overal met één lijst uitkwam, profiteerde weinig van de teruggang van de PvdA: de nieuwe partij behaalde slechts vier zetels meer dan CPN, PPR, PSP en EVP samen in 1987. Het CDA leed enig verlies in het Westen van het land, terwijl de christen-democraten in het Noorden en in Limburg juist winst boekten.

Opvallende winnaars waren - naast D66 uiteraard - de regionale partijen. De Fryske Nasjonale Party (FNP) en de Partij Nieuw Limburg (PNL) wisten beide hun zeteltal uit te breiden, terwijl de Onafhankelijke Partijen Drenthe (OPD) en de Brabantse Onafhankelijke Federatie (BOF) hun debuut bij de Statenverkiezingen met één respectievelijk twee zetels beloond zagen. Alleen de lijst Lokale Partijen Gelderland slaagde er niet in een zetel te behalen. Afgezien van de FNP zijn genoemde partijen eigenlijk provinciale coalities van lokale partijen, die veelal van mening zijn dat de landelijke partijen onvoldoende rekening houden met regionale belangen. Dat geldt minder voor de Zeeuwse partij Delta Anders (DA), die werd opgericht door leden van de PPR die niet wensten op te gaan in Groen Links. Ook deze partij won twee zetels, terwijl Groen Links in Zeeland slechts één zetel behaalde.

Tot de winnaars behoorden ook de Centrumdemocraten (CD), die in de provincies Noord- en Zuid-Holland en Utrecht telkens één zetel behaalden. Extreem-linkse partijen deden het minder goed; de Socialistische Partij (SP) kon wel haar electoraat maar niet haar zeteltal vergroten, terwijl de Socialistische Arbeiderspartij (SAP) en het Verbond van Communisten in Nederland (VCN) geen zetels behaalden. De Groenen handhaafden hun zetel in de Noord-Hollandse Staten. De protestants-christelijke partijen, die in verschillende combinaties deelnamen, gingen relatief vooruit. Ten opzichte van 1987 kregen zij met slechts 6000 kiezers extra er 12 zetels bij. Hierbij dient echter opgemerkt te worden dat het totaal aantal Statenzetels was verhoogd van 748 tot 756.

Bij de verkiezing van Gedeputeerden vonden minder grote verschuivingen plaats dan op grond van de Statenverkiezingen te verwachten viel. D66 kreeg er slechts zes Gedeputeerden bij, maar bleef in de provincies Groningen, Friesland, Overijssel, Flevoland, Utrecht, Noord-Brabant en Limburg buiten de colleges. De PvdA moest acht Gedeputeerden inleveren, maar bleef in alle colleges vertegenwoordigd - evenals de VVD, die haar 15 Gedeputeerden behield. Het CDA kreeg er een

Gedeputeerde bij,

Tabel 1. Uitslag Provinciale Statenverkiezingen 1991

	1991		1987	
	%	zet.	%	zet.
CDA	32,6	257	33,0	255
PvdA	20,4	166	33,0	261
VVD	15,7	116	15,5	112
D66	15,6	116	6,7	45
GPV)				
RPF)	6,0	47	4,8	35
SGP)				
GL*	5,2	36	4,8	32
CD	1,0	3	0,3	0
SP	0,9	1	0,5	1
Groenen	0,6	1	0,6	1
PNL	0,5	5	0,4	4
BOF	0,5	2	-	-
FNP	0,3	3	0,2	2
DA	0,1	2	-	-
OPD	0,1	1	-	-
Overige	0,6	0	1,1	0
Totaal	100,1%	756	100,1%	748

* Groen Links deed als zodanig pas in 1991 mee; voor 1987 zijn de resultaten van CPN, EVP, PPR en PSP samengevoegd.

Bron: Verkiezingsstatistiek Provinciale Staten CBS, 1991

maar werd in Zuid-Holland door een coalitie van PvdA, D66 en VVD buitenspel gezet. De kleinere partijen werden niet bij de collegevorming betrokken.

Eerste Kamerverkiezingen

Op 27 mei kozen de leden van de Provinciale Staten een nieuwe Eerste Kamer. De uitslag weerspiegelde uiteraard de verhoudingen in de Staten, maar was toch niet helemaal voorspelbaar vanwege lijstverbindingen en de keuze van de regionale partijen. Die partijen, verenigd in een Platform Onafhankelijke Groeperingen, konden echter geen overeenstemming bereiken over een gezamenlijke kandidaat en verloren daarmee de kans op een senaatszetel. Grote winnaar werd weer D66, grote verliezer de

PvdA (zie Tabel 2). CDA, Groen Links en de SGP wonnen elk een zetel. Het CDA kreeg hierbij waarschijnlijk de - ongevraagde - steun van de drie Statenleden van de Centrumdemocraten, die door hun hoofdbestuur waren opgeroepen hun stem op de christen-democraten uit te brengen.

Tabel 2. Uitslag Eerste Kamerverkiezingen 1991 (in zetels)

	1991	1987
CDA	27	26
PvdA	16	26
VVD	12	12
D66	12	5
GL*	4	3
SGP	2	1
GPV	1	1
RPF	1	1
Totaal	$\overline{75}$	$\overline{75}$

* Groen Links bestond in 1987 nog niet; CPN, PSP en PPR hadden toen elk één zetel in de Eerste Kamer.

Bron: Verkiezingsstatistiek Provinciale Staten CBS, 1991

Op 11 juni werd de nieuwe Eerste Kamer geïnstalleerd. P.J.A.M. Steenkamp (CDA) trad af als voorzitter en werd opgevolgd door H.D. Tjeenk Willink (PvdA). Aangezien de voorzittershamer in de Tweede Kamer in 1989 was overgegaan van PvdA naar CDA, lag het voor de hand dat nu in de Eerste Kamer het omgekeerde zou gebeuren.

crisis rond WAO en Ziektewet

In de zomer dreigde het kabinet te zullen vallen over de herziening van de Ziektewet en de Wet op de Arbeidsongeschiktheid (WAO). Het kabinet zelf had hierover met enige moeite in de nacht van 12 op 13 juli overeenstemming bereikt. Arbeidsongeschikten onder de vijftig jaar zouden slechts voor beperkte tijd - afhankelijk van hun leeftijd - recht hebben op een uitkering evenredig met hun inkomen; daarna zouden ze een beroep op algemene bijstand moeten doen. Werknemers zouden in geval van ziekte een aantal vakantiedagen moeten inleveren. De publieke opinie en de vakbeweging reageerden zeer verontrust en verontwaardigd op de voorgestelde maatregelen. Onder druk van hun achterban stelden de bewindslieden uit de PvdA het voorstel opnieuw in het kabinet ter

discussie. Op 23 augustus kwam een nieuw compromis tot stand. De in juli overeengekomen maatregelen zouden alleen gelden voor nieuwe arbeidsongeschikten; de uitkeringen van de huidige WAO-ers onder de vijftig jaar zouden wel bevroren maar niet verlaagd of beëindigd worden, terwijl de situatie van vijftigjarigen en ouder onveranderd zou blijven, evenals in het oorspronkelijke voorstel. Werkgevers die arbeidsongeschikten in dienst namen of ontsloegen zouden kunnen rekenen op een bonus (beloning) respectievelijk malus (boete).

De vakbeweging wees ook dit compromis af en organiseerde verscheidene protestacties, van korte stakingen tot een massale betoging van ongeveer 250.000 deelnemers op 5 oktober in Den Haag. De Tweede Kamer sprak zich echter niet tegen het compromis uit.

kiesstelsel en Commissie-Deetman

In maart besprak de Tweede Kamer het rapport van de Bijzondere Commissie 'Vraagpunten', dat in november 1990 verschenen was (zie het *Jaarboek 1990 DNPP*, blz. 17). Onder leiding van Kamervoorzitter W.J. Deetman had de commissie verschillende mogelijkheden voor staatkundige vernieuwing onderzocht. In december besloot de Kamer vier adviescommissies in te stellen om ideeën uit te werken over een nieuw kiesstelsel, verkiezing van burgemeesters, herindeling van de departementen en ministeriële verantwoordelijkheid. De commissies zouden voorgezeten worden door achtereenvolgens oud-minister J. de Koning (CDA), burgemeester E. van Thijn (PvdA), Commissaris der Koningin H. Wiegel (VVD) en de hoogleraar staatsrecht en oud-staatssecretaris M. Scheltema (D66).

subsidies voor politieke partijen

In maart 1990 had minister C.I. Dales van Binnenlandse Zaken een commissie ingesteld die onder voorzitterschap van de Leidse hoogleraar Van den Berg de mogelijkheid van rechtstreekse overheidssubsidie voor politieke partijen zou onderzoeken. In september 1991 bracht de commissie verslag uit met het rapport *Waarborg van kwaliteit*. Directe subsidieverlening wees zij af; handhaving van het huidige systeem van indirecte subsidies had haar voorkeur. De steun aan jongerenorganisaties zou daarbij beperkt kunnen worden. Voorts adviseerde de commissie om giften van particulieren boven de f 50.000 openbaar te laten maken. Voor een uitvoerige beschouwing over deze problematiek zij men verwezen naar de in dit Jaarboek opgenomen bespreking van dit rapport door H. van den Brink.

3. Ontwikkelingen binnen de afzonderlijke partijen

Hieronder worden de in de Staten-Generaal vertegenwoordigde partijen in alfabetische volgorde behandeld. Eerst volgt een overzicht van het ledental van de partijen, op (omstreeks) 1 januari 1991 en 31 december 1991 (of daaromtrent), volgens opgave van de partijsecretariaten.

Tabel 3. Ledental per 1 januari en 31 december 1991

	1991	1992
CD	ca. 2.000	ca. 3.000
CDA	122.238	ca. 120.000
D66	9.829	11.325
GPV	12.917	ca. 13.000
Groen Links	15.900	14.971
PvdA	91.784	79.000
RPF	8.463	8.586
SGP	23.062	23.158
VVD	59.047	56.200

Centrumdemocraten (CD)

Vergeleken met vorige jaren kwamen de Centrumdemocraten in 1991 weinig in het nieuws. Een uitzondering hierop vormde de aankondiging dat de Franse politicus Le Pen met vijftien andere rechtse Europarlementariërs naar Den Haag zou komen. Begin maart zouden zij samen met de Nederlandse geestverwanten CD en CP'86 confereren over onder andere het bijeenbrengen van die twee partijen. De geplande bijeenkomst zou bovendien samenvallen met de verkiezingen voor de Provinciale Staten. Het CD-Kamerlid en partijvoorzitter J.G.H. Janmaat maakte echter bekend dat de ontmoeting niet door zou gaan. Als redenen voerde hij aan dat het Bel Air Hotel weigerde een vergaderruimte aan de CD te verhuren en de Haagse burgemeester Havermans geen politiebescherming wilde geven. Havermans sprak dit laatste overigens tegen. Volgens hem was er bij de gemeente Den Haag nooit een verzoek tot politiebescherming ingediend.

verkiezingen

De CD nam in 1991 in zeven provincies aan de Provinciale Statenverkiezingen deel; in 1987 in drie provincies. Hoewel volgens de opiniepeilingen de CD geen zetel zou krijgen, werden er drie zetels behaald (in Noord-Holland, Zuid-Holland en Utrecht) - twee meer dan bij de vorige

Statenverkiezingen (zie over de uitslag van de Statenverkiezingen van de CD ook de bijdrage van Chr.T. Husbands in dit Jaarboek). In Den Haag en Haarlem demonstreerden kleine groepjes anti-racisten tegen de installatie van Centrumdemocraten tot Statenleden.

De CD-vertegenwoordiging in de Provinciale Staten was te klein om een zetel in de Eerste Kamer te krijgen. Het hoofdbestuur adviseerde daarom de drie Statenleden om het CDA te steunen. Het CD-bestuur gaf de voorkeur aan een landelijke grote partij, 'omdat daar de macht ligt'. VVD en PvdA vielen af omdat die partijen een 'sterk pro-vreemdelingenbeleid voeren'. Ook D66 kwam niet in aanmerking, onder meer omdat deze partij veel begrip zou hebben 'voor de zwakke positie van criminelen' (*CD-info*, 1 april 1991). Restte het CDA, waarop de CD enige invloed meende te hebben omdat deze partij 'in ieder geval enkele punten van het CD-vreemdelingenbeleid aan het overnemen is' (*CD-info*, mei 1991).

samenwerking CD-CP'86

Het dagelijks bestuur gaf in maart opdracht aan een com-missie om mogelijke vormen van samenwerking met de CP'86 te onderzoeken. Op 8 april vond er een inleidend gesprek plaats tussen de voorzitters van beide partijen om fusiebesprekingen voor te bereiden. Een en ander deed de onderlinge onenigheid echter alleen maar toenemen. De Centrumdemocraten verweten in hun partijblad de CP'86 dat deze de politiek van de CD-fractie in de Tweede Kamer (lees: Janmaat) in een kwaad daglicht stelde. De pogingen tot samenwerking tussen beide groeperingen liepen uiteindelijk op niets uit.

perikelen in de Amsterdamse raadsfractie

Binnen de CD-fractie van de gemeenteraad in Amsterdam waren in 1990 problemen gerezen toen het raadslid W.J. Bruyn niet meer samen wilde werken met zijn collega F. Hofman. Bruyn had uit dien hoofde zijn lidmaatschap van de CD opgezegd. Het dagelijks bestuur van de CD besloot in haar vergadering van 19 maart een 'Commissie van Wijze Mannen' samen te stellen, die deze zaak zou onderzoeken teneinde een oplossing te vinden.

Begin maart werd Hofman door de politie opgepakt wegens openbare dronkenschap. In mei 1990 was het raadslid om dezelfde reden gearresteerd.

organisatorische ontwikkelingen

Voor de ondersteuning van Oosteuropese medestanders richtte de CD de Karel de Grote Stichting op. In augustus bezocht W. Koetsier, medewer-

ker op het partijbureau van de CD, de leider van de Bulgaarse Nationale Radicale Partij, I. Georgiev. Koetsier schonk namens de CD de Bulgaarse partij f 45.000.

Het dagelijks bestuur stelde in mei een overlegorgaan in voor de CD-vertegenwoordigers in de gemeenteraden en Staten. Dit Gemeenschappelijk Overleg Ambtsdragers Openbare Lichamen zou eenmaal per kwartaal bijeenkomen om een gemeenschappelijke lijn inzake het politiek optreden vast te stellen.

Christen Democratisch Appèl (CDA)

1991 was voor het CDA een jaar van bezinning op de eigen identiteit. Aanleiding hiertoe was het honderdjarig bestaan van de christelijk-sociale beweging. Maar ook de wat tegenvallende verkiezingsresultaten bij de Provinciale Statenverkiezingen speelden een rol.

verkiezingen

De uitslag van de Statenverkiezingen was voor het CDA niet onverdeeld gunstig. De partij leed ten opzichte van de Statenverkiezingen in 1987 een licht verlies van 0,4%. Tengevolge van de uitbreiding van het aantal Statenzetels gingen de christen-democraten er toch twee zetels op vooruit. Naar aanleiding van de voor de PvdA desastreus verlopen verkiezingen riep het CDA-bestuur de partijgenoten in de Provinciale Staten op toch zoveel mogelijk met de sociaal-democraten te blijven samenwerken. In Zuid-Holland had de PvdA weinig boodschap aan deze christen-democratische tegemoetkoming. De sociaal-democraten besloten samen met VVD en D66 een nieuw college van Gedeputeerde Staten te vormen, waarmee het CDA buitenspel werd gezet. In de overige provincies nam het CDA wèl deel aan de colleges.

In februari stelde het CDA-bestuur de kandidatenlijst voor de Eerste Kamerverkiezingen vast. Eerste Kamervoorzitter P. Steenkamp was lijst-aanvoerder, gevolgd door A.J. Kaland. Opvallende nieuwkomers op de lijst waren de ex-bewindslieden G. Braks, mevr. V. Korte-Van Hemel en C. van Dijk; de directeur van het Wetenschappelijk Instituut voor het CDA J. van Gennip en het Tweede Kamerlid H. Eversdijk. De Eerste Kamerverkiezingen leverden voor het CDA een zetel winst op: de fractie ging van 26 naar 27 zetels. In juni maakte Steenkamp als voorzitter van de Eerste Kamer plaats voor de PvdA-er H.D. Tjeenk-Willink.

grondslag

Naar aanleiding van de tegenvallende verkiezingsuitslag ontstond in de partij een discussie over de C van het CDA. Het bleek namelijk dat de

christen-democraten in de zogenaamde 'bijbelgordel' - het protestantse gebied langs de diagonaal Tholen-Staphorst - fors verloren hadden en vergeleken bij de Tweede Kamerverkiezingen van 1989 zelfs bijna de helft minder kiezers hadden getrokken. Voor een deel profiteerden de kleine christelijke partijen GPV, RPF en SGP van dit verlies. Het partijbestuur trok hieruit de conclusie dat het CDA zich nog meer als christelijke partij moest gaan profileren met name op gebieden als abortus, euthanasie en de Wet gelijke behandeling. De partij had deze koers bij de viering van haar tienjarig bestaan in oktober 1990 reeds ingeslagen. Een commissie onder leiding van oud-partijvoorzitter en Eerste Kamerlid Steenkamp had toen de opdracht gekregen een actuele vertaling te maken van de bijbelse grondslag van de partij. Lubbers liet naar aanleiding van het voornemen van het partijbestuur in maart voor de AVRO-radio weten dat hij weinig voelde voor een al te prominente plaats van de 'C' van christelijk binnen zijn partij. Hij vreesde dat een dogmatische invulling van dit begrip kiezers zonder christelijke achtergrond, die zich wel aangetrokken voelden tot de normen en waarden van het CDA, zou afschrikken. Dat Lubbers' vrees niet ongegrond was bleek uit een in november gehouden opiniepeiling, waarbij twee op de drie CDA-kiezers zichzelf weinig tot niet religieus noemden. Ook de jongerenorganisatie CDJA en de Tweede Kamerfractie lieten kritische geluiden horen. Van buiten de partij toonden GPV, RPF en SGP de nodige scepsis over de voorgenomen koerswijziging.

Op 22 en 23 februari kwamen het CDA en een keur van katholieke en protestantse organisaties op het terrein van onderwijs, zorg, media, sociaal-economische sector, cultuur en kerken in Noordwijkerhout bijeen voor een studieweekend over levensbeschouwelijke identiteit en politiek. Centraal stond de vraag hoe christelijke organisaties in een tijd van ontzuiling op een aansprekende manier met het evangelie konden omgaan. In oktober publiceerde het Wetenschappelijk Instituut voor het CDA een verslag van de conferentie met de titel *Levensbeschouwelijke identiteit en politiek*, met daarin onder andere de inleidingen van partijvoorzitter W. van Velzen, fractievoorzitter van de Tweede Kamer L.C. Brinkman en premier Lubbers.

Eerste Kamerfractie

De Eerste Kamerfractie onder leiding van Kaland zorgde in 1991 weer voor de nodige onrust. Evenals in 1990 wilde de fractie in juni het wetsontwerp inzake de verhoging van het huurwaardeforfait verwerpen. Nadat premier Lubbers gedreigd had met een kabinetscrisis, ging de senaatsfractie uiteindelijk overstag en stemde voor het wetsvoorstel. In het najaar laaiden de conflicten opnieuw op. Deze keer vormden de voorstellen voor het nieuwe verzekeringsstelsel tegen ziektekosten van

PvdA-staatssecretaris H. Simons - het 'plan-Simons' - de aanleiding. In oktober wilden de CDA-senatoren de behandeling in de Eerste Kamer opschorten door hun medewerking te weigeren aan de voorbereidingsprocedure. Dit zou de bewindslieden moeten dwingen zich opnieuw te beraden over deze ingrijpende operatie. Kort daarop draaiden ze echter bij en Kaland verklaarde dat de weigering 'gewoon dom' was geweest. Een week later gooide hij echter opnieuw olie op het vuur door in een interview met het weekblad *HP/De Tijd* zijn CDA- en PvdA-collega's in de Tweede Kamer 'stemvee' te noemen, omdat ze zich te volgzzaam zouden opstellen ten opzichte van hun fractievoorzitters en de premier. Toen in november het 'plan-Simons' in de Eerste Kamer behandeld werd, wist Simons zijn basisverzekering tegen ziektekosten maar ternauwernood te redden. Op het punt van de fasering van de uitvoering moest hij echter aan de eisen van de CDA-fractie tegemoet komen.

partijbijeenkomsten

Op 1 juni kwam de partijraad in Utecht bijeen. In de ochtend was er onder andere een manifestatie waarop de CDA-stichting voor Internationale Solidariteit, de Eduardo Frei Stichting, door haar voorzitter N. Schmelzer werd gepresenteerd. 's Middags pleitte Brinkman voor een 'nieuwe sociale orde' waarmee in 1992 een begin gemaakt zou moeten worden wanneer de interne Europese markt een feit zou zijn. In de nieuwe orde zou een beter evenwicht moeten ontstaan tussen rechten en plichten, met meer sancties voor degenen die aanspraak doen op rechten die hun niet toekomen.

Na Brinkman's rede debatteerde de partijraad over de ontwikkelingssamenwerking. De resolutie die ter tafel lag had een lange voorgeschiedenis. In februari al hadden het CDJA, het CDA-Vrouwenberaad (de vrouwenorganisatie) en 43 prominente CDA-leden zich in een open brief aan parlement en kabinet gekeerd tegen verlaging van de uitgaven voor ontwikkelingssamenwerking in het kader van de Tussenbalans, de grote bezuinigingsoperatie van het kabinet. De ondertekenaars wilden dat Nederland 1,5% van het netto nationaal inkomen zou blijven besteden aan ontwikkelingssamenwerking. Dit bedrag zou bovendien niet gebruikt mogen worden voor hulp aan Oost-Europa en de opvang van vluchtelingen. In mei begon het CDJA een lobby om binnen de partij hiervoor steun te werven. Aanvankelijk wilde het dagelijks bestuur niets van de actie weten, maar om de eenheid te bewaren gingen beide partijen om de tafel zitten teneinde een gezamenlijke resolutie op te stellen voor de partijraad. Men slaagde hierin slechts gedeeltelijk: vastgelegd werd dat het budget voor ontwikkelingssamenwerking niet mocht worden 'vervuild' met uitgaven voor Oost-Europa en asielzoekers; over het normbedrag van 1,5% bereikte men evenwel geen overeenstemming. Het CDJA, gesteund door

het CDA-Vrouwenberaad en een groot aantal kamerkringen, diende op de partijraad dan ook een amendement in, dat pleitte voor handhaving van de 1,5% norm. Tegen de wil van de partijtop nam de partijraad het amendement met overgrote meerderheid aan. Een tweede resolutie van CDJA en CDA-Vrouwenberaad over het vluchtelingenbeleid, waarin onder andere gepleit werd voor een verbetering van de asielprocedures, leverde aanzienlijk minder discussie op.

De commotie rond de resolutie over ontwikkelingssamenwerking had nog een korte nasleep. Twee weken na de partijraad deed Van Velzen tijdens het periodieke overleg met de kamerkringvoorzitters het voorstel om voortaan voorafgaand aan belangrijke partijraadsvergaderingen bijeen te komen om informatie uit te wisselen. Met dit voorstel wilde hij voorkomen dat het bestuur nog eens zo verrast zou worden door de achterban. Deze poging om meer greep te krijgen op het regionale kader werd hem niet door iedereen in dank afgenomen. Men zag het als een nieuwe uiting van het centralistische drijven van Van Velzen.

Op 23 november kwam de partijraad nogmaals bijeen. Tijdens het huishoudelijk gedeelte kwam de begroting 1992 aan de orde. De discussie spitste zich toe op een amendement van de kamerkring Den Helder waarin gevraagd werd de korting van f 30.000,- voor het CDJA ongedaan te maken. Het amendement werd met 93 tegen 67 stemmen verworpen. Het politieke gedeelte van de vergadering werd geopend door Van Velzen, waarna de aanwezigen konden kiezen uit drie deelraden met als thema's mobiliteit, de toekomst van Europa en het rapport *Integratie en participatie*. Dit rapport bevatte de CDA-vertaling van het begrip sociale vernieuwing. Er stond onder andere in dat de hoogte van het minimumloon diende te worden gerelateerd aan de bevordering van de arbeidsparticipatie. De partijraad aanvaardde een resolutie die was opgesteld op basis van het rapport (zie verder ook onder 'crisis rond WAO en Ziektewet').

's-Middags hielden Brinkman en Lubbers politieke toespraken. Kaland, die tijdens de vergadering verantwoording aflegde voor het soms controversiële beleid van zijn fractie in de Eerste Kamer, oogstte van de aanwezigen een ovationeel applaus. De partijraad nam afscheid van mevr. G.W. Montfrans-Hartman, die zeven jaar vice-voorzitster van het CDA was geweest. De vergadering koos mevrouw T. Lodders-Elfferich als haar opvolgster.

Politiek dicht bij mensen

Op de partijraad van 23 november werd ook het rapport *Politiek dicht bij mensen* besproken. De publikatie was voorbereid door een commissie onder voorzitterschap van J. van Laarhoven. In het rapport werd gepleit voor een grotere herkenbaarheid van de CDA-politiek, een versterking van de christen-democratische identiteit, een dienstverlenende partijor-

ganisatie en een grotere aandacht voor scholing en vorming. In mei was *Politiek dicht bij mensen* al in het nieuws geweest, omdat een aantal plaatselijke CDA-afdelingen in een enquête die onderdeel uitmaakte van het rapport, klaagde dat hun aandeel in de opbrengst van de contributies zo gering was dat zij hun taken niet naar behoren konden uitvoeren. De teneur van de kritiek was dat de partijleiding veel van de afdelingen verwachtte, zoals campagnevoeren en het organiseren van politieke discussies, maar daar financieel weinig tegenover stelde. De partijraad nam de conclusies van het rapport na weinig discussie over. Een door het partijbestuur ingestelde landelijke groep zou de uitvoering van de aanbevelingen gaan begeleiden, waarna de najaarspartijraad van 1992 de actie zou evalueren.

crisis rond WAO en Ziektewet

Nadat het kabinet in juli overeenstemming had bereikt over een ingrijpende herziening van Ziektewet en WAO (zie hiervoor onder de 'hoofdmomenten'), klonk er aanvankelijk weinig protest bij de CDA-achterban. In augustus echter kwam het CDJA met een verklaring waarin vooral stelling werd genomen tegen het voorstel de duur van de WAO-uitkering voor iedereen beneden de vijftig jaar te beperken. De christelijke vakcentrale CNV stuurde een brief aan de CDA-Tweede Kamerfractie met daarin de dringende oproep niet akkoord te gaan met de kabinetsplannen. Het partijbestuur liet echter weten in hoofdlijnen het kabinetsbesluit te steunen.

Ook nadat het kabinet in augustus de plannen had bijgesteld, bleef de vakbeweging ontevreden. CNV-voorzitter H. Hofstede liet voor de NCRV-radio weten dat het kabinet moest opstappen, omdat het geen kabinet van sociale vernieuwing meer was maar van 'sociale verloederings'. Ook binnen de partij bleef er verzet. CDA-senator H. van der Meulen, de vroegere voorzitter van het CNV, liet weten in de Eerste Kamer tegen de kabinetsvoorstellen te zullen stemmen. De CDA-afdeling Amsterdam sprak zich met overgrote meerderheid uit voor uitstel van de plannen. De CDA-Basisgroep Sociale Zekerheid tenslotte - die in 1991 haar vijfjarig bestaan vierde - stuurde een open brief aan de Tweede Kamerfractie waarin de voorgenomen ingrepen in de uitkeringen in strijd werden genoemd met het verkiezingsprogramma en de nota *Integratie en participatie*. De kabinetsplannen tot beperking van de WAO-uitkeringen kwamen ook aan de orde op de partijraad van november. Een voorstel dat in de richting ging van de CDJA-wens om de 'schrijnende gevallen' ongemoeid te laten, werd verworpen.

conflicten binnen het CDA in Zeeland en Noord-Brabant

In februari werden vier van de zes Gedeputeerden in het Zeeuwse college door een motie van wantrouwen gedwongen af te treden in verband met de zogenaamde 'belastingaffaire'. In november 1990 was aan het licht gekomen dat een enkele Gedeputeerden in 1985 belasting-naheffingen op hun inkomen betaald hadden uit de provinciekas, zonder dat zij daarvoor toestemming hadden gevraagd aan de Provinciale Staten. Eén van hen, de CDA-er J. Ventevogel, maakte in oktober bekend dat hij ook zijn fractievoorzitterschap in de Staten aan het eind van het jaar zou opgeven.

Vlak daarna kwam er een rapport uit over de problemen binnen de Zeeuwse CDA-kamerkring van de hand van een onafhankelijke commissie, ingesteld door het landelijk partijbestuur en onder voorzitterschap van Eerste Kamerlid Van Dijk. De 'belastingaffaire' was namelijk niet de enige bron van onrust. In 1982 hadden Ventevogel en de toenmalige Gedeputeerde R. Barbé elkaar de portefeuille van economische zaken betwist. Sindsdien was hun verstandhouding slecht. Toen Barbé in 1989 burgemeester van Terneuzen werd, volgde fractievoorzitter en medestander J. de Boe hem op als Gedeputeerde voor economische zaken. Na dit tweede verlies van Ventevogel in de strijd om de portefeuilles raakten de persoonlijke verhoudingen ernstig verstoord. In de fractie hadden zich twee kampen gevormd, die elkaar fel bestreden. Een van de conclusies van de commissie-Van Dijk was dat De Boe, inmiddels Statenlid, moest aftreden. Weliswaar had hij geen aandeel gehad in de 'belastingaffaire', maar tijdens het onderzoek naar de kwestie zou hij zich oncollegiaal gedragen hebben jegens de andere leden van het college. Bovendien beloofde zijn starre en onverzoenlijke houding weinig goeds voor de toekomst, aldus de onderzoekers. In december besloot een ruime meerderheid van de CDA-kamerkring Zeeland naar aanleiding van het rapport dat De Boe moest opstappen. Ook het landelijk partijbestuur drong in een brief op diens aftreden aan. Vooralsnog weigerde De Boe echter de Provinciale Staten te verlaten.

In de provincie Noord-Brabant speelde in juli een conflict van geheel andere orde. De voltallige, honderd leden sterke afdeling van het CDA in het dorpje Liempde bedankte voor de partij en ging verder onder een eigen naam: Liempdse Democraten Partij (LDP). Aanleiding was een ruzie tussen de plaatselijke afdeling enerzijds en de CDA-fractie in de Provinciale Staten en de CDA-Gedeputeerde anderzijds over een op handen zijnde gemeentelijke herindeling. De Brabantse Staten hadden besloten Liempde bij Boxtel te voegen, terwijl het dorp zelf aansluiting bij St. Oedenrode wilde.

internationale contacten

In april kwamen de voorzitters en regeringsleiders van de Europese Volkspartij (EVP) - het samenwerkingsverband van christen-democratische partijen in Europa en van de fracties in het Europees Parlement - in Brussel bijeen. Zij besloten onder andere tot de instelling van een gezamenlijk wetenschappelijk bureau, dat tot taak zou krijgen het christen-democratisch gedachtengoed in Europa te verdiepen. Bovendien zou er gewerkt gaan worden aan een EVP-beginselprogramma. Een ander agendapunt was de omstreden toelating van de Britse Conservatieven, die al sinds jaar en dag aansluiting zochten bij de christen-democratische fractie. Met name het CDA was hier in het verleden een fel tegenstander van geweest, omdat het vreesde dat hierdoor het christen-democratisch karakter van de EVP aangetast zou worden. Sinds Major Thatcher als premier had opgevolgd was de houding van het CDA minder afwijzend geworden, omdat de nieuwe Engelse premier te kennen had gegeven het EVP-verkiezingsprogramma geheel te onderschrijven. Afsproken werd dat een overleggroep van EVP en EDG (de fractie waarin de Britse en Deense conservatieven waren vertegenwoordigd) zich zou gaan beraden op gezamenlijke politieke standpunten. De groep moest uiterlijk 1 april 1992 de resultaten van haar werkzaamheden voorleggen aan het EVP-bestuur.

In 1991 waren er opnieuw contacten met Midden- en Oost-Europa. Een van de belangrijkste activiteiten van de Eduardo Frei Stichting was het mede tot stand brengen van het Internationaal christen-democratisch vormingsinstituut in Boedapest. Hier zouden cursussen gegeven worden aan deelnemers afkomstig uit alle Midden- en Oost-Europese christen-democratische partijen.

Ook het CDA-Vrouwenberaad was op internationaal gebied actief: in mei begon men met een uitwisselings- en scholingsprogramma voor christen-democratische vrouwen uit Oost- en West-Europa. Contacten waren er met Hongarije, Polen en Tsjecho-Slowakije.

verwante organisaties en publikaties

Het Wetenschappelijk Instituut voor het CDA liet in januari het beleidsadvies *Groot-stedelijk besturen* van de hand van J. Balkenende en A. Klink het licht zien. In het rapport wezen de auteurs de vorming van agglomeratiegemeenten in grootstedelijke gebieden af. De instelling van een 'regionaal bestuurlijk orgaan', vooralsnog samengesteld uit de vertegenwoordigers van de betrokken gemeenten, had hun voorkeur.

In september en november hield het Wetenschappelijk Instituut twee conferenties in een reeks van vier over het in 1990 verschenen rapport *Publieke gerechtigheid*, dat een christen-democratische visie op de staat

behelsde.

In juni vierde het CDJA zijn tienjarig bestaan in Dalfsen. Voorzitter A. Koppejan hield in zijn rede de traditie van een kritische houding ten opzicht van de moederpartij hoog door het optreden van de CDA-Tweede-Kamerfractie als 'zelfgenoegzaam' en 'passief' te bestempelen. Ook het kabinet moest het ontgelden, omdat het had voorgesteld de minimumjeugdlonen te verlagen. Tijdens de bijeenkomst bood Koppejan Lubbers een exemplaar aan van het boekje *Grenzeloos, 10 jaar CDJA*. Op de vergadering werd ook een geactualiseerde en hernieuwde versie van het CDJA-grondslagrapport *Heelmaken wat gebroken is* vastgesteld.

Ter gelegenheid van het feit dat in 1991 herdacht werd dat de christelijk-sociale beweging honderd jaar bestond, hield het CDJA in september samen met een aantal andere christelijke jongerenorganisaties een conferentie over christelijk sociaal denken. In de slotverklaring leverden ze kritiek op het Christelijk Sociaal Congres dat in november in Doorn gehouden zou worden en dat in hun ogen te elitair zou zijn.

In november begon het CDJA samen met het Christen Democratisch Jongeren Fonds (CDJF) een eenmalige financiële actie onder CDA-leden. Doel van de sterk groeiende jongerenorganisatie was het op peil houden van de fondsen, die geleden hadden door een korting van het CDA en door bezuinigingen van het ministerie van WVC op hun subsidie.

Het CDA-Vrouwenberaad kreeg in 1991 een nieuwe voorzitter. Mevrouw A. van Ardenne, die op de najaarspartijraad van het CDA afscheid nam, werd opgevolgd door mevrouw T. Jongma-Roelants.

In november publiceerde het Vrouwenberaad een brochure met de titel *Individualisering en draagkracht*, waarin gepleit werd voor het afschaffen van fiscale voordelen voor kostwinners. In plaats daarvan zou de kinderbijslag fors moeten worden verhoogd. In de nota keerden de CDA-vrouwen zich ook tegen een minstensel in de sociale zekerheid, waar een krachtige stroming in de partij voorstander van was.

In mei verscheen *Individualisering en draagkracht*, geschreven door een door het partijbestuur ingestelde werkgroep onder leiding van oudstaatssecretaris van Sociale Zaken L. de Graaf. De auteurs wilden een fiscaal en sociaal systeem dat minder op de traditionele kostwinner was gericht. Toch waren ze geen voorstander van een strikt geïndividualiseerd systeem, omdat dat ten koste zou gaan van de lagere inkomens en de sociale zekerheid te duur zou maken. De draagkracht per huishouden moest de norm blijven voor de inkomensverdeling. Het partijbestuur nam de aanbevelingen van de werkgroep over.

In september publiceerde het CDA het rapport *Herstelde verantwoordelijkheid*, dat een concrete uitwerking gaf van de kerntaken van de overheid op verschillende beleidsterreinen.

personalia

Op 21 september overleed de oud-parlementariër J. Mommersteeg op 74-jarige leeftijd. Van 1963 tot 1982 was hij met tussenpozen Kamerlid voor de KVP en later voor het CDA. In het kabinet-Den Uyl (1973-1977) was hij korte tijd staatssecretaris van Defensie. Van 1982 tot 1984 maakte hij deel uit van het Europees Parlement.

Op 2 oktober overleed J. Christiaanse. Hij werd 59 jaar. Van 1970 tot 1980 was hij gemeenteraadslid voor de ARP in Rotterdam. In 1973 werd hij lid van de Eerste Kamer. Tot juni 1991 bleef hij daar deel van uitmaken. Gedurende de periode 1981 tot 1988 was Christiaanse voorzitter van de CDA-senaatsfractie.

In december werd bekend dat G. Koffeman, sinds 1989 Tweede Kamerlid voor het CDA, strafrechtelijk zou worden vervolgd wegens valsheid in geschrifte. Hij werd ervan verdacht dat hij inkomsten van zijn vorige werkgever, de Algemeen Christelijke Politiebond, had verzwegen, terwijl hij al lid was van de Tweede Kamer. Koffeman had bij het begin van het gerechtelijk vooronderzoek in september zijn werkzaamheden als Kamerlid opgeschort.

Democraten 66 (D66)

In 1991 vierde D66 haar 25-jarig bestaan. De jarige maakte het uitstekend. Bij de Statenverkiezingen in maart behaalde de partij de grootste electorale overwinning uit haar geschiedenis. Bovendien bleek uit opiniepeilingen ook nog eens dat D66 na het CDA de grootste partij zou worden bij eventueel te houden verkiezingen voor de Tweede Kamer. De Democraten waren daarmee zo langzamerhand geduchte concurrenten geworden van de drie grote partijen CDA, PvdA en VVD. Dat was aan hun reacties dan ook te merken. Tijdens een toespraak in de Westerkerk in Amsterdam leverde CDA-fractievoorzitter in de Tweede Kamer Brinkman de kritiek dat D66 zich te vrijblijvend zou gedragen en inhoudelijk onduidelijk zou zijn. Hij concludeerde dat het daarom misschien wel nodig was dat D66 'met de harde werkelijkheid van het pluche' geconfronteerd zou worden. Eerder in het jaar al had het CDA - uit angst voor een oververtegenwoordiging van D66-sympathisanten in de rechterlijke macht - in de Tweede Kamer bij monde van V.A.M. van der Burg gepleit voor meer invloed voor het parlement bij het benoemen van nieuwe leden in de Hoge Raad.

De sociaal-democraten reageerden anders: het PvdA-bestuur kwam in oktober met het voorstel de wetenschappelijke bureaus van D66, Groen Links en PvdA aan de hand van de partijprogramma's overeenkomsten en verschillen tussen de progressieve partijen te laten onderzoeken om zo de mogelijkheid van samenwerking tussen de drie partijen te verkennen.

VVD-fractievoorzitter in de Tweede Kamer F. Bolkestein tenslotte vergeleek D66-leider H. van Mierlo met een Latijns-Amerikaanse 'caudillo' (een dictator). Dit gebeurde naar aanleiding van een vraaggesprek met Van Mierlo in *NRC Handelsblad*, waarin hij de verwachting uitsprak dat de betekenis van politieke partijen en programma's zou afnemen en de rol van personen in de politiek groter zou worden. Na boze reacties uit de D66-gelederen herriep Bolkestein zijn vergelijking.

verkiezingen

Op de Algemene Ledenvergadering van 2 februari opende campagneleider E. Bakker officieel de campagne voor de Provinciale Statenverkiezingen, die gevoerd werd onder het motto 'Een schone provincie, een helder bestuur'. Evenals in 1990 bij de gemeenteraadsverkiezingen viel de uitslag voor D66 zeer gunstig uit. De partij behaalde in totaal 116 Statenzetels, bijna een verdrievoudiging ten opzichte van de Statenverkiezingen van 1987. In Flevoland behaalde D66 met 20,4% van de stemmen de meeste winst. In een aantal plaatsen (Almere, Lelystad, Leiden, Den Helder, Zoetermeer) kwamen de Democraten zelfs als grootste partij uit de bus.

Binnen de partij zag men deze nieuwe verkiezingszege als een bewijs van structurele groei, toe te schrijven aan een aantal factoren: de ideologische ongebondenheid van D66, die een voordeel was in een tijd van ontzuiling en neergang van klassieke ideologiën; de constructieve wijze van oppositievoeren in de Tweede Kamer; en tenslotte het gunstige imago van D66, vooral belichaamd in de persoon van Van Mierlo. Dit laatste punt leek ondersteund te worden door een door bureau Intomart onder D66-kiezers uitgevoerd onderzoek. Hieruit bleek dat 72% van mening was dat D66 zonder de politieke uitspraken van Van Mierlo niet veel stemmen zou trekken. 80% was niet in staat een van de 12 andere D66-Kamerleden te noemen dan Van Mierlo.

Bij de collegevorming was de spectaculaire overwinning van D66 lang niet overal terug te vinden. In meer dan de helft van de provincies bleven de Democraten buiten het college van Gedeputeerde Staten.

In maart kozen de leden van D66 J. Vis op de eerste plaats van de kandidatenlijst voor de Eerste Kamerverkiezingen. J. Glastra van Loon en mevr. M.-L. Tiesinga namen respectievelijk de tweede en derde plaats in. Het vroegere Tweede Kamerlid mevr. E. Wessel-Tuinstra kwam op de vierde plaats. Na de verkiezingen in mei was de fractie gegroeid van vijf naar 12 zetels, waarvan vijf door vrouwen bezet werden. De vijf zittende senatoren maakten ook weer deel uit van de nieuwe fractie.

WAO-voorstellen

'Een regeringspartij zonder regeringsverantwoordelijkheid.' Zo typeerde VVD-leider Bolkestein de tamelijk welwillende houding van D66 ten aanzien van de coalitie van PvdA en CDA. Deze 'constructieve' opstelling van D66 kreeg met het WAO-besluit van het kabinet een behoorlijke deuk. Van Mierlo vond in augustus dat de bestaansreden van het kabinet was vervallen door 'de bende die het kabinet van de WAO-plannen heeft gemaakt'. De Adviesraad die op 31 augustus speciaal bijeenkwam over de WAO, steunde de Kamerfractie en haar voorzitter. D66 toonde zich voorstander van een ruime toepassing van volumemaatregelen in WAO en Ziektewet. Pas als onomstotelijk vaststaat dat deze maatregelen niet voldoende zijn, moet er ingegrepen worden in hoogte en duur van de uitkeringen.

partijbijeenkomsten

Op 2 februari kwam de Algemene Ledenvergadering in Zwolle bijeen. Hoewel het congres gewijd was aan het milieu en de Statenverkiezingen ging de meeste aandacht uit naar de Golfoorlog. Uitvoerig verantwoordde Van Mierlo in zijn rede de opstelling van de Tweede Kamerfractie, die - met uitzondering van D. Tommel - voor Nederlandse deelname aan de oorlog had gestemd. Hoewel het kabinetsbeleid door de Democraten werd ondersteund bekritiseerde Van Mierlo 'de moeizame, onheldere en weinig overtuigende manier' waarop het regeringsstandpunt ten aanzien van de Golfoorlog tot stand was gekomen. Het congres nam een resolutie aan over beteugeling van de wapenexport naar het Midden-Oosten. Verder discussieerden de Democraten over het milieubeleid. Men sprak zich uit voor het invoeren van regulerende milieuheffingen en voor maatregelen die zouden leiden tot vermindering van de veestapel.

Op 2 november hield D66 haar jubileumcongres in Amsterdam. Tijdens de bijeenkomst in Krasnapolsky - op dezelfde plaats waar D66 25 jaar geleden was opgericht - besprak Van Mierlo onder andere de kansen voor D66 op een doorbraak naar een grote partij. Bij de eerstvolgende Kamerverkiezingen zou zijn voorkeur uitgaan naar een coalitie van D66, VVD en PvdA. Samenwerking tussen D66, PvdA en Groen Links, zoals bepleit door de PvdA, wees hij van de hand. Het idee van een progressieve volkspartij zou namelijk een herbevestiging betekenen 'van de traditionele Nederlandse politieke huiskamer met het bankstel van het CDA in het midden en twee fauteuils ter linker en ter rechter zijde', zo verklaarde hij (*NRC Handelsblad*, 4 november 1991). Dat dit standpunt brede steun ontmoette, bleek uit het feit dat een motie werd aangenomen die van het hoofdbestuur vroeg zich terughoudend op te stellen in de discussie over een nieuwe progressieve volkspartij.

Op de bijeenkomst stond verder een internationale forumdiscussie op de agenda. Onder leiding van L.J. Brinkhorst sprak men over het functioneren van de democratie in Oost- en West-Europa. Sprekers uit Griekenland, Polen, Italië en Tsjecho-Slowakije zetten de bijeenkomst luister bij. De toekomst van Europa kwam ook ter sprake. Een motie werd aangenomen die het Europees Parlement een eerste stem wilde geven in de besluitvorming over de Europese Politieke en Monetaire Unie.

wijziging statuten en huishoudelijk reglement

In 1990 waren de voorbereidingen gestart voor de wijzigingen van de statuten en het huishoudelijk reglement van D66 (zie *Jaarboek 1990 DNPP*, blz. 31). In de zomer van 1991 werden de door de reglementencommissie voorgestelde wijzigingen door de partijtop besproken. Het voorjaarscongres van maart 1992 zou zich hierover uitspreken. Voorgesteld werd onder andere om het hoofdbestuur rechtstreeks door de Algemene Ledenvergadering te laten kiezen in plaats van door de regio's. Daarnaast zou de leeftijdsgrens voor het lidmaatschap van D66 verlaagd moeten worden naar 14 jaar. De Adviesraad (AR) had in oktober al laten weten zich niet te kunnen vinden in de wijzigingen die de AR betroffen, omdat die tot belemmeringen van zijn werkzaamheden zouden leiden.

Jonge Democraten

De Jonge Democraten (JD) volgden in 1991 de moederpartij op kritische wijze. Voorzitter R. van der Poort verweet de partij enkele malen dat ze bezig was aan een winterslaap. D66 zou na 25 jaar te weinig behouden hebben van haar oorspronkelijke vernieuwingsdrang en mede door de snelle groei verworpen zijn tot een 'doodgewone partij'. Ook was Van der Poort van mening dat D66 te veel vertrouwde op de kracht van Van Mierlo. Om de electorale winst te behouden, zou de partij zich meer moeten gaan bezighouden met profilering van eigen mensen en ideeën - bijvoorbeeld op het gebied van het sociaal-economisch beleid en de medische technologie. Ook het partijbestuur moest het ontgelden: het zou zich te slaafs opstellen ten opzichte van de Tweede Kamerfractie. De jongerenorganisatie en de moederpartij bleven echter wel met elkaar in gesprek. In april werd de eerste van een serie 'confrontatiebijeenkomsten' tussen JD-ers en D66-ers gehouden met als doel het formuleren van standpunten over onderwerpen als sociale dienstplicht, gen-ethiek en biotechnologie.

De Jonge Democraten lieten ter gelegenheid van het 25-jarig jubileum van D66 een brochure verschijnen, getiteld *2016*. De bundel - geschreven door acht JD-ers - probeerde een beeld te geven van wat D66 was en wat ze over nog eens 25 jaar zou moeten zijn.

verwante organisaties en publikaties

In juni hield de Stichting Wetenschappelijk Bureau D66 (SWB-D66) in Amersfoort een studieconferentie over het Midden-Oosten. De discussie werd gevoerd aan de hand van de notitie *Het Midden-Oosten na de Golfcrisis*, opgesteld door een SWB-werkgroep.

In september organiseerde de SWB ter gelegenheid van het 25-jarig bestaan van de partij een symposium in Den Haag over de functie en rol van politieke partijen in de toekomst. Over dit onderwerp liet de SWB ook een brochure het licht zien.

Ook het Politiek Emancipatie en Activerings Centrum (PEAC) publiceerde een jubileumbrochure met als titel *Emancipatie in de jaren negentig*. Zeven schrijfsters ontvouwen hierin hun visie op verschillende facetten van het emancipatiebeleid.

Het PEAC kreeg in 1991 een nieuw bestuur, met als voorzitter M. van der Leeuw. In een interview in *De Democraat* kondigde zij een koerswijziging van het PEAC aan, waarbij de nadruk meer dan voorheen zou gaan liggen op politieke emancipatie van vrouwen. Positieve discriminatie en aparte vrouwenorganisaties beschouwde ze als achterhaald.

De raads- en Statenleden van D66 vormden in 1991 een bestuurdersvereniging, die hun activiteiten professioneel moest gaan ondersteunen. De vereniging kwam in de plaats van het Gemeentelijk Provinciaal Overleg (GPO), dat in feite een commissie was van het hoofdbestuur en op vrijwillige basis werkte. De status van de nieuwe vereniging zou definitief geregeld worden in de nieuwe statuten van D66. De bestuurdersvereniging presenteerde zich officieel op het jubileumcongres in november.

internationale contacten

De Adviesraad deed in zijn vergadering van maart een aantal uitspraken over internationale partijpolitieke samenwerking. In de eerste plaats vond men dat er gewerkt moest worden aan een lange-termijn-visie met betrekking tot de samenwerking met andere politieke partijen en groeperingen in Europa. Ook zou D66 initiatieven moeten nemen om te komen tot een Europees platform voor 'burger-democratische' partijen. Het waarnemerschap bij de Liberale Internationale moest worden voortgezet. Een uitspraak over een eventuele toetreding van de partij tot de Europese Federatie van Liberale en Democratische partijen vond men nog niet opportuun.

Het Instituut voor Vorming en Samenwerking Oost- en Midden-Europa (IVSOM) organiseerde in november in Noordwijk een vrouwenconferentie, waarbij de plaats van de vrouw in de samenleving centraal stond. Ook vrouwen uit Hongarije, Tsjecho-Slowakije en Polen woonden de bijeen-

komst bij.

personalia

In mei overleed de jeugdpsychiater G. Mik op 68-jarige leeftijd. Van 1970 tot 1981 had hij deel uitgemaakt van de Provinciale Staten van Groningen en van 1981 tot 1986 was hij Tweede Kamerlid voor D66. Mik verwierf vooral bekendheid op het gebied van de jeugdhulpverlening.

Per 1 november volgde oud-partijleider J.C. Terlouw de in mei overleden VVD-er M. de Bruyne op als Commissaris der Koningin in Gelderland. Terlouw, die van 1973 tot 1981 voorzitter van de Tweede Kamerfractie was geweest en van 1981 tot 1982 minister van Economische Zaken en vice-premier in het tweede en derde kabinet-Van Agt, had zich na de zware verkiezingsnederlaag van D66 in 1982 uit de landelijke politiek teruggetrokken. Daarna was hij secretaris-generaal van de Europese Conferentie van Transportministers in Parijs geworden. D66 kreeg met Terlouw haar eerste Commissaris der Koningin.

In november verscheen van de hand van B. Rogmans een biografie met de titel *Hans van Mierlo: een bon-vivant in de politiek*. Van Mierlo was hiervan weinig gediend. Hijzelf en zijn vrienden hadden geweigerd aan het boek mee te werken, zodat de auteur zich louter had moeten baseren op schriftelijk materiaal.

Gereformeerd Politiek Verbond (GPV)

1991 verliep voor het GPV rustig. De partij hield zich bezig met vraagstukken rond de Europese integratie en in de Tweede Kamer met euthanasie en abortus. Over dit laatste onderwerp liet de Tweede Kamerfractie een nota verschijnen, die mede een parlementaire evaluatie van de tien jaar oude abortuswet beoogde.

verkiezingen

Aan de verkiezingen voor de Provinciale Staten in maart nam het GPV in vijf provincies zelfstandig deel, in vier provincies met een gemeenschappelijke lijst met de RPF en in de overige drie provincies samen met RPF en SGP. De stembusuitslag was gunstig voor de partij: het aantal GPV-Statenleden (onder wie voor het eerst ook een vrouw) steeg van negen naar 16. Opmerkelijk hierbij was dat de resultaten in de provincies waar het GPV zelfstandig of in combinatie met de RPF deelnam, beter waren dan in de provincies waar deelgenomen werd met een GPV/RPF/SGP-lijst.

De Generale Verbondsraad (GVR) van het GPV plaatste in januari J.P. de

Vries, hoofdredacteur van het *Nederlands Dagblad*, als eerste kandidaat op de lijst voor de Eerste Kamerverkiezingen. Na aanvankelijk bewilligd te hebben, trok De Vries zich echter terug onder druk van de redactie van het *Nederlands Dagblad*. Deze achtte het gewenst dat de hoofdredacteur volledig beschikbaar bleef voor de krant. De hoogleraar K. Veling, die nu toestemde in een eerste plaats op de lijst, werd in mei in de Eerste Kamer gekozen. Hij volgde J. van der Jagt op, die niet meer herkiesbaar was. Het GPV bleef met één zetel vertegenwoordigd.

Algemene Vergadering

Het GPV hield zijn Algemene Vergadering op 20 april in Arnhem. Een aantal huishoudelijke zaken kwam aan de orde en Tweede Kamerfractievoorzitter G.J. Schutte hield zijn traditionele politieke rede. De aanwezigen namen uitgebreid afscheid van Van der Jagt, die naast zijn werk in de Eerste Kamer ook zijn adviseurschap van de beide Verbondsraden zou beëindigen. Voorzitter J. Blokland memoreerde het vele werk dat hij als penningmeester en partijvoorzitter van 1966 tot 1984 en als senator vanaf 1977 voor de partij had verricht. Op de vergadering kwam ook het toelatingsbeleid van leden van het GPV aan de orde. Op een vraag van een van de afgevaardigden wanneer de toegezegde nota over dit onderwerp zou verschijnen, antwoordde S.J.C. Cnossen, secretaris van de Centrale Verbondsraad (CVR), dat er een concept-rapport door een CVR-commissie was opgesteld, dat binnenkort in de Verbondsraden besproken zou worden (zie ook onder toelatingsbeleid).

toelatingsbeleid

Tot nu toe was het toelatingsbeleid van de plaatselijke verenigingen, die op dit punt vergaande autonomie genoten, nogal verschillend. Zo wilden sommige verenigingen alleen belijdende leden van de vrijgemaakt gereformeerde kerken als partijlid inschrijven. Anderen daarentegen hanteerden dit criterium niet. Hoewel de landelijke statuten slechts eisten dat leden de grondslag van het GPV onderschreven, was zowel binnen als buiten de partij de indruk ontstaan dat het GPV de partij van de vrijgemaakt gereformeerden was. Volgens het Tweede Kamerlid E. van Middelkoop, die de Verbondsbesturen in deze kwestie adviseerde, was de taaiheid van dit beeld te wijten aan de ontstaansgeschiedenis van het GPV: 'Het Verbond is geboren uit een scherp kerkelijk conflict, de vrijmaking van 1944. Hoewel de statuten nadrukkelijk spreken van een confessionele partij, niet van een kerkelijke, heeft het GPV vanwege zijn oorsprong het stempel gekregen van de partij van de vrijgemaakt gereformeerden. Het GPV is door de jaren heen statutair een open, maar sociologisch een gesloten partij geweest' (*Trouw*, 15 oktober 1991). Door

de verkiezingsoverwinningen van het GPV in 1989, 1990 en 1991 - waarbij vele niet-vrijgemaakte kiezers de partij steunden - groeide de behoefte aan eenheid in het toelatingsbeleid des te meer. In november zegde Blokland toe dat de beloofde beleidsnotitie over dit onderwerp in januari 1992 in de GVR vastgesteld en vervolgens aan de plaatselijke verenigingen toegezonden zou worden. De bedoeling was om aan de hand van deze notitie alle plaatselijke verenigingen via het partijdebat ervan te overtuigen dat het GPV-lidmaatschap niet alleen aan vrijgemaakt gereformeerden is voorbehouden. Overigens waren de Verbondsraden ook van plan op termijn met een voorstel te komen tot wijziging van artikel 6c van de statuten, waarin staat dat voor het lidmaatschap van de GVR men wèl lid moet zijn van een der vrijgemaakt gereformeerde kerken. Deze voorwaarde was ooit bij amendement op een Algemene Vergadering tegen de zin van de CVR en GVR in de statuten opgenomen.

nevenorganisaties en publikaties

De Groen van Prinsterer Stichting, het wetenschappelijk bureau van het GPV, gaf in 1991 een aantal publikaties uit. *Christelijke politiek in een geseculariseerd Nederland* was de neerslag van een in 1990 gehouden symposium over dit onderwerp. De brochure bevatte de inleidingen van E.M.H. Hirsch-Ballin (CDA), C.J. Klop (CDA) en E. van Middelkoop (GPV). *Nederlandse levensstijl en taal in het verenigende Europa*, geschreven door A.J. Verbrugh, bepleitte onder andere een wettelijk voorschrift tot gebruik van de Nederlandse taal in bestuur, rechtspraak en onderwijs. *Rechtspraak binnen bereik: kanttekeningen bij een nieuwe structuur van de rechterlijke organisatie* behandelde de vraag of de rechtspraak na de beoogde reorganisatie voldoende zorgvuldig zou blijven. Tenslotte verscheen *Een zelfstandige overheid in een sterke samenleving*, geschreven door een commissie uit de partij.

Een commissie, ingesteld door de Groen van Prinsterer Stichting, boog zich over de problematiek van het regionaal bestuur, hetgeen uitmondde in een GPV-rapport met de titel *Bestuur op niveau*.

De Stichting Mandaat, het scholings- en vormingsinstituut van het GPV, organiseerde op 22 en 23 november in samenwerking met twee geestverwante Hongaarse partijen een congres in het Hongaarse Sárospatak met als thema 'Calvinisten in de politiek'.

Groen Links

Nadat Groen Links zich op 24 november 1990 definitief als partij had geconstitueerd, hieven in 1991 achtereenvolgens PSP, PPR, EVP en CPN zichzelf op. Bij de Statenverkiezingen wist Groen Links de hooggespannen verwachtingen niet waar te maken. De partij profiteerde slechts in

beperkte mate van de electorale aderlating van de PvdA. In de tweede helft van 1991 boog men zich over de herschreven versie van het Groen Links Manifest.

Golfoorlog

In januari was in het Midden-Oosten de Golfoorlog uitgebroken. Met militair geweld poogden de Verenigde Staten, gesteund door een aantal bondgenoten waaronder Nederland, het Iraakse bezettingsleger uit Koeweit te verdrijven. Als enige fractie distantieerde Groen Links zich in de Tweede Kamer van de Golfoorlog. Fractievoorzitter R. Beckers noemde de oorlog zinloos. Volgens haar was het middel erger dan de kwaal. Beckers hekelde de afhankelijke opstelling van de Nederlandse regering tegenover de Verenigde Staten. Deze stellingname trok veel aandacht en leverde de partij honderden nieuwe leden op.

Groen Links organiseerde op 26 januari samen met de Socialistische Partij (SP) en een aantal vredesgroepen een betoging tegen de Golfoorlog in Amsterdam. Naar schatting tienduizend mensen liepen mee in de demonstratie. Aangedrongen werd op een 'staakt-het-vuren' en het terughalen van de Nederlandse oorlogsschepen uit de Golf.

Tijdens een Kamerdebat begin februari vergeleek het CDA-Tweede Kamerlid M.B.M.J. van Vlijmen de fractie van Groen Links met 'de NSB van voor de oorlog'. Kort daarop zei hij 'te geëmotioneerd te hebben gereageerd', zonder evenwel de strekking van zijn woorden terug te nemen. CDA-fractie leider Brinkman verklaarde een dag na dit incident dat de fractie van Groen Links onrecht was aangedaan. Groen Links aanvaardde deze verontschuldiging.

Het zenden van Nederlandse Patriot-luchtafweerraketten naar het door Iraakse raketten bedreigde Israël leidde tot tweespalt binnen Groen Links. De Tweede Kamerfractie was in meerderheid tegen, omdat hier wapens werden ingezet tegen wapens. Het partijbestuur vond daarentegen dat Nederland terecht Patriots aan Israël ter beschikking stelde om de burgerbevolking tegen Iraakse raketaanvallen te beschermen. Partijvoorzitter M. Vos noemde deze verschillende standpunten geen probleem. Het was naar haar mening niet meer dan logisch dat over een dergelijke kwestie verschillende opvattingen bestonden binnen Groen Links. De Groen Linkse Raad van 9 maart was echter een andere mening toegedaan. Volgens de Raad had de Tweede Kamerfractie zich 'te formeel en gelijkhebberig opgesteld en belangrijke en emotionele kanten van de discussie over de verdediging van Israël genegeerd' (*Groen Links*, april 1991).

verkiezingen

Groen Links noemde de teleurstellende uitslag van de Statenverkiezingen 'zorgelijk'. De partij wist nauwelijks te profiteren van het enorme electorale verlies van de PvdA. 'De bescheiden winst maskeerde het verlies', aldus het partijblad in zijn commentaar. Vergeleken met de resultaten van de CPN, PPR, PSP en EVP bij de Statenverkiezingen in 1987 boekte Groen Links een magere winst (van 4,8% naar 5,2%). In vergelijking met de gemeenteraadsverkiezingen van 1990 was echter sprake van een behoorlijk verlies, dat ogenschijnlijk vooral bij D66 terecht kwam.

De uitslag verschilde per provincie. In de provincies Groningen en Noord-Holland, waar de 'oude' partijen traditioneel sterk waren, werd verloren. Winst werd behaald in Friesland, Drenthe, Noord-Brabant en Limburg. In Zeeland had men gevoelige concurrentie te duchten van Delta Anders, een groepering van voormalige leden van de PPR. Al met al behaalde Groen Links vier extra zetels en kwam uit op 36 Statenleden.

Op 27 mei vonden er verkiezingen voor de Eerste Kamer plaats. Om een vierde zetel voor Groen Links in de wacht te slepen voerde het partijbestuur overleg met vertegenwoordigers van de regionale lijsten. Ofschoon de partij het zelf niet had verwacht, slaagde ze er toch in de vierde zetel te behalen. Doorslaggevend was de stem van het Noordhollandse Statenlid van de Groenen op Groen Links.

Groen Linkse Raad

In 1991 kwam de Groen Linkse Raad een aantal keren bijeen. Tijdens de vergadering van 15 juni legden de Eerste en Tweede Kamerfractie en het partijbestuur verantwoording af. De senaatsfractie werd verzocht duidelijker naar buiten te treden. Het partijbestuur werd bekritiseerd vanwege het feit dat het op eigen initiatief al mogelijke kandidaten voor de Tweede Kamer had benaderd.

Op 19 oktober besprak de Raad het groentaxplan van de Tweede Kamerfractie. Met dit plan werd een verdubbeling van de prijs van gas en elektriciteit in drie jaar beoogd, gekoppeld aan compensatiemaatregelen voor de laagste inkomens. Op het plan, dat veel aandacht in de publiciteit kreeg, reageerde de Raad positief.

progressieve volkspartij

Eind oktober werd door de PvdA de progressieve samenwerking op de agenda gezet. In een brief stelde het PvdA-bestuur aan D66 en Groen Links voor om te komen tot een gedachtenwisseling over de toekomst van de progressieve politiek in Nederland. Ook zou mogelijke samenwerking programmatisch onderzocht kunnen worden (zie verder onder 'Partij van

de Arbeid'). De reactie van het partijbestuur van Groen Links was welwillend, maar tegelijkertijd afhoudend. Samenwerking op concrete punten werd toegejuicht; het voorstel tot programmatische verkenningen viel evenwel niet in goede aarde. Van een eventueel samengaan van de drie partijen wilde het bestuur in het geheel niet weten. In deze opvatting werd het gesteund door het partijcongres in december.

manifest

In 1990 was een begin gemaakt met het in kaart brengen van de politieke uitgangspunten en doelstellingen van Groen Links met de publikatie van *Het begin van de toekomst*. Dit stuk kreeg een ongunstig onthaal. Daarop was een nieuwe schrijfgroep ingesteld die een manifest moest opstellen dat wel een breed draagvlak in de partij zou vinden. In maart 1991 was het concept daarvan grotendeels gereed. Onder de titel *Groen Links, een plaatsbepaling* werd het aan het partijcongres in december gepresenteerd. Het was nadrukkelijk niet bedoeld als beginsel- of verkiezingsprogramma.

In het manifest oarmden de opstellers de uitgangspunten van 'radicale democratisering' en de 'libertaire staat'. Daarbij werd afstand genomen van de hoge verwachtingen die partijen als PSP en CPN in het verleden hadden van de staatsinvloed op de maatschappelijke ontwikkelingen. Volgens het manifest diende Groen Links uit te gaan van 'een sociaal en ecologisch gereguleerde markteconomie'. Bestrijding van milieuvervuiling werd echter belangrijker gevonden dan opheffing van ongelijke inkomensverhoudingen. Het sociaal-economisch beleid mocht niet langer de marges aangeven voor het milieubeleid. De optie van een 'milieusparende economie' mocht echter niet ten koste gaan van de laagstbetaalden.

De teneur in de kritiek van de media op het manifest luidde dat lukraak zou zijn geplukt uit het gedachtengoed van sociaal-democraten, liberalen en christen-democraten, zonder dat er werkelijke keuzen waren gemaakt. In het manifest zelf werd expliciet de verwantschap van Groen Links erkend met 'de PvdA (vooral wat betreft sociale zekerheid, vredes- en veiligheidsbeleid) en met D66 (als het gaat om cultuurpolitiek in brede zin en om milieubeleid)'.

De reacties in de eigen partij varieerden sterk. De voltallige Tweede Kamerfractie ging over het manifest 'met zichzelf' in discussie tijdens een openbare fractievergadering. Links Forum, een discussiegroep aan de linkervleugel, constateerde dat Groen Links afgleed naar de sociaal-democratie en vond dat zij geen anti-kapitalistische partij meer zou zijn. Op 29 april vond de eerste officiële algemene ledenvergadering van Links Forum plaats.

Naar aanleiding van de tekst van het manifest en van de 300 amendemen-

ten van de leden stelde het partijbestuur een lijst met 'richtinggevende uitspraken' op, die op het congres in december ter besluitvorming voorlagen en die de eerste aanzet voor het nieuwe verkiezingsprogramma zouden vormen.

defensienota

Begin juni verscheen in reactie op de defensienota van minster Ter Beek een alternatieve defensienota van de Tweede Kamerfractie, getiteld *En de dingen die voorbijgaan*. Uit de nota bleek dat Groen Links taken als 'militaire *peace-keeping* en *peace-enforcing*' in de toekomst wilde ondersteunen. De fractie had geen bezwaar tegen Nederlandse deelneming aan een interventiemacht in VN-verband, mits het ging om een militaire operatie die de vrede moest handhaven of afdwingen. Groen Links was tevens voor afschaffing van de dienstplicht en instelling van een beroepsleger, dat diende op te treden als vredesmacht. De reacties uit de vredesbeweging op deze plannen waren weinig enthousiast.

kwestie-Verbeek

Groen Links boog zich in 1991 opnieuw over de problemen rond de Europarlementariër H. Verbeek (zie *Jaarboek 1990 DNPP*, blz. 37). Verbeek (PPR) was niet bereid om zijn zetel tussentijds ter beschikking te stellen aan J. Hontelez (PSP), zoals in 1989 was afgesproken. Wel had hij te kennen gegeven zich te zullen houden aan de uitspraak van een bemiddelingscommissie. Eind september, vlak voor de uitspraak van de commissie, deelde Verbeek het partijbestuur en het bestuur van de Stichting Groen Links in de EG mee de uitspraak van de arbitrage-commissie niet af te zullen wachten. Hoe dan ook wilde hij de volle vijf jaar van zijn mandaat uitzitten, waarbij hij erop wees dat hij als specialist op landbouwgebied onvervangbaar zou zijn.

Het partijbestuur en het bestuur van de Stichting Groen Links in de EG waarschuwden Verbeek dat hij zich feitelijk buiten de delegatie van Groen Links in het Europees Parlement zou plaatsen, wanneer hij zijn zetel niet per 1 januari ter beschikking stelde. Verbeek reageerde hierop in een brief aan het bestuur, waarin hij aankondigde zich te beraden op gerechtelijke stappen. Publiekelijk maakte hij gewag van de terugkeer van 'de oude, stalinistische methoden van de CPN' in Groen Links.

Binnen Groen Links reageerde men verdeeld. De Groen Linkse Raad van 19 oktober schaarde zich met 33 tegen 16 stemmen achter het bestuursoptreden. De affaire keerde op het decembercongres terug. Daar werd het voorstel voor een nieuwe bemiddelingspoging met 170 tegen 150 stemmen verworpen. Vervolgens werd het bestuursvoorstel overgenomen, waarin werd verklaard dat Verbeek vanaf 1 januari niet langer

zou fungeren als vertegenwoordiger van Groen Links. Hij werd niet geroyeerd.

partijcongres

Het partijcongres van Groen Links werd in Amsterdam gehouden op 13 en 14 december 1991 (zie hierover ook het artikel 'De ideologische vormgevers van Groen Links' van J. van der Knoop, A.P.M. Lucardie, W.H. van Schuur en G. Voerman elders in dit Jaarboek). Vice-voorzitter J. Lagendijk zag in zijn openingsrede voor Groen Links een 'vruchtbare integratie' in het verschiep liggen. Hij wilde afrekenen met de traditioneel oppositionele instelling van weleer. 'Groen Links is geen getuigenispartij en zal daarom met goed onderbouwde alternatieven moeten komen', zo meende hij. Beckers stipte in haar rede eveneens de interne en externe kritiek op Groen Links aan.

Op de agenda stond als hoofdthema de discussie en besluitvorming over het manifest. De door het partijbestuur geformuleerde 'richtinggevende uitspraken' werden door de afgevaardigden in linkse richting bijgesteld. Zo werd naast bescherming ook 'verbetering' van de positie van de minima een doelstelling van Groen Links. Bovendien werd het manifest met de eis tot inkomensnivellering aangevuld. Na een debat over de noodzaak van planning sprak het congres zich uit voor een 'internationale, democratische en ecologische gestuurde economie', waarin 'marktmechanismen een rol spelen binnen het kader van een globale (=in grote lijnen) planning'. Op het punt van het basisinkomen vermeerde het congres een breuk door de besluitvorming uit te stellen.

Het tweede onderwerp was de vaststelling van een huishoudelijk reglement. In de zomer was het ontwerp hiervan verschenen. Het concept opende met de bepaling dat alle organen en commissies van Groen Links voor minstens de helft uit vrouwen moesten bestaan. Het aandeel van migranten diende ten minste overeen te komen met hun aandeel in de bevolking. Tegen deze quoteringsbepalingen kwam senator De Boer in het geweer. In een artikel in het partijblad fulmineerde hij tegen dit 'autoritair reglement' en 'die fannate doordrammerij' (*Groen Links*, sep. 1991). Het congres was het met hem eens en besloot met grote meerderheid de quotering voor vrouwen en migranten te vervangen door streefcijfers - tot grote onvrede van het Vrouwenoverleg en het Progressief Migrantenvoerleg.

Het congres besloot tenslotte dat de partijleden de lijsttrekker voor de komende Tweede Kamerverkiezingen per referendum zullen aanwijzen. Het referendum geldt alleen als minstens de helft van de leden meedoet en als de verkozen kandidaat minstens de helft van de uitgebrachte stemmen vergaart.

De Linker Wang

Christenen in Groen Links en Christenen voor het Socialisme richtten half juni 'De Linker Wang' op, een platform voor evangelie en linkse politiek. Het platform wilde christenen verenigen om 'links, bijbels en uitdagend' invloed uit te oefenen op politiek, kerk en maatschappij. Het initiatief tot het platform was genomen vanuit de EVP. Oud EVP-voorzitter C. Ofman zei dat de behoefte om herkenning van de eigen identiteit binnen Groen Links had meegespeeld bij de totstandkoming van De Linker Wang. Het platform organiseerde op 9 november een alternatieve bijeenkomst voor het Christelijk Sociaal Congres. Centraal stond de christelijk-sociale politiek in het huidige tijdsgewricht.

opheffing PSP, PPR, EVP en CPN

Op 27 januari hief de PSP zichzelf op in het Amsterdamse Krasnapolsky, waar zij in 1957 ook was opgericht. Het opheffingsvoorstel werd met een meerderheid van 87% van de uitgebrachte stemmen aangenomen. 's Middags was een debat over de Golfoorlog ingelast. Na het verscheiden van de PSP werd op 19 oktober echter de komst van een nieuwe PSP aangekondigd, zonder dat daarbij tot daadwerkelijke oprichting werd overgegaan. Tot de initiatiefnemers behoorde F. van der Spek, het voormalige Kamerlid dat in 1985 uit de partij stapte.

Op 16 februari vond het laatste PPR-congres plaats. In 1968 was de PPR afgesplitst van de KVP. In 1990 hadden de Radicalen al in principe besloten zichzelf op te heffen. De opheffingsresolutie passeerde dan ook zonder problemen. Partijvoorzitter K.W. van der Hoek maakte in een 'ontbindingsrede' nog eens de balans op. 's Middags vond een politiek debat plaats onder de titel: 'Wordt het nog wat tussen Groen en Links?'.

Op 9 maart werd in de Mozes en Aäronkerk in Amsterdam de opheffingsbijeenkomst van de EVP gehouden (zie over de geschiedenis van de EVP de bijdrage in dit *Jaarboek* van M. Nieboer en A.P.M. Lucardie). Eerder al hadden de leden zich in een referendum in overgrote meerderheid uitgesproken vóór opheffing van de partij. De bijeenkomst stond tevens in het teken van het tienjarig bestaan van de EVP. Op 15 juni vond in Amersfoort het opheffingscongres plaats van de oudste partij van Nederland, de CPN. Gerekend vanaf 1909, het moment waarop haar voorganger - de SDP - werd opgericht, was de CPN 82 jaar oud geworden. Het partijorgaan *De Waarheid* was haar al voorgegaan. *Forum*, het onafhankelijke linkse weekblad dat voortkwam uit *De Waarheid*, verscheen in maart voor het laatst. M. Bakker hield het congres voor dat de naam van de partij dan wel opgeheven werd, maar dat haar geest zou voortleven. Drie stemmen werden tegen de opheffing van de CPN uitgebracht.

verwante instellingen en publikaties

Het Wetenschappelijke Bureau Groen Links organiseerde op 15 maart in samenwerking met de fractie van de Groenen in het Europees Parlement een conferentie in Amsterdam over *Green and left in the nineties*. De conferentie ging over dilemma's en strategieën van groene en linkse politiek.

Naar aanleiding van de conferentie *Feminisme in de recycling*, gehouden op 1 juni over feministische politiek in de jaren negentig, verscheen een gelijknamige brochure. Het Vrouwenbureau Groen Links publiceerde in 1991 tevens de brochure *De feministische wortels van Groen Links*, over de geschiedenis van het feminisme in CPN, EVP, PPR en PSP.

Groen Links organiseerde op 8 juni in Utrecht een 'Nationale groentax-conferentie' over de mogelijkheden en effecten van milieuheffingen. W. Willems, milieuwoordvoerder van Groen Links in de Tweede Kamer, kondigde aan dat hij met PvdA en D66 tot harde afspraken wilde komen over het tijdstip waarop een energieheffing moet zijn ingevoerd.

De Groen Linkse jongerenorganisatie Dwars hield op 12 en 13 oktober te Eindhoven haar congres. Een aantal leden was teleurgesteld in Groen Links en stelde voor om Dwars los te maken van de moederpartij. Een ruime meerderheid bleek hier uiteindelijk tegen.

personalia

Op 24 april 1991 overleed prof.dr. J. (Hannes) de Graaf. Hij was één van de oprichters van de PSP en nam in 1959 de functie van algemeen voorzitter op zich. In christelijke kring werd hij 'de vader' van de Nederlandse vredesbeweging genoemd. Hij was twintig jaar lang voorzitter van de toenmalige vredesbeweging Kerk en Vrede.

Partij van de Arbeid (PvdA)

Het was geen gemakkelijk jaar voor de PvdA. De sociaal-democraten gingen bijna honderd zetels in de Provinciale Staten en tien zetels in de Eerste Kamer achteruit. Bovendien verloor de partij in de interne beroering om de wijziging van de WAO haar voorzitter en leek de strijd om haar opvolging de partij opnieuw te zullen verdelen. Pas aan het eind van het jaar keerde de rust enigszins weer. De troebelen kostten de PvdA duizenden leden.

Golfoorlog

In januari bracht de Golfoorlog verdeeldheid teweeg onder de sociaal-

democraten. Het kabinetsbesluit om wel fregatten maar geen grondtroepen naar de Golf te sturen was al een concessie van het CDA aan de PvdA, maar wekte toch weerstand bij een deel van de partij. In de Tweede Kamer tekenden oud-minister van Defensie A. Stermerdink, mevr. J.M. Verspaget en M.J. de Visser verzet aan. In de Eerste Kamer stemden zelfs 12 van de 26 fractieleden tegen het besluit. Een groep bekende partijleden, waaronder oud-partijvoorzitter mevr. C. van den Heuvel, uitte zijn ongenoegen in een open brief. Het partijbestuur keurde echter het kabinetsbesluit goed. Het werd daarin gevolgd door een overweldigende meerderheid op het partijcongres in februari; slechts een dertigtal van de bijna duizend afgevaardigden stemde tegen een motie van goedkeuring.

congres

Op 1 en 2 februari vond het tweejaarlijkse congres van de PvdA plaats in Amsterdam. Op de agenda stond niet alleen de Golfoorlog, maar ook het milieubeleid, de Europese Gemeenschap en een aantal huishoudelijke zaken. In een resolutie stelde het congres vast dat natuur- en milieubehoud beperkende randvoorwaarden vormen voor economische ontwikkeling. De Europese integratie zou verdiept en verbreed moeten worden. De Europese Gemeenschap zou in plaats van een intergouvernementele een federale structuur moeten krijgen met een onafhankelijke centrale bank en een Europees Parlement met meer bevoegdheden.

Het congres koos ten slotte onder meer een Onafhankelijke Commissie Kandidaatstelling Tweede Kamer en een nieuw partijbestuur. M. Sint werd herkozen als voorzitter, maar kreeg twee nieuwe vice-voorzitters naast zich, het Tweede Kamerlid F. Castricum en mevr. A. Brouwer. W. Etty, oud-wethouder van Amsterdam, werd penningmeester.

In zijn slotrede op het congres pleitte vice-premier W. Kok voor een lastenverlaging voor de lagere inkomens en vermindering van subsidies voor het bedrijfsleven. Bij bezuinigingen zou ontwikkelingssamenwerking ontzien moeten worden.

Statenverkiezingen

De PvdA verloor 95 van haar 261 zetels bij de verkiezingen voor Provinciale Staten. In de provincies Groningen en Drenthe bleef zij ondanks forse verliezen nog de grootste partij, maar in Noord- en Zuid-Holland en Flevoland werd zij gepasseerd door het CDA. In Flevoland verloor de PvdA bijna de helft van haar electoraat, in de andere provincies ruim een derde. Er was dus duidelijk sprake van een landelijke trend. Volgens onderzoek van bureau Inter View was de achteruitgang van de partij voor driekwart te wijten aan de lage opkomst; een tiende van het verlies ging

naar D66 en een paar procent naar Groen Links of het CDA. Kiezers die de PvdA sinds 1989 de rug hadden toegekeerd, noemden als belangrijkste redenen de Tussenbalans en de Golfoorlog. In de Tussenbalans van het kabinet, die eind februari was gepresenteerd, werden onder meer verhogingen van huren en accijnzen voorgesteld, naast bezuinigingen op huursubsidies en op defensie.

De partijtop reageerde vrij lakoniek op de verkiezingsuitslagen. Terugkeer naar de oppositie - zoals na de eveneens teleurstellende Statenverkiezingen van 1982 - werd niet overwogen. Wel diende de partij volgens voorzitter Sint meer heldere keuzes te maken en die beter over het voetlicht te brengen.

Bij de samenstelling van de colleges van Gedeputeerde Staten wisten de sociaal-democraten hun positie vrij goed te handhaven. Ze leverden acht van hun 34 zetels in, maar bleven in alle colleges vertegenwoordigd.

Eerste Kamer

De PvdA moest bij de verkiezing van de Eerste Kamer tien van haar 26 zetels inleveren en kon slechts één nieuwe kandidaat een zetel bieden - en wel het voormalige Tweede Kamerlid K. Zijlstra. De sociaal-democraten namen wel het voorzitterschap van de senaat over van het CDA, omdat de voorzittershamer van de Tweede Kamer reeds in de handen van een christen-democraat lag en de twee functies volgens parlementair gebruik niet door dezelfde partij vervuld worden.

De Eerste Kamerfractie van de PvdA stelde voor het voorzitterschap mevr. E.M.P. Baarveld-Schlaman kandidaat, maar vond voor haar weinig steun bij de fractie van het CDA. De christen-democraten gaven de voorkeur aan de jurist H.D. Tjeenk Willink, die meer ervaring als bestuurder bezat. Het partijbestuur van de PvdA toonde eveneens voorkeur voor Tjeenk Willink. Het had zich daarom nogal ingespannen voor zijn herverkiezing in de Eerste Kamer, die ten gevolge van de onverwacht grote teruggang bij de Statenverkiezingen slechts via voorkeursstemmen gerealiseerd kon worden. Op 11 juni werd Tjeenk Willink door de Kamer met grote meerderheid tot voorzitter gekozen, nadat Baarveld-Schlaman haar kandidatuur had ingetrokken. De Rooie Vrouwen, waarvan zij landelijk secretaris was geweest, uitten hun ongenoegen over deze gang van zaken.

partijraad

Op 15 en 16 juni kwam de partijraad van de PvdA bijeen in Amsterdam. Op de agenda stonden voornamelijk huishoudelijke zaken, jaarverslagen en begrotingen. Volgens persverslagen heerste er een opgewekte en offensieve sfeer, ondanks de slechte verkiezingsuitkomsten. Fractie-

voorzitter M.A.M. Wöltgens prees het kabinet met een kwinkslag: 'het kabinet zit in de put, maar het blijkt een bouwput te zijn'. De opstelling van de coalitiepartner vond hij te aarzelend en afhoudend. Vice-premier Kok waarschuwde het CDA dat voor de sociaal-democraten de hervorming van het ziektekostenstelsel, de basisvorming in het onderwijs en de Defensienota van het grootste belang waren. Het ziektekostenstelsel, naar de betrokken staatssecretaris ook wel 'plan-Simons' genoemd, zou aan het eind van het jaar nog tot spanningen tussen de coalitiepartners leiden. Over de basisvorming werd in juni overeenstemming bereikt door de regeringspartijen. De Defensienota, die niet alleen inkrimping van de krijgsmacht maar ook oprichting van een luchtmobiele brigade behelsde, gaf evenmin veel aanleiding tot conflicten binnen de coalitie. Wel klonk binnen de PvdA hier en daar kritiek op de Defensienota. Kok's pleidooi voor een actief verwijderingsbeleid van illegalen stuitte eveneens op weerstand bij sommige sociaal-democraten.

commissie-Van Kemenade

In 1990 was een speciale commissie ingesteld om de partijorganisatie en werkwijze van de PvdA kritisch door te lichten (zie *Jaarboek 1990*). Deze commissie, die werd voorgezeten door de burgemeester van Eindhoven en oud-minister van Onderwijs J.A. van Kemenade, bracht in juli 1991 een rapport uit onder de titel *Een partij om te kiezen*. Zij stelde daarin een aantal verregaande hervormingen voor. De besluitvorming in de partij zou meer gecentraliseerd dienen te worden, met name bij de kandidaatstelling voor de Tweede Kamer. De gewestelijke congressen, die daar tot nog toe een beslissende stem in hadden, zouden die moeten afstaan aan het landelijke congres; eventueel ook via een referendum aan de gewone partijleden. Gewestelijke congressen zouden open ledenvergaderingen moeten worden. De voorzitters van de gewesten - in de wandel 'partijbaronnen' genoemd - zouden *qualitate qua* lid worden van het partijbestuur; de partijraad zou dan kunnen verdwijnen. Verder zou de PvdA zich als partij meer open moeten stellen voor de buitenwereld, bijvoorbeeld met betrekking tot maatschappelijke organisaties en andere progressieve partijen. Ten slotte zou zij ook haar beginselprogramma moeten vernieuwen, bij voorkeur in 1994.

Het rapport werd positief ontvangen door het partijbestuur. Aanvankelijk zou het op het najaarscongres besproken worden, maar vanwege de verwikkelingen rond de WAO werd de behandeling uitgesteld tot maart 1992.

In december gaf een lid van de commissie-Van Kemenade, de socioloog B.A.G.M. Tromp, een zeer kritische evaluatie van de werkwijze van de commissie en in het bijzonder van het zijns inziens te autoritaire optreden van haar voorzitter.

Het toenemend aantal Nederlanders dat een beroep deed op de Wet op de Arbeidsongeschiktheid (WAO) of op de Ziektewet, baarde de leiders van zowel CDA als PvdA grote zorgen. Vice-premier Kok verdedigde dan ook het in juli genomen kabinetsbesluit om de uitkeringsduur voor de WAO te beperken, tegen de storm van kritiek die binnen en buiten zijn partij opstak. Niet alleen de vakbeweging en organisaties van invaliden en gehandicapten tekenden protest aan, ook de Jonge Socialisten (de jongerenorganisatie van de PvdA) en tal van gewestelijke partijbestuurders uitten hun ongenoegen. Vanuit IJsselstein richtten boze partijleden een 'Aktiegroep PvdA weer sociaal' op. Gematigde kritiek kwam van de woordvoerder van de Tweede Kamerfractie, B. Middel. Veel feller uitten zich de Tweede Kamerleden F. Moor en P. de Visser, die al eerder afwijkende standpunten hadden ingenomen. De aanhang voor de PvdA daalde volgens een opiniepeiling in augustus tot 14%, een dieptepunt in de geschiedenis van de partij.

Onder druk van zijn achterban stelde minister Kok het voorstel opnieuw in het kabinet ter discussie. In augustus bereikte het kabinet met enige moeite overeenstemming over een minder vèrgaande herziening van WAO en Ziektewet. De vakbeweging bleef zich verzetten en bereidde voor september een reeks stakingen en demonstraties voor. De Tweede Kamerfractie hechtte haar goedkeuring aan de nieuwe plannen; De Visser zegde daarop zijn lidmaatschap van fractie en Kamer op en zou een maand later ook de partij verlaten. Het partijbestuur ging in meerderheid akkoord met de opstelling van de fractie.

Kok wenste echter ook het vertrouwen van de gewone partijleden te krijgen voor zijn beleid. Zou een partijcongres zijn beleid afwijzen, dan wilde hij aftreden. Op 28 september kwam in Nijmegen het buitengewone congres in een aanvankelijk nogal gespannen sfeer bijeen. Veel sprekers leverden kritiek op het beleid van Kok en zijn collega's. Niettemin werd met ruim 80% van de stemmen een resolutie aangenomen waarin het congres de herziene WAO- en Ziektewetvoorstellen aanvaardde en zijn vertrouwen uitsprak in Kok en de overige PvdA-bewindspersonen. Wel hoopte men dat de Tweede Kamerfractie de voorstellen op enkele punten nog zou weten bij te stellen. Kok kon dus aanblijven.

Partijvoorzitter Sint trad echter wel af. Zij had veel persoonlijke kritiek moeten verduren op haar rol in de WAO-perikelen en in het bijzonder op haar onbereikbaarheid tijdens de zomervakantie. Aan het eind van het jaar werd zij benoemd tot directeur Interbestuurlijke Betrekkingen en Informatievoorziening bij het ministerie van Binnenlandse Zaken. Vicevoorzitter Castricum nam haar functie over totdat het volgende congres in maart 1992 een nieuwe voorzitter zou kiezen. Dat congres zou bovendien

de discussie over sociale zekerheid voortzetten in een breder kader, op grond van een rapport dat een partijcommissie onder leiding van de hoogleraar economie D.J. Wolfson in de herfst ging schrijven.

interne onrust

Na het buitengewone congres keerde de rust in de sociaal-democratische gelederen niet onmiddellijk terug. Al in april had een groep leden uit onvrede over de partijkoers de werkgroep 'Socialisten in de PvdA' (SIP) opgericht. Een maand later begon de groep met de publikatie van het blad *Stuitende Taferelen*. De SIP wilde traditionele partijstandpunten, zoals vastgelegd in het beginselprogramma van 1977, nieuw leven inblazen. Na het partijcongres van september ging de groep een samenwerkingsverband aan met de actiegroep 'PvdA weer sociaal'. Aan de activiteiten van de werkgroep namen onder meer deel het Tweede Kamerlid Moor en het Eerste Kamerlid W. van de Zandschulp.

Tijdens de zomer had zich rond oud-partijvoorzitter en oud-minister A. van der Louw een informele groep gevormd om over de toekomst van de partij te praten. Volgens het weekblad *Elsevier* (28 september 1991) zouden Van der Louw en zijn medestanders - oud-staatssecretaris J.C. Kombrink, de econoom E. Bomhoff en marktonderzoeker M. de Hond - een 'coup in de PvdA' voorbereiden om als 'crisis-comité' de vernieuwing van de partij te leiden. Op het partijcongres maakte Kok duidelijk dat de vernieuwing van de PvdA onder zijn leiding plaats zou vinden en dat hij geen behoefte had aan een 'crisis-comité'. Van der Louw ontkende elk streven naar een 'coup' en eiste - tevergeefs - excuses van Kok.

In oktober organiseerden Van der Louw en De Hond een openbare bijeenkomst in het gebouw 'De Rode Hoed' in Amsterdam met als thema 'Sociaal-democratie, hoe nu verder?'. Behalve Van der Louw voerden hier onder meer de Amsterdamse hoofdcommissaris van politie E. Nordholt, oud-minister Stermerdink en de Tweede Kamerleden A.P.W. Melkert en J.P.C.M. van Zijl het woord.

In een ander kader streefde ook oud-staatssecretaris J. Schaefer naar vernieuwing. Eveneens in oktober schreef hij een pamflet onder de titel 'Vooruitstrevend Nederland moet in beweging komen' en stuurde dat aan enkele tientallen partijgenoten en kennissen buiten de PvdA. Zijn doel was een progressieve beweging los van alle partijen op te richten, die de functie van een politieke consumentenorganisatie zou vervullen. De beweging zou uit plaatselijke 'denkgroepen' moeten bestaan en zelf geen kandidaten stellen voor politieke functies. Schaefer was overigens ook voorzitter van de Projectgroep Sociale Vernieuwing, die haar werkzaamheden in december afrondde met een tamelijk kritisch eindverslag aan de minister van Binnenlandse Zaken.

Het partijbestuur bemoeide zich niet met de initiatieven van Schaefer en

de groep rond Van der Louw. Wel wilde het bestuur de partij vernieuwen volgens de aanbevelingen van de commissie-Van Kemenade. In dat verband wilde men ook in samenwerking met D66 en Groen Links de mogelijkheden voor een progressieve volkspartij nader onderzoeken. De vorming van een dergelijke partij was al eerder in 1991 geopperd door W. Meijer, Commissaris der Koningin in Drenthe, en door een medewerker van het wetenschappelijk bureau van de PvdA, P. Scheffer. D66 en Groen Links reageerden terughoudend op het voorstel van het partijbestuur van de PvdA om hun wetenschappelijke bureaus de programma's van de partijen te laten vergelijken.

kandidaat-voorzitters

In de herfst meldden zich vier kandidaten voor het voorzitterschap van de PvdA: B. Suurhoff, medewerker van de Industriebond FNV; F. Rottenberg, directeur van het politiek-cultureel centrum 'De Balie' in Amsterdam en partijbestuurslid in de periode 1979-86; R. Vreeman, voorzitter van de Vervoersbond FNV; en I. van Dijk, voorzitter van de Rooie Vrouwen. Rottenberg kreeg steun van de partijtop en legde de nadruk op partijvernieuwing; Vreeman genoot de steun van veel vakbondsleden en van een aantal leden van de Tweede Kamerfractie die meer nadruk legden op de socialistische traditie van de partij. Om polarisatie tussen deze vleugels van de partij te voorkomen, besloten Rottenberg en Vreeman echter in december hun krachten te bundelen en als duo kandidaat te staan. Vreeman zou zich formeel kandidaat stellen voor het vice-voorzitterschap, mits dat ook een betaalde functie zou worden. De zittende vice-voorzitter (en waarnemend voorzitter) Castricum verklaarde zich in dit verband bereid zijn functie in maart 1992 ter beschikking te stellen.

nevenorganisaties, verwante instellingen en publikaties

In januari kwam de vrouwenorganisatie van de PvdA voor een congres bijeen. De Rooie Vrouwen kozen I. van Dijk opnieuw tot voorzitter. Er werd gediscussieerd over nieuwe medische technieken op het gebied van voortplanting, vruchtbaarheid en erfelijkheid. Daarnaast werd gesproken over de Golfoorlog. Leden uit Drenthe hadden een motie ingediend waarin het standpunt van de Tweede Kamerfractie werd afgekeurd, maar na de discussie trokken zij op aanraden van het bestuur hun motie weer in. De Rooie Vrouwen publiceerden een rapport over kinderopvang als basisvoorziening, geschreven door Th. van der Linden.

De Jonge Socialisten van de PvdA hielden op 15 en 16 juni een congres over de rol van de overheid en over het basisinkomen. Op 30 november en 1 december kwam de jongerenorganisatie bijeen om te discussiëren

over de Noord-Zuid-problematiek en over medisch-ethische kwesties, en om een nieuw bestuur te kiezen. M. de Koning werd als voorzitter herkozen. In april had hij met het bestuurslid R. Wester het manifest *Sociaal-democratie met lef* gepubliceerd.

De Alfred Mozer Stichting, die zich bezighoudt met Oost-Europa, organiseerde onder meer een discussiedag op 8 november over de Sovjet-Unie, waarbij de internationaal secretaris van de Sociaal-Democratische Partij van Rusland een inleiding hield.

Het Centrum voor Lokaal Bestuur organiseerde een conferentie op 12 januari over de waterschappen en op 23 november over het thema 'bestaanszekerheid'.

In opdracht van de Wiardi Beckman Stichting (WBS), het wetenschappelijk bureau van de PvdA, schreef A. Schermer de studie *Consument, milieu en mentaliteit*, waarin vooral de milieuproblemen rond autogebruik en afval behandeld werden. De WBS publiceerde in samenwerking met het Documentatiecentrum voor Nieuwste Geschiedenis in Amsterdam en het DNPP de bundel *De vrijzinnige traditie. VDB tussen liberalisme en socialisme*. Voorts verscheen *Bestuurlijke vernieuwing en de PvdA als bestuurderspartij*, een rapport van de WBS en de Stichting Vormingswerk PvdA.

personalia

In april nam mevr. I. Haas-Berger na 20 jaar afscheid van de Tweede Kamer en aanvaardde de functie van voorzitter van de Nationale Commissie voor Chronisch Zieken.

In juli overleed G. Heyne ten Bak, die van 1973 tot 1979 secretaris van de partij en daarna nog tot 1983 lid van het partijbestuur was geweest.

Staatssecretaris A. Kosto ontsnapte in november aan een bomaanslag op zijn woning in Groot Schermer, die werd opgeëist door de Revolutionaire Anti-Racistische Actie (RARA). De actiegroep verweet de staatssecretaris een racistisch vreemdelingenbeleid.

Reformatorische Politieke Federatie (RPF)

Voor de RPF stond 1991 in het teken van een aantal jubilea. De Tweede Kamerfractie herdacht in juni haar tienjarig bestaan; de Marnix van St. Aldegonde Stichting, het wetenschappelijk studiecentrum, werd vijf jaar geleden in juni opgericht; de RPF-bestuurdersvereniging vierde haar tienjarig bestaan in september met een boottocht over het IJsselmeer; de Stichting Kader en Vorming tenslotte kon in november terug zien op tien jaar voorlichting.

Onder de bezielende leiding van de in december 1990 aangestelde propagandaleider K. Smits maakte de partij een begin met een grondige

vernieuwing van presentatie en huisstijl. Het lag in de bedoeling ook op plaatselijk niveau propagandisten te benoemen, die de kiesverenigingen optimaal moesten gaan activeren. In januari begon Smits een intensieve ledenwerfcampagne, die het ledental op 10.000 moest brengen. Uiteindelijk werd het jaar met een bescheiden winst van ruim 100 leden afgesloten.

verkiezingen

Bij de verkiezingscampagne voor de Provinciale Staten speelde de landelijke politiek voor de RPF een belangrijke rol. Omdat de Statenleden in mei een nieuwe Eerste Kamer zouden kiezen, ondersteunde een landelijke campagne de provinciale verkiezingsactiviteiten met als doel de zetel van senator E. Schuurman veilig te stellen. Men vreesde namelijk dat deze onvoldoende steun zou krijgen van Statenleden in de provincies Noord-Holland en Noord-Brabant waar - door een wisseling van de wacht - niet de RPF maar respectievelijk het GPV en de SGP de lijsttrekkers van de gecombineerde lijsten leverden. Na de Statenverkiezingen bleek dat de RPF twee zetels winst had behaald: één in de provincie Overijssel, waar de partij zelfstandig deelnam, en één in de provincie Gelderland met een gecombineerde GPV/RPF-lijst. Omdat echter in Noord-Holland en Noord-Brabant aan GPV en SGP een plaats moest worden afgestaan, handhaafde de partij haar totale zetelaantal op tien. In Drenthe lukte het de RPF niet een zetel te behalen.

Na onderling overleg werd besloten dat een Statenlid van het GPV bij de Eerste Kamerverkiezingen op Schuurman zou stemmen, omdat het Verbond hier en daar zetelwinst in de Staten aan reststemmen van de RPF te danken had gehad. Op deze wijze behield de RPF haar ene zetel in de senaat.

partijbijeenkomsten

Op 8 juni hield de Federatieraad haar voorjaarsvergadering in Putten. Er was veel ruimte voor politieke toespraken. Naast de voorzitter van de Tweede Kamerfractie, M. Leerling, die zich in zijn rede opvallend positief uitliet over het kabinetsbeleid van CDA en PvdA, voerden ook Schuurman en de SGP-er L. van der Waal het woord. Laatstgenoemde vertegenwoordigde mede de RPF in het Europees Parlement.

De Federatieraad stond in het teken van de in de inleiding al genoemde jubilea: partijvoorzitter J. Bouwmeester herdacht met name de enorme hoeveelheid werk die Leerling de afgelopen tien jaar in de Tweede Kamer voor de partij had verricht. Tijdens het huishoudelijk gedeelte werd een voorstel met een aantal redactionele wijzigingen van statuten en huishoudelijk reglement unaniem aanvaard. De wijzigingen waren noodza-

kelijk geworden door eerder genomen besluiten van de Federatieraad, zoals bijvoorbeeld het afschaffen van de kascommissie (zie *Jaarboek 1990 DNPP*, blz. 46).

Op 23 november kwam de Federatieraad nogmaals bijeen. De aanwezigen kozen drie nieuwe leden in het Federatiebestuur. Bouwmeester, die zich eigenlijk niet beschikbaar had willen stellen voor een nieuwe periode in het bestuur, zegde toe nog een half jaar aan te zullen blijven als voorzitter tot de twee kandidaten die voor de functie hadden bewilligd zich vrij zouden kunnen maken.

Verder boog de Federatieraad zich over de wijze van contributie-inning. Omdat een aantal kiesverenigingen achterstanden had in het afdragen van contributiegelden, discussieerde men over de wenselijkheid van centrale inning. Veel sprekers wezen erop dat centrale inning het eigenlijke probleem, de slecht functionerende kiesvereniging, niet oploste. Bovendien vreesde men dat de autonomie van de kiesvereniging zou worden aangetast. Het Federatiebestuur zegde toe zich nogmaals op het probleem te zullen beraden, waarna de volgende Federatieraad de uiteindelijke beslissing zou nemen.

Vervolgens kwam het voorstel aan de orde om de presentatie van de RPF naar binnen en buiten toe te verbeteren. Met behulp van een professioneel marketingbureau wilde men hieraan gestalte geven, waarbij ook het RPF-logo en de 'huisstijl' kritisch bekeken zouden worden. Propagandaleider Smits voerde hierover het woord. De aanwezigen konden zich in de plannen vinden.

partijdiscussie reformatorische staatsvisie

In januari verscheen de discussienota *Reformatorische staatsvisie: de RPF en het ambt van de overheid*. Het was een uitgave van de Marnix van St. Aldegondse Stichting, die hiermee het startsein gaf voor de in 1990 al aangekondigde discussie. A. Rouvoet, directeur van de Stichting en auteur van de nota, stelde in de inleiding dat na vijftien jaar RPF-politiek de behoefte gevoeld werd de eigen uitgangspunten integraal en samenhangend vast te leggen. Een dergelijke expliciete verantwoording moest ook een plaatsbepaling betekenen van de positie van de RPF ten opzichte van de andere christelijke partijen CDA, GPV en SGP. In de loop van het jaar werd aan de hand van de nota de discussie in de kiesverenigingen gevoerd.

Op 9 november organiseerde de Marnix van St. Aldegondse Stichting een congres in Amersfoort om de partijdiscussie af te ronden. Ook vertegenwoordigers van de wetenschappelijke bureaus van CDA, SGP en GPV waren aanwezig. De christelijk-gereformeerde theoloog W.H. Velema en Rouvoet verzorgden de inleidingen. Aan de orde kwamen onder andere

het rooms-katholieke subsidiariteitsbeginsel en de (on)mogelijkheid om dit beginsel samen te doen gaan met het protestants-christelijke beginsel van de 'soevereiniteit in eigen kring'. De nota pleitte voor vervanging van deze laatste term door 'de idee van de onderscheiden ambten'. Onder andere de ambten van kerk en staat zijn hierbij onderscheiden. Daarbij geldt voor beide dat God de absoluut Soevereine is. Behalve over dit onderwerp discussieerde men ook over de rechtsstaat. Voor november 1992 werd een vervolgcongres gepland met als onderwerp de reformato-rische cultuurvisie.

verwante organisaties en publikaties

De Stichting Kader en Vorming van de RPF had in 1991 intensieve contacten met de Hongaarse partij MDF (Magyar Demokrata Forum). In september presenteerde de RPF aan de pers het scholingsproject 'Lokale democratie in Hongarije', dat gefinancierd werd door het ministerie van Binnenlandse Zaken. Tien lokale Hongaarse bestuurders verbleven in het kader van dit project een week in Leerdam om mee te maken hoe de Nederlandse gemeentepolitiek in de praktijk werkte. Bovendien bezocht A.H. de Jong, coördinator van de Stichting Kader en Vorming, een aantal keren Hongaarse gemeenten om nadere contacten op te bouwen met christelijke politici uit de MDF.

De Marnix van St. Aldegondse Stichting publiceerde in november het rapport *Landbouw van vooruitgangsstreven naar gerechtigheid*, geschreven door C. van Bruchem. De publikatie was voorbereid door een commissie onder voorzitterschap van Rouvoet. Het rapport bood vanuit de algemene politieke uitgangspunten van de RPF - zoals verwoord in de discussienota *Reformato-rische staatsvisie* - een uitgewerkte visie op de landbouwpolitiek.

De Vereniging van RPF-bestuurders kwam tweemaal bijeen. De voorjaarsbijeenkomst had als onderwerp burgerlijke ongehoorzaamheid; op de najaarsbijeenkomst in september stond de viering van het tienjarig bestaan van de Vereniging centraal.

In samenwerking met de Marnix van St. Aldegondse Stichting gaf de bestuurdersvereniging in februari het eerste nummer uit van het tweemaandelijks tijdschrift *Afgestemd op...* met als doelgroep de raads- en Statenleden van de partij.

Staatkundig Gereformeerde Partij (SGP)

Voor de SGP was het een rustig jaar van stabilisatie en lichte groei. Omdat de ledenaanwas in 1991 achterbleef bij vorige jaren, begon de partij in het najaar een ledenwerfactie. Een streefgetal wilde men bewust niet noemen.

verkiezingen

De SGP ging met de leus 'Uw eigen provincie, uw eigen stem' de verkiezingscampagne voor de Provinciale Statenverkiezingen in. In vijf provincies kwam de partij met een eigen lijst uit, in zeven provincies in een samenwerkingsverband met GPV en/of RPF. Mede als gevolg van de extreem lage opkomst - die vaak in het voordeel werkt van de kleine christelijke partijen met hun trouwe achterban - boekte de SGP bij de verkiezingen een lichte winst en ging van 16 naar 21 zetels. In Friesland kwam voor het eerst in de geschiedenis een SGP-er in de Staten (in een tweemans-fractie met de RPF).

Als gevolg van de gunstige verkiezingsuitslag bij de Statenverkiezingen kon de SGP haar zetelaantal bij de Eerste Kamerverkiezingen in mei verdubbelen van één naar twee zetels. H.G. Barendregt - al vanaf 1983 SGP-senator - keerde terug. Hij kreeg gezelschap van G. Holdijk, die zijn rentree maakte: in de jaren 1986-1987 had hij ook deel uitgemaakt van de Eerste Kamer.

Tijdens de onderhandelingen over de collegevorming in de Staten van Zeeland leek het er even op dat de SGP een Gedeputeerde zou leveren. De SGP was echter niet bereid om een college te steunen waarin het CDA geen zitting had, waardoor zij uiteindelijk uit de boot viel.

Algemene Vergadering

Op 23 februari hield de SGP haar Algemene Vergadering te Utrecht. B.J. van der Vlies sprak als voorzitter van de Tweede Kamerfractie de jaarlijkse partijrede uit, getiteld 'Door geen aards vermogen'. Bij de verkiezing van de leden van het hoofdbestuur werden met een grote meerderheid W.Chr.J. Hovius, J. Pijl en P.H.D. van Ree herkozen.

De vraag welke personen lid van de SGP kunnen zijn, kwam op twee verschillende manieren aan de orde op deze partijdag. De kiesvereniging Genemuiden legde het hoofdbestuur de vraag voor of leden van de SGP die vasthielden aan het oude beginselprogramma en tegelijk het nieuwe (dat na veel discussie in november 1989 was vastgesteld) afwezen, nog lid van de partij konden blijven. Het antwoord luidde dat naar de mening van het hoofdbestuur het de kiesverenigingen vrij stond om personen die tegen onderdelen van het program van beginselen bezwaar hadden, lid te laten blijven. Ook de vraag of vrouwen als lid deel konden uitmaken van de SGP kwam aan de orde. Het hoofdbestuur deelde mee dat men ernaar streefde de plaatselijke kiesverenigingen nog voor de zomer schriftelijk duidelijkheid te verschaffen over de betrokkenheid van vrouwen bij de partij (zie hieronder ook 'vrouwen en de SGP').

Tijdens de vergadering bood C.S.L. Janse, voorzitter van de Stichting

Studiecentrum SGP (SSC), Europarlementariër L. van der Waal het eerste exemplaar aan van de nota *Nationale soevereiniteit*. De publikatie - geschreven door een werkgroep onder leiding van J.J. Tigchelaar - behelsde een studie over het belang van de nationale soevereiniteit in het licht van de Europese integratie.

vrouwen en de SGP

De vraag of het partijlidmaatschap ook voor vrouwen was weggelegd speelde al jaren in de SGP. In 1983 had de kiesvereniging Den Haag het hoofdbestuur om advies gevraagd toen het eerste vrouwelijke lid zich aanmeldde. Het hoofdbestuur had indertijd geantwoord dat de kiesvereniging eventuele toelating zelf kon bepalen. De Haagse ledenvergadering had vervolgens besloten de bepaling dat alleen mannen lid konden zijn van de SGP, uit het plaatselijke reglement te schrappen. Omdat dit binnen de partij voor de nodige onrust bleef zorgen, zond het hoofdbestuur na rijp beraad in augustus een brief over deze kwestie aan de kiesverenigingen. In het rondschrijven keerde het hoofdbestuur zich unaniem tegen het partijlidmaatschap van vrouwen, mede omdat 'naar onze diepste overtuiging, gebonden aan Gods woord, het regeerambt niet tot de roeping van de vrouw behoort'. De kiesvereniging Den Haag werd gevraagd de tien vrouwen die inmiddels als lid waren toegetreden weer te royeren. De Landelijke Stichting ter Bevordering van de Staatkundig Gereformeerde Beginselen (een conservatieve groep van (ex-)leden van de SGP) drong er naar aanleiding van deze kwestie op aan om ook de statuten van de partij dusdanig aan te passen dat lidmaatschap van vrouwen werd uitgesloten.

nevenorganisaties en publikaties

De SSC (het wetenschappelijk bureau van de SGP) koos een nieuwe voorzitter, C.L.S. Janse. Hij volgde Tigchelaar op, die statutair aftredend en niet meer herkiesbaar was.

Op 15 juni organiseerde de SSC in Gouda een congres over de aard en omvang van de overheidstaak. De aanwezigen bogen zich over de vraag welke kerntaken voor een terugtrekkende overheid bewaard moesten blijven.

In juni verscheen een nota van het Studiecentrum over emancipatie, waarin actuele zaken op dit gebied werden getoetst aan Gods Woord.

Evenals de SSC kreeg het Landelijk Verband van Staatkundig Gereformeerde Studieverenigingen (LVSGS/SGP-jongeren) in 1991 een nieuwe voorzitter. J.P. Tanis volgde G.R.J. van Heukelom, die vijftien jaar deel van het bestuur had uitgemaakt, als voorzitter op. In het najaar hield het LVSGS/SGP-jongeren zijn vierde SGP-jongerendag, die in het

teken stond van de zorg voor de naaste. Tijdens de bijeenkomst overhandigde A.P. de Jong, voorzitter van de sectie 'Info-zaken' van het LVSGS/SGP-jongeren, Van der Vlies het nieuwste infokatern *Denken over theocratie*.

In oktober boden de jongerenorganisaties van SGP, GPV en RPF een milieumanifest aan minister J.G.M. Alders van VROM aan, waarin ze hun grote bezorgdheid uitspraken over de voortschrijdende vernietiging van natuur en milieu.

Het Landelijk Verband van SGP-gemeentebestuurders hield twee bijeenkomsten. In april wisselde men van gedachten over de vraag of grote stedelijke gebieden in de toekomst tussen provincie en gemeente een nieuwe bestuurslaag zouden moeten vormen; in september besprak men de gevolgen van Tussenbalans en rijksbegroting voor de gemeenten.

Volkspartij voor Vrijheid en Democratie (VVD)

In electoraal opzicht was 1991 voor de VVD een gedenkwaardig jaar. Voor het eerst in bijna tien jaar boekte de partij weer enige verkiezingswinst. Naast de activiteiten in het kader van de Statenverkiezingen werd binnen de partij gediscussieerd over de liberale uitgangspunten aan de hand van het rapport *Ongebroken lijnen*.

verkiezingen

In zijn campagne voor de Statenverkiezingen richtte Bolkestein vrijwel al zijn pijlen op de PvdA en op het kabinet. Volgens hem had de coalitie de goodwill bij het publiek vrijwel geheel verspeeld.

De Statenverkiezingen verliepen voor de VVD betrekkelijk succesvol. Voor het eerst sinds 1982 werd er winst behaald. Aanvankelijk zag het daar niet naar uit: de opiniepeilingen waren voor de VVD niet al te rooskleurig. In plaats van verlies won de partij echter vier Statenzetels. Ten opzichte van de Kamerverkiezingen van 1989 boekte de VVD 1,1% winst. De liberalen waren zeer content met deze uitslag. Ook over de college-onderhandelingen kon de VVD tevreden zijn. Evenals in 1987 leverde zij ook nu weer 15 Gedeputeerden.

Bij de senaatsverkiezingen in mei werden 12 VVD-kandidaten gekozen. Drie leden hadden zich niet opnieuw verkiesbaar gesteld: T.C. Braakman, mevr. E. Veder-Smit en mevr. L. Vonhoff-Luijendijk. L. Ginjaar stelde zich wel opnieuw verkiesbaar. Bij zijn kandidatuur speelde de rol die hij als partijvoorzitter in 1990 bij het aftreden van J.J.C. Voorhoeve als voorzitter van de Tweede Kamerfractie had gespeeld, hem parten. Enkele Kamercentrales gunden hem een hoge plaats, andere lieten hem vallen. Al met al kwam Ginjaar op de vierde plaats van de kandidatenlijst terecht en was hiermee verzekerd van een plaats in de Eerste Kamer. Tot de liberale

senaatsfractie traden eveneens toe de aankomende partijvoorzitter mevr. E.J.J.E. van Leeuwen-Schut en de voormalige partijvoorzitter en ex-minister F. Korthals Altes.

Ongebroken lijnen

Aan het einde van 1990 had een partijcommissie onder leiding van H. Nord, oud-lid van het Europees Parlement, de nota *Ongebroken lijnen: een liberaal perspectief* gepresenteerd (zie *Jaarboek 1990 DNPP*, blz. 56). Het rapport, dat beoogde 'de inhoudelijke uitdagingen te identificeren waarvoor de liberalen in de komende jaren zullen komen te staan', kreeg op de partijraad van 12 januari een goed onthaal. Dit gold ook voor de slotparagraaf, waarin het CDA als 'regentenklasse' werd getypeerd. De partijraad stemde eveneens in met de opening die het rapport naar de PvdA maakte.

Het debat kreeg een vervolg op de buitengewone algemene vergadering van 5 en 6 april. Meer dan 500 resoluties waren door de afdelingen en Kamercentrales ingediend. Partijvoorzitter Ginjaar lichtte toe dat de uitkomsten van de discussie en de resoluties mede de basis zouden vormen voor het programma voor de volgende Kamerverkiezingen. De vergadering toonde zich opmerkelijk eensgezind. In de pers sprak men van een 'therapeutische bijeenkomst', die na de periode van interne verdeeldheid de herstelde eenheid zou moeten demonstreren. Op enkele onderdelen was men het overigens niet geheel met elkaar eens. Zo wilde bijvoorbeeld een deel van de achterban de dienstplicht verruilen voor een beroepsleger.

Op de bijeenkomst van 5 en 6 april kon de discussie over het rapport niet worden afgerond. De behandeling van de laatste hoofdstukken vond plaats tijdens de algemene vergadering op 26 en 27 april. De opvatting van de commissie dat de continue regeermacht van het CDA 'in beginsel een ongezonde toestand' was, vond veel weerklank. De weg naar een coalitie van de VVD met PvdA en D66 werd daarmee in beginsel vrijgemaakt. H.J. Vonhoff, Commissaris der Koningin in Groningen, hield de aanwezigen de reikwijdte van deze stellingname voor. De toenadering tot de PvdA kwam in zijn ogen neer op 'de meest ingrijpende verandering in de politieke opstelling van onze partij sinds vele jaren' (*NRC Handelsblad*, 29 april 1991). Verder vond er enige discussie plaats over het basisloon. Een aantal partijleden zag hierin een middel om een einde te maken aan het ondoorzichtige stelsel van subsidies en uitkeringen.

algemene ledenvergadering

In overeenstemming met de teneur van het debat over het rapport van de commissie-Nord, zette fractieleider Bolkestein in zijn toespraak op de

algemene ledenvergadering van 26 en 27 april de deur naar een toekomstige regeringssamenwerking met de PvdA op een kier. 'De totstandkoming van een coalitie zal in de toekomst minder voorspelbaar zijn dan in het verleden. Het vroegtijdig uitspreken van een voorkeur of een veto over een toekomstige coalitiegenoot is politiek niet raadzaam' (*Vrijheid en Democratie*, mei 1991). In zijn rede deelde hij nogal wat plaagstoten uit in de richting van het CDA.

Afgezien van de verdere behandeling van het rapport *Ongebroken lijnen* hield de vergadering zich met enkele organisatorische kwesties bezig, zoals de vaststelling van de herziene reglementen op de kandidaatstelling voor leden van het Europees Parlement en de Eerste Kamer.

commotie rond Wiegel

In mei zorgde oud-VVD leider H. Wiegel voor enige opschudding in de partij, toen hij in een televisieprogramma had laten weten in 1992 weer beschikbaar te zijn voor een baan in de landelijke politiek. Bovendien dacht hij met CDA-fractievoorzitter Brinkman een 'goede tandem' te kunnen vormen in een CDA-VVD-coalitie. Samenwerking van de VVD met D66 en PvdA scheen hem niet verstandig. Uit een NIPO-enquête bleek dat Wiegel op meer vertrouwen bij de VVD-achterban kon rekenen dan de huidige leider Bolkestein. Deze toonde zich bereid als lijsttrekker het veld te ruimen voor Wiegel, mocht die zich kandidaat stellen. Van Bolkestein mocht Wiegel 'nog liever vandaag dan morgen' zijn rol als politiek leider overnemen (*NRC Handelsblad*, 15 mei 1991). Voor Wiegel was dat echter niet aan de orde. Vanuit Friesland liet hij weten dat Bolkestein het uitstekend deed.

FPÖ

Begin juni kwam de VVD weer in aanvaring met haar Oostenrijkse zusterpartij, de FPÖ. J. Haider, de politiek leider van deze partij, had beweerd dat onder het bewind van Hitler een fatsoenlijke werkgelegenheidspolitiek gevoerd zou zijn. Naar aanleiding van deze uitlatingen vond de internationaal secretaris van de VVD, het Tweede Kamerlid J.D. Blaauw, dat de FPÖ uit de Liberale Internationale gestoten moest worden. Haider was al eerder van extreem-rechtse opvattingen beticht. In dezelfde maand dreigden de VVD-leden in de liberale fractie van het Europees Parlement met uittreden als de FPÖ de officiële waarnemersstatus bij de fractie zou krijgen. De FPÖ was geen liberale partij, zij was zelfs 'anti-liberaal', aldus G.M. de Vries, fractievoorzitter van de VVD in het Europees Parlement.

Onder andere op aandringen van de VVD startte het bestuur van de Liberale Internationale in juli een onderzoek om te bepalen hoe de

Oostenrijkse partij aangepakt kon worden. De statuten van de Internationale boden niet de mogelijkheid om een lid-partij te schorsen. Onder zware druk stemde de FPÖ in met een 'zelfschorsing', waarbij zij voorlopig afziet van haar stemrecht.

kandidaatstelling Tweede Kamer

Al in het voorjaar startte de VVD de voorbereidingen voor de Tweede Kamerverkiezingen. Op basis van het nieuwe kandidaatstellingsreglement voor de leden van de Tweede Kamer dient het hoofdbestuur een ontwerp-kandidatenlijst aan de partij voor te leggen. Een 'Commissie Tweede Kamer' moet het bestuur bij het opstellen van deze groslijst adviseren. Deze commissie werd in april ingesteld, onder voorzitterschap van oud-minister G.M.V. van Aardenne. Zitting hadden verder onder anderen senator Veder-Smit en Commissaris der Koningin Vonhoff.

Bolkestein over integratie van minderheden

Op een conferentie op 8 september van de Liberale Internationale in Luzern werd door Bolkestein de problematiek rond de integratie van minderheden in Nederland ter sprake gebracht. Volgens Bolkestein zouden de hier wonende moslims zich moeten aanpassen aan de Nederlandse waarden en normen. Het behoud van de eigen culturele identiteit achtte hij daarbij minder belangrijk en zelfs minder wenselijk, omdat de integratie daaonder zou lijden.

Zijn uitspraken kwamen hem op veel kritiek te staan van onder andere organisaties van buitenlanders. Het Nederlands Centrum Buitenlanders meende dat Bolkestein een vrijbrief gaf aan degenen die zich tegen minderheidsgroepen keren. Bolkestein hield echter vast aan zijn standpunt dat het noodzakelijk was het minderheden-thema onomwonden aan de orde te stellen. 'Het probleem leeft bij mensen in het land, maar het is ten dele in een taboesfeer gekomen. Daar wil ik het uit halen', aldus Bolkestein in *de Volkskrant* (12 september 91). De woordvoerders voor het minderhedenbeleid van de andere grote partijen waren niet gelukkig met de wijze waarop de VVD-leider de discussie in Nederland wilde stimuleren. Ook premier Lubbers keerde zich tegen Bolkestein's visie.

In zijn toespraak op de partijraad van 21 september lichtte Bolkestein zijn Luzern-speech nader toe, waarbij hij zijn stelling enigszins afzwakte. 'Minderheden hebben het recht op hun eigen identiteit en cultuur. Dat staat niet ter discussie' (*de Volkskrant*, 21 september 1991).

buitengewone algemene vergaderingen

Na vijf jaar partijvoorzitterschap nam L. Ginjaar tijdens de buitengewone

algemene vergadering op 4 en 5 oktober afscheid. Zijn vertrek, dat al in 1990 was aangekondigd, werd mede ingegeven door de kritiek die hij vanuit de partij had gekregen op zijn rol bij de val van Voorhoeve. Naar zijn zeggen vertrok Ginjaar 'omdat het beter gaat met de partij' (*Trouw*, 13-3-91). Hij bleef lid van de Eerste Kamer.

Als opvolger van Ginjaar werd de senator mevr. Van Leeuwen-Schut gekozen. Zij was in mei naar voren geschoven door het hoofdbestuur. Omdat door geen enkele afdeling een tegenkandidaat was gesteld, kon zij bij acclamatie verkozen worden. Van Leeuwen-Schut bekleedde diverse maatschappelijke functies. Zij was van 1983 tot 1989 voorzitter geweest van de Emancipatieraad. De nieuwe voorzitter wilde van de VVD weer een club maken 'waar het zelfvertrouwen van af straalt' (*Vrijheid & Democratie*, okt. 1991). Naast de verkiezing van de nieuwe partijvoorzitter hield de vergadering zich verder bezig met enkele wijzigingen van de statuten en het huishoudelijk reglement.

Op 23 november was er opnieuw een buitengewone algemene vergadering. Nadat de afgelopen jaren de procedures voor de kandidaatstelling voor het Europees Parlement en de Eerste en Tweede Kamer waren herzien, kwamen nu als laatste in de rij die voor de Provinciale Staten en de gemeenteraden aan bod. Van het voornemen om in 1992 de statuten en het huishoudelijk reglement geheel te herzien en te vereenvoudigen, zag de vergadering op aandringen van het hoofdbestuur af. Na de afronding van de herziening van de kandidaatstellingsreglementen bestond er de behoefte om nu eerst aan het inhoudelijke politieke debat in de partij ruimte te geven.

Met het oog op de Europese top in Maastricht stond naast de organisatorische zaken op de vergadering de vraag centraal hoe het verenigd Europa er uit zou moeten gaan zien. O. graaf Lambsdorff, voorzitter van de Duitse zusterpartij FDP en van de Liberale Internationale, gaf zijn visie op de Europese eenwording. Ook D. Luteijn, voorzitter van de Eerste Kamerfractie van de VVD, voerde het woord.

verwante instellingen en publikaties

De Vrouwen in de VVD hielden op 22 en 23 februari in Lunteren hun jaarlijkse congres met het thema 'Moderne voortplantingstechnologie; grenzeloos begrensd?' Het Tweede Kamerlid E. Terpstra sprak zich beslist uit tegen het commercieel draagmoederschap.

De JOVD behandelde tijdens haar voorjaarscongres op 16 en 17 maart in Lelystad de thema's milieu en onderwijs. Na drie jaar kreeg de JOVD een nieuwe voorzitter. M. Rutte droeg zijn functie in het voorjaar over aan C. Schagen.

Op 1 en 2 november hield de Vereniging van Staten- en raadsleden van de VVD haar jaarvergadering. De voorzitter J.W. Remkes, die vijf jaar

deze functie had uitgeoefend, maakte plaats voor mevr. N.H. van den Broek-Laman Trip. De nieuwe voorzitter was lid van de Provinciale Staten van Gelderland.

De Prof. Mr. B.M. Teldersstichting, het wetenschappelijk bureau van de VVD, organiseerde onder andere in februari een symposium met als thema de 'economische politiek in de jaren negentig'. Op 9 november werd een themadag gehouden over 'ontgroening en vergrijzing'. Begin oktober 1991 belegden de Liberale en Democratische Fractie van het Europees Parlement (ELDR) en de Teldersstichting een conferentie met als onderwerp de infrastructuur en ruimtelijke ordening in Europa. De Teldersstichting publiceerde naar aanleiding hiervan een geschrift, getiteld *Vrij baan in Europa. Liberale uitgangspunten voor Europese vervoerspolitiek in de jaren negentig*.

personalia

Op 29 mei overleed na een langdurige ziekte de Commissaris der Koningin in Gelderland, M. de Bruijne. Hij was onder andere voorzitter van de JOVD geweest, VVD-gemeenteraadslid te Amersfoort, en lid van de Provinciale Staten van Utrecht. Vanaf 1974 was hij Gedeputeerde van deze provincie. Hij bekleedde deze functie tot zijn benoeming tot Commissaris in 1983.

W.J. Geertsema, oud-partijleider van de VVD, overleed op 27 juni 1991. Geertsema had van 1959 tot 1971 zitting in de Tweede Kamer. Van 1971 tot 1973 was hij minister van Binnenlandse Zaken in het kabinet-Biesheuvel. In 1973 werd hij Commissaris der Koningin in Gelderland. Na zijn terugtreden in 1983 maakte Geertsema vervolgens nog jarenlang deel uit van de senaat.

R. Zegering Hadders overleed op 25 juli 1991. Hij werd in 1946 gekozen als lid van de Eerste Kamer voor de Partij van de Vrijheid en was van 1948 tot 1971 lid van de Tweede Kamer voor de VVD.

HET NEDERLANDSE BEELD VAN POLITIEKE PARTIJEN TUSSEN 1813 EN 1848

J.A.O. Eskes

1. Inleiding

De vraag blijft intrigeren, waarom in de eerste helft van de negentiende eeuw zich zo weinig sporen hebben vertoond van systematische politieke associatie. Als belangrijke factor wordt vaak genoemd: de vrees voor 'facties' of 'partijschappen' en voor de daarmee verwante verschijnselen van 'partijzucht' en 'factiezucht'. Het valt dan op dat het hier in alle gevallen gaat om archaïsmen, die in het Nederlandse vocabulaire nog maar net hun plaats hebben behouden, waarbij men dan maar moet aannemen dat met het obsoleet-worden ook de vrees voor de daarmee aangeduide verschijnselen langzamerhand is verdwenen. Interessant is de vraag hoe deze begrippen door de tijdgenoten werden geduid, terwijl daarnaast de vraag zich aandient in hoeverre de genoemde vrees werkelijk doorslaggevend is geweest voor de stagnatie in de constitutionele en politieke ontwikkeling van ons land, die zo typerend is voor dit tijdvak. Hebben andere factoren wellicht een belangrijker of een tenminste even grote rol gespeeld? In het onderstaande zal getracht worden een en ander te waarderen.

2. Facties, partijschappen

Toen Van Hogendorp in de onafhankelijkheidsverklaring van 17 november 1813 opnam: 'Alle partijschap heeft opgehouden',¹ doelde hij zonder twijfel allereerst op concrete politieke groeperingen zoals hij die kende uit de Franse tijd en de daaraan voorafgaande periode, maar wilde hij bovendien waarschijnlijk ook de meer algemene betekenis suggereren, die het woord 'partijschap' bezat² en nog steeds bezit,³ namelijk: '(politieke) verdeeldheid'. Beide betekenissen werden naast elkaar gebruikt. Als partieel synoniem voor 'partijschap' gold het woord 'factie',⁴ echter alleen voor wat betreft de specifiek op het groepsverband gerichte betekenis.

Facties (of partijschappen) stonden reeds in de achttiende eeuw in een kwade reuk. Voltaire schreef over 'faction' in de befaamde *Encyclopédie*

van Diderot en Alembert: 'La principale acceptation de ce terme signifie *une partie seditieux dans un état*. Le terme *parti* par lui-même n'a rien d'odieux, celui de faction l'est toujours.'⁵ Een van de vaders van de Amerikaanse constitutie, Madison, definieerde in 1787 in *The Federalist* 'facties' als: 'a number of citizens, whether amounting to a majority or minority of the whole, who are united and actuated by some common impulse of passion, or of interest, adverse to the rights of other citizens, or to the permanent and aggregate interests of the community.' Uit de omschrijving blijkt het negatieve beeld dat Madison had van 'facties' en de desbetreffende publikatie is dan ook gericht op het zoeken van remedies tegen 'the mischiefs of faction'. Madison ontkomt niet aan de erkenning dat in het wetgevings- en bestuursproces 'the spirit of party and faction'⁶ niet gemist zal kunnen worden, maar tegelijkertijd zoekt hij naar oplossingen om in ieder geval het 'factie'-fenomeen van zijn meest negatieve effecten te ontdoen. Hij situeert de kwalijke, zelfzuchtige invloed van 'facties' vooral in de directe democratie en bepleit om die reden de vertegenwoordigende variant, die volgens hem beter in staat zou zijn 'to refine and enlarge the public views, by passing them through the medium of a chosen body of citizens, whose wisdom may best discern the true interest of their country, and whose patriotism and love of justice will be least likely to sacrifice it to temporary or partial considerations'. Madison wijst er vervolgens op dat het arsenaal van 'fit characters' in een grotere eenheid rijker gevuld zal zijn, waarmee volgens hem tevens de kans op de 'factie'-nadelen zal worden verkleind. In deze laatste redenering vindt Madison dan (opnieuw) een vanzelfsprekend argument voor zijn keuze voor de federale opzet.⁷

In zijn proefschrift van 1961 geeft Roorda een globaal met die van Madison overeenstemmende definitie van de factie, die voor de Nederlandse politieke werkelijkheid van de zeventiende en achttiende eeuw inderdaad juist lijkt, maar die voor het negentiende eeuwse beeld mijns inziens toch enige bijstelling behoeft.⁸ De schrijver duidt in zijn studie de factie aan als 'een groep plaatselijke - in Holland en Zeeland vooral stedelijke - machthebbers met hun onmiddellijke aanhang. Hun binding is doorgaans van veel zelfzuchtiger aard' dan die van de partij. Deze laatste beschrijft hij als 'de politieke groepering, die zo groot mogelijke groepen van de bevolking door een min of meer ideële binding bij de politiek van het gehele land tracht te betrekken'.⁹ Als onderscheidende kenmerken ziet Roorda daarmee het 'landelijke' van de partij tegenover het 'plaatselijke' van de factie en de 'min of meer ideële binding' van de partij tegenover de 'doorgaans zelfzuchtiger aard' van de factie. Het is de vraag of het territoriale criterium in de karakterisering van Roorda ook toepasselijk is op het in de negentiende eeuw levende beeld omtrent de factie. In de staatsrechtelijke en politieke literatuur van die

eeuw vindt althans een dergelijke aanvaarding nergens steun.

In een publikatie van 1957 benadrukt De Jong twee belangrijke karakteristieken die naar zijn mening de factie onderscheiden van de (moderne) politieke partij.¹⁰ Allereerst noemt hij het vóór 1800 regelmatig gemanifesteerde streven van de facties de politieke tegenstander na een toegebrachte nederlaag voorgoed uit te schakelen door middel van fysieke dwangmiddelen of economische maatregelen. Dit streven bracht zijns inziens met zich mee dat de factie zich noodzakelijkerwijs moest bedienen van onwettige, revolutionaire middelen. Voorts ziet hij als kenmerkend verschil tussen factie en partij: het ontbreken van een permanente organisatie bij de factie. De onderscheidende betekenis van de laatste karakteristiek lijkt niet al te groot, zolang een bruikbare maatstaf voor de graad van 'permanentie' en voor de mate van 'organisatie' nauwelijks gegeven wordt. Veel van de politieke associaties uit de tijd van de Omwenteling van 1795 en de periode daarna beschikten ontegenzeggelijk over een permanente organisatie zonder dat hun - ook door De Jong - het karakter van 'factie' ontzegd zou kunnen worden.

Het beeld van de factie dat men in de eerste helft van de negentiende eeuw voor ogen had en dat oprijst zowel uit de beschouwingen van de hierboven vermelde auteurs als uit de beschrijvingen van tijdgenoten,¹¹ laat de factie zien als een vrij kleine, actieve en roerige politieke beweging, die haar uitgesproken doelstellingen en belangen nastreeft en er daarbij niet voor terugdeinst revolutionaire, onwettige middelen te gebruiken om de politieke tegenstander uit te schakelen. Het lijkt er daarbij overigens op dat het verwante begrip 'partijschap' tegen het midden van de negentiende eeuw een wat mildere betekenis kreeg en wat dichter aankroop tegen het meer neutrale begrip 'partij'. Zo stelde Thorbecke in 1846 na zijn constatering dat 'in Engeland partijregering (is)' hierover: 'Partijschap is in Engeland niet, zooals in Frankrijk en elders, enkel tijdelijke samenspanning van eenige personen tot het voorstaan van zekere grondstellingen of het bereiken van een persoonlijk doel; zij is er eene vaste, algemeene nationale verdeeling...'¹²

3. Facties na de totstandkoming van het Koninkrijk

De afkeer van facties was na 1813 - zeker in Nederland - zo mogelijk nog sterker dan in de achttiende eeuw. In ons land werden facties sterk vereenzelvigd met de politieke associaties, die in de jaren voor en tijdens de Bataafse tijd zo'n grote rol hadden gespeeld in de samenleving.¹³ In de herinnering van na 1813 werden deze groeperingen uiterst negatief beoordeeld. Daarbij komt overigens de indruk sterk naar voren dat de ervaringen uit de tijd der Omwenteling duidelijk een stereotiep beeld hebben aangebracht ten aanzien van politieke associaties van welke soort

dan ook. Telkens zien we in de eerste helft van de negentiende eeuw bij alle discussies hierover het afschrikwekkende voorbeeld van de 'partij-schappen' uit het einde van de voorgaande eeuw ten tonele komen. Hetzelfde fenomeen toonde zich overigens ook steeds bij de debatten over het staatsrechtelijk instrument dat onafwendbaar zou voeren naar de vorming van politieke partijen: de rechtstreekse verkiezingen.

Het begrip 'partij' speelde in de beschreven periode een bescheidener rol en had - waarschijnlijk omdat in ons land ten aanzien van dit verschijnsel een duidelijke identificatiemaatstaf en herkenbaar referentiepunt ontbrak - een neutraler, minder geladen betekenis.¹⁴ Bij het hanteren van de term werd meer gedacht aan een ideologische richting, een bepaalde politieke gesteldheid, dan aan een bepaald politiek organisatiekader. Typerend voor de geringe vastheid van het begrip is wellicht dat een voorspellende visie omtrent de eventuele rol van de politieke partij in het staatsleven en omtrent de karakteristieken van de politieke partij van de toekomst vrijwel ontbrak.¹⁵

Na 1813 beschouwde men als een van de zegenrijke erfenissen van de Franse tijd de totstandkoming van de nationale eenheid. Gevaren voor deze nieuwe verworvenheid zag men niet (meer) komen uit de hoek van federalistische strevingen, maar wel als gevolg van een hernieuwd opkomen van facties, van welke politieke denominatie dan ook. Met name bij de besprekingen in 1813 en 1814 over de voor te bereiden grondwet toonden de deelnemers zich bevreesd voor de schadelijke gevolgen voor het eenheidsstreven, die een eventueel opnieuw opkomen van partij-schappen met zich mee kon brengen. Zo werd door Van Hogendorp in de bij zijn *Schets* behorende *Aanmerkingen op de Grondwet* opgemerkt: 'Met de Republiek zijn de partij-schappen verderfelijk geworden, en is de grondslag tot die verdeeldheid gelegd, waarmede wij verzwakt en eindelijk te gronde gegaan zijn.'¹⁶ Koning Willem I wees een invoeren van de ministeriële (politieke) verantwoordelijkheid - naar Engels voorbeeld - af, aangezien hiermee naar zijn mening terstond weer 'partijgeest' zou ontstaan, die zijn eigen functioneren als samenbindend en inspirerend element illusoir zou maken.¹⁷ In de ogen van de tijdgenoten zou het ontstaan van facties onherroepelijk tot desintegratie van de jonge staat leiden.

4. Constitutionele barrières

Bij dit alles kwamen nog enkele feitelijke omstandigheden van staatsrechtelijke aard, die op een directe of indirecte wijze de vorming van politieke partijen - ook al zou die niet verder leiden dan tot een soort fractiebinding - weinig zinvol zouden maken. Allereerst spoorde de door de Grondwet voorgeschreven modus van samenstelling van de volksver-

tegenwoordiging allerminst aan tot partij-politieke aggregatie. De leden van de Eerste Kamer werden door de Koning geselecteerd en benoemd, terwijl de leden van de Tweede Kamer via een uiterst ingewikkeld systeem van meervoudig getrapte verkiezingen op hun zetels kwamen. Voorts was het kiesrecht alleen gegeven aan burgers die een bepaald bedrag in de directe belastingen betaalden, waarbij de hoogte van dit bedrag werd vastgesteld bij koninklijk reglement. Dit complex van staatsrechtelijke regelingen had tot resultaat dat de invloed van de bevolking op het beleid voorbehouden bleef aan een kleine bovenlaag,¹⁸ die door haar - op een selectie gebaseerde - samenstelling in politiek opzicht tamelijk homogeen was en ook weinig neiging vertoonde tot stelselmatig politiek opposeren tegen de regering.¹⁹ Het mechanisme van de getrapte en gelede verkiezingen bood daarbij ook vanuit een organisatorisch oogpunt weinig aangrijpingspunten tot de vorming - zo men die wilde - van duidelijk identificeerbare politieke eenheden. Ook het ontbreken van de ministeriële verantwoordelijkheid en de daardoor ontbrekende aansporing tot het vormen van zich tegenover oppositionele fracties in het parlement opstellende kabinetten met een uitgesproken eigen politieke kleur, maakte het aangaan van partijverbanden weinig rendend.

Naast deze meer indirecte belemmeringen vormde voor partijvorming niet de geringste barrière het buitengewoon repressieve regime dat gold ten aanzien van de oprichting van verenigingen. De Napoleontische erfenis van de artikelen 291 tot en met 294 *Code Pénal* verschaftte de overheid een instrument om effectief de oprichting en het opereren van haar onwettige verenigingen te blokkeren. Verenigingen van meer dan twintig personen met het doel om regelmatig bijeen te komen om zich bezig te houden met onderwerpen van godsdienst, letterkunde, staatkunde of andere zaken, dienden voor hun oprichting een autorisatie te hebben van de regering, die dan bij het verlenen voorwaarden kon opleggen. Zonder vergunning opgerichte verenigingen konden ontbonden worden, evenals verenigingen die zich niet aan de gestelde voorwaarden hielden. In deze gevallen waren de oprichters of bestuurders strafbaar. Het is niet onwaarschijnlijk dat het uitgesproken preventieve karakter van het stelsel sommige politieke strevingen ervan heeft afgehouden zich te organiseren. Tenslotte: bij de beschouwing van de zojuist vermelde factoren moet natuurlijk evenmin uit het oog verloren worden dat verklaarde tegenstanders van de Restauratie met het oog op hun veelal patriottisch verleden zich na 1813 niet te zeer politiek wilden exponeren uit vrees voor verlies van maatschappelijke positie en status.²⁰

5. Politieke apathie tot 1844 en de kritiek daarop

Zelfs als men zich het bestaan van al de hiervoor genoemde, meer institutionele barrières voor de vorming van politieke samenwerkingsverbanden realiseert, dan nog wekt het verbazing dat zich tot ongeveer 1860 nauwelijks enige georganiseerde politieke associatie heeft gemanifesteerd. Zo is het opvallend dat het eerder genoemde voor verenigingen geldende autorisatie-stelsel met de daarbij behorende strafsancities in de eerste helft van de negentiende eeuw tegen politieke associaties in Nederland²¹ - anders dan bijvoorbeeld in Frankrijk, waar hetzelfde juridische regime gold²² - *nooit* behoefde te worden ingezet. Weliswaar gingen er hier en daar stemmen op die zich kritisch uitlieten over het regeringsbeleid of over de algemene politieke richting in het land, maar meestal bleef het bij de mening van individuen zonder een aanwijsbare en geregelde aanhang.²³

Het is niet onwaarschijnlijk dat - naast de hierboven genoemde institutionele obstakels en naast de slechte herinneringen aan de partijstrijd in de Franse tijd - meer in het algemeen de stemming in het land van dien aard was dat van een zucht naar het bedrijven van politiek weinig sprake was. De opluchting van de bevrijding, de instemming met de nationale eenheid en de gevoelde noodzaak tot wederopbouw leidden tot een politieke eensgezindheid en bovendien tot een loyaliteit ten aanzien van het nieuwe staatsrechtelijke instituut: een monarch als staatshoofd, die beide allerm minst aanspoorden tot enige partijvorming of politieke oppositie.

Het gebrek aan politieke kritiek leidde hier en daar wel tot enige bezorgdheid. Zo schreef Van Hogendorp in 1825 aan zijn zoon: 'Wij geven onze regten, het eene voor, het andere na zoetsappig over. Hebben wij toch ons geld gegeven aan de Handel-Maatschappij en daardoor met de daad een enkel man tot eenig koopman in het land gemaakt. Zijn wij zoo laf met onze burgerlijke regten, zoo zullen wij het veel meer zijn met onze politieke regten.'²⁴

Vanuit een zonder twijfel volstrekt andere geestesgesteldheid schreef Groen van Prinsterer in 1831: '...en in de Kamers is nooit een stelselmatige tegenstand, *une opposition systématique* der welgezinden geweest. Men heeft zoodanige oppositie met faktiezucht verward, en zich wel eens beroemd op het niet aanwezig zijn van iets hetgeen in eene Staatsregeling, waar politieke vrijheid bestaat, onmisbaar en inzonderheid ook in het belang van de Kroon wenschelijk is.'²⁵ Het is niet erg waarschijnlijk dat

Groen in het laatste citaat de wenselijkheid bedoelt van een zich kritischer opstellen tegenover de regering van het parlement in zijn geheel, ongedifferentieerd, met andere woorden aanstuurt op een meer dualistische verhouding tussen regering en Staten-Generaal. Vermoedelijk heeft hij binnen het parlement politieke richtingen gewenst die regeringsgetrouw

zijn naast richtingen, die zich - bij wijze van 'loyale oppositie'²⁶ - kritisch opstellen ten aanzien van het regeerbeleid. Latere uitspraken geven zonder meer blijk van laatstgenoemde denkrichting,²⁷ terwijl ook al uit eerdere publikaties uit 1830 van zijn hand blijkt dat Groen met een grote voorspellende visie het belang van een meer oppositionele en kritische houding in de volksvertegenwoordiging als nuttig en juist onderkende. Wel benadrukte hij daarbij steeds dat deze oppositie zich zou moeten bewegen binnen de grenzen van het grondwettelijk systeem. En in dat verband typeerde hij dan groeperingen, die deze grenzen overschrijden als 'facties' en 'revolutionair'. Hij schreef: 'De woorden *factie* en *revolutionair* zijn door de *Nederlandsche Gedachten* meermalen gebruikt; evenwel geenszins uit onbedachtzaamheid of overdrijving. Geene Staatsregeling welke niet op grondslagen rust, waarmede het Staatsgebouw behouden wordt of valt. Elke vereeniging tegen die grondslagen is een *factie*, welke, als zij haar doel bereikt, eene *omwenteling* bewerkt. De Koning is in het Rijk der Nederlanden Souverein. Derhalve noemen wij *factie* en *revolutionair* eene partij, die dit hoofdbeginsel der Staatsregeling aantast of ondermijnt. Willekeurig zijn deze benamingen niet, en zij worden ten onregte over gebracht op eene grondwettige oppositie, welke de daden der Regering, overeenkomstig den geest der Staatsregeling, altijd met vrijmoedigheid onderzoekt en, waar het noodig is, met nadruk en met warmte bestrijdt.'²⁸

En elders: 'Het voornamelijk onderscheid tussen *factie* en *oppositie* ziet men gewoonlijk voorbij. Het ligt niet in den toon, want deze kan bij de *factie* gematigd en beleefd en bij de *oppositie* soms hevig en ruw zijn; maar hierin dat de eene de omverwerping of misvorming en de andere bescherming en verbetering der Staatsregeling bedoelt.'²⁹

Het door Groen hier geformuleerde onderscheid tussen *factie* en grondwettige oppositie is hem - blijkens eerdere geschriften³⁰ - ingegeven door het sterk opkomen van politieke kritiek op de regering in het zuidelijk deel van het toenmalige Koninkrijk. Deze oppositie kreeg betekenis rond 1827, toen Belgische katholieken en liberalen elkaar vonden in een gemeenschappelijk gevoel van een eigen nationale identiteit en een gedeelde afkeer van regeringsmaatregelen op het gebied van de persvrijheid en de onderwijsvrijheid, die in hun ogen overwegend tegen de Belgen gericht schenen. Men zag er echter van af - waarschijnlijk als gevolg van het eerder genoemde strenge toezicht op het verenigingswezen - zich openlijk politiek te organiseren.³¹ De kritiek werd gekanaliseerd via drukpers en grootscheepse petitionnementen.³² De massale en gelijktijdige indiening van identiek geformuleerde petitie's doet er echter niet aan twifelen dat hierachter een goed georganiseerde politieke actie schuilging. Groen van Prinsterer schreef erover: 'Van toen

af was de tegenstand niet meer individueel; het waren geene miltzuchtige, factieuze gevoelens van bijzondere personen: van toen af bestond er eene *factie*; eene vereeniging die, op grond van onconstitutionele beginsels, een met de Staatsregeling onvereinigbaar doel trachtte te bereiken.³³

6. Pogingen tot staatsrechtelijke vernieuwing na 1830

De in 1830 dreigende opstand der Belgen riep in het Noorden de vraag op of het bestaande constitutionele bestel niet op een of andere wijze had bijgedragen tot het ontstaan van de in het Zuiden levende tegenstand. Naar aanleiding van deze notie werd - achteraf bezien: te laat - besloten een herziening van de Grondwet voor te bereiden, die openingen zou moeten bieden voor een behoud van de band met België. De werkzaamheden van de daartoe op 1 oktober 1830 ingestelde Staatscommissie³⁴ werden reeds op 4 oktober ingehaald door de Belgische onafhankelijkheidsverklaring. Het rapport van de commissie,³⁵ dat op 8 november 1830 gereed kwam, heeft aan een verzoening hoegenaamd niets bijgedragen. Intussen had de de facto secessie van België in het Noorden geleid tot een sterk gevoel van Nederlands-nationale eenheid en een verhoogde belangstelling voor staatsrechtelijke en politieke zaken. Het is daarbij opvallend hoe het geschreven woord als het ware het gat opvulde, dat door het ontbreken van politieke associatievormen bestond. De door de zo Nederlandse traditie op dit punt³⁶ royale toekenning van de drukpersvrijheid in de Grondwet van 1815 bood wat dit betreft alle mogelijkheden. Door middel van pamfletten, monografieën, publikaties in kranten, tijdschriften en weekbladen nam het geschreven woord de communicatie- en kanalisatie-functie over - in de zin van een articulatie van politieke opvattingen naar de samenleving toe -, die normaliter politieke partijen is toegedacht.³⁷ In de Tweede Kamer³⁸ en in talloze publikaties³⁹ achtte men de tijd rijp om in de Nederlandse constitutie wijzigingen aan te brengen, die onder meer moesten gaan in de richting van de ministeriële verantwoordelijkheid, al dan niet gecombineerd met een stelsel van rechtstreekse verkiezingen. Het is overigens zeer de vraag of al in dit stadium het besef sterk leefde dat rechtstreekse verkiezingen het breekijzer zouden vormen voor verdergaande politieke aggregatie, eerst in de vorm van kiezersverenigingen, later haast onvermijdelijk gevolgd door een conversie in (moderne) politieke partijen⁴⁰ en dat daarmee de noodzaak van een ruimere vrijheid van politieke associatie zich aandiende.⁴¹ Van een aandringen op de introductie van laatstgenoemd vrijheidsrecht is in deze fase althans geen spoor te bekennen. Koning Willem I gaf aan de op hem uitgeoefende druk in zoverre toe dat hij op 30 januari 1831 opnieuw een grondwetscommissie installeerde.⁴² De opdracht van de commissie was beperkt. Zij diende de na de af-

scheiding van België noodzakelijke herzieningen voor te stellen, de doelmatigheid van de ministeriële verantwoordelijkheid te onderzoeken en te adviseren over eventuele andere noodzakelijke wijzigingen. Een integrale grondwetsherziening werd uitdrukkelijk uitgesloten.

Op 7 april 1831 wilde het liberale Kamerlid Warin de Tweede Kamer de uitspraak ontlokken dat de Kamer zich 'bij voorkeur, boven alle werkzaamheden' bezig zou houden met de herziening van de Grondwet. Hij deed dit voorstel naar zijn zeggen niet uit wantrouwen tegen de commissie, maar alleen uit vrees, 'dat de vruchten van hare werkzaamheden te lang zullen uitblijven...'⁴³ Warin wenste het algemeen verlangen naar een spoedige grondwetsaanpassing ook door de Kamer bevestigd te zien. Deze uitspraak kreeg hij van zijn collega's niet. De meerderheid vond de kwestie niet urgent. De afgevaardigde Frets vroeg zich bovendien af, 'of zoo vele veranderingen, die men inmiddels wil maken, niet veel meer zullen dienen om oude partijschappen te doen herleven en om twisten over theoriën, uit de Fransche revolutie afkomstig.'⁴⁴ Warin reageerde: 'Wij moeten het opwekken van partijschappen, wij moeten alle gevaar tegengaan, juist door het groote werk van de herziening onzer Staatsregeling aan te vatten, niet met overijling, maar langzaam en tevens gestadig, opdat wij allengs vestigen eene meer constitutionele regeringswijze, dan wij tot nu toe gehad hebben.'⁴⁵ Het voorstel van Warin werd met 30 tegen 10 stemmen verworpen.

De uitspraak van de meerderheid van de volksvertegenwoordiging typeert de vrees dat een grondwetsherziening de tegenstellingen in de Kamer en daarbuiten zou aanscherpen. Men wilde een risico van toenemende politieke polarisatie vermijden door voorlopig maar niets te doen.⁴⁶ De volstrekt onverschillige houding⁴⁷ die Willem I tenslotte toonde ten aanzien van het op 28 mei 1831 aan hem uitgebrachte (geheime) rapport van de grondwetscommissie,⁴⁸ laat zich goeddeels verklaren door het bovenvermelde votum, waarin de Tweede Kamer liet blijken een grondwetsherziening allerminst een dringende zaak te vinden. Zo kon ook het werk van de daarna in het geheim benoemde en opererende grondwetscommissie van 1832 (de zogenoemde commissie-Canneman) Willem I er niet toe brengen enig initiatief te ontwikkelen.⁴⁹ Bij regering en volksvertegenwoordiging ontbrak blijkbaar elk enthousiasme om staatkundige hervormingen te entameren, die een grotere politieke beweeglijkheid zouden kunnen brengen.

Ook buiten de constitutionele organen werd daarna een geest van apathie merkbaar. Bladen met een overwegend politieke inslag zoals *De Nederlandsche Gedachten* (van G. Groen van Prinsterer), de *Noordstar* (van F.A. van Hall) en de *Standaard* (van D. Donker Curtius) staakten in die tijd hun verschijning. De Bosch Kemper schrijft over de periode tussen 1832 en 1839: 'Hadden velen in 1830 en 1831 op eene spoedige scheiding

en eene grondwetsherziening en in eene daarmede verband staande herziening van de geheele huishouding van Staat aangedrongen, welhaast zweeg men daarover. Men liet alles aan den Vader des Vaderlands en zijne regeering over... De meest bezadigde opmerkers hebben reeds vóór 1839 deze verderfelijke strekking om alles aan de regeering over te laten erkend. En de geest der natie was ook die der volksvertegenwoordiging, ofschoon bij haar de oppositie tegen het regeringsbeleid zich telkens meer openbaarde.¹⁵⁰

De Bosch Kemper werpt de vraag op hoe het mogelijk is dat de verlangens naar constitutionele veranderingen, die in de jaren 1830 en 1831 sterk in de literatuur en de pers naar voren waren gekomen, na 1832 zo veel aan kracht hadden verloren. Hij wijst er dan op dat binnen de liberale richting veel verschil van mening en 'illiberale betweterij' bestond en concludeert vervolgens: 'Bij deze verdeeldheid trad als algemeen punt van nationale vereeniging bijna uitsluitend op den voorgrond de handhaving van de nationale belangen tegenover België, en zoo ontstond langzamerhand eene geheele lusteloosheid omtrent het staatsrechtelijke...'¹⁵¹ In een terugblik op de jaren tot 1839 komt Groen van Prinsterer ten aanzien van de volksvertegenwoordiging tot dezelfde conclusie: 'En hoe heeft de Kamer van 1830 tot 1839 de Regering ondersteund? Nooit is haar overmaat aan volgzzaamheid treffender dan in die jaren geweest... De Staatskunde der Kamer ten aanzien onzer buitenlandsche en inwendige aangelegenheden, laat zich in twee woorden uitdrukken: geheimhouding voor de Natie en blind vertrouwen op het Bestuur.'¹⁵² Zelfs de hantering van het enige instrument dat het parlement ter beschikking stond en dat in de confrontatie met de regering nog enig effect kon hebben: het begrotingsrecht,¹⁵³ geschiedde met de grootste omzichtigheid en terughoudendheid. En steeds dook in deze behoudende opstelling en haar argumentatie de vrees op voor 'een stelselmatige oppositie' en het (in verband daarmee verwachte) opkomen van 'facties'.

Enkele voorbeelden uit de parlementaire debatten mogen wat dit betreft dienen als illustratie. In juni 1833 stelde het Kamerlid Van Nes de Tweede Kamer voor in een adres de Koning te verzoeken om voortaan de begrotingsvoorstellen te splitsen in meerdere hoofdstukken, zodat een beoordeling en goed- of afkeuring niet meer de hele jaarlijkse begroting zou betreffen. Van Nes stelde dat het om een eenvoudig en redelijk verzoek ging dat toch voorgelegd moest kunnen worden zonder dat direct aan een revolutionaire geste gedacht hoefde te worden. 'Indien in eenig land de constitutioneele vormen zonder gevaar kunnen gelden, dan voorzeker is het hier in ons Nederland, dan is het in deze Kamer, waar zelfs geen zweem van stelselmatige oppositie tegen de regeering wordt waargenomen, waar niemand eraan denkt, om haren gang te bemoeielijken, of om eenig minister te verdringen; waar alle tegenspraak

op goede trouw en op de overtuiging berust, en door overtuiging wordt weggenomen.¹⁵⁴ Ondanks deze geruststellende woorden vonden velen van de Kamerleden het voorstel van Van Nes toch nog te ver gaan. Zo waarschuwde W.B. Donker Curtius van Tienhoven voor een afglijden in de richting van een situatie, '...waar de vorsten zijn afhankelijk gemaakt van de zegepraal, welke de eene of andere partij, in de zoogenaamde volksvertegenwoordigingen behaalt, - waar zij bukken moeten en het volk tevens bukken doen naar den wil van partijdige meerderheden, die geen ander doel hebben dan de zegepraal hunner partij, ter bereiking hunner eigen baatzuchtige bedoelingen, - waar maatregel op maatregel van een vorst worden afgeperst, ter oogenblikkelijke bevrediging van de factie die bovendrijft...'¹⁵⁵ Het voorstel van Van Nes werd met 24 tegen 21 stemmen verworpen.

Toen in 1836 het Tweede Kamerlid Van Alphen kritiek uitte op de begrotingsvoorstellen voor het jaar 1837 geschiedde dit opnieuw op een haast verontschuldigende wijze: 'Het is niet om stelselmatige oppositie te maken, dat ik mij tegen de strekking van het stelsel van inkomsten verklaard heb. Neen, ik wil geen strijd, waarbij partijzucht alle middelen geoorloofd acht, om de overwinning te verkrijgen'.¹⁵⁶ De begroting voor 1837 werd met een geringe meerderheid aangenomen.

Uit bovenstaande uitspraken blijkt een opstelling, die typerend was voor de geesteshouding van de meerderheid van de Tweede Kamer in die jaren: de reeds vermelde vrees zich schuldig te maken aan 'partijzucht' of aan het voeren van 'stelselmatige oppositie'. Men hechtte waarde aan een respectvolle en harmonieuze sfeer in het parlement en aan een niet-antagonistische verhouding tot de regering. Slechts overredingskracht en redelijke argumenten mochten in de besluitvorming een rol spelen. Nog tijdens de beraadslagingen over de grondwetsherziening van 1840 prees het Tweede Kamerlid Bichon van IJsselmonde zich gelukkig, 'dat in mijn gezegend Vaderland geene eigenlijke oppositie bestaat; dat in de vergaderingen geen *regter-* of *linker* zijde, geen *radicalen* en *conservativen*, geen *Whigs* en *Tories*, geen *exaltados* en *serviles*, en welke andere partijen onder zoo vele verschillende namen in andere landen tegen elkander overstaan, gevonden worden. Dit blijve zoo!'¹⁵⁷

Het is dan Groen van Prinsterer - in 1840 voor de grondwetsherziening in de Dubbele Kamer gekozen -, die als enige (weer) het belang van het functioneren van politieke partijen bepleit. 'Ik heb... in deze beraadslaging, ons Land gelukkig hooren noemen, dewijl er bij ons geene partijen bestaan, geen banier opgeheven wordt; ook ik roem het geluk van een land, waar geene partijen bestaan, namelijk als die eensgezindheid op eenheid en niet op gemis van beginsels berust. Ik beklaag het land waar de meesten, ook dergenen die een werkzaam aandeel aan de behandeling der Staatszaken hebben, geenerlei vastheid van overtuiging bezitten,

lijdelijke volgzzaamheid beschouwen als ondersteuning van het Gouvernement, en gemeenschappelijk overleg, ook in de hoogste Vergadering des Lands, als zamenspanning tegen den Staat. Ik geloof dat alsdan het niet aanwezig zijn van partijen een voorteeken is, dat er spoedig partijen zullen ontstaan: ik vrees dat, als geenerlei banier, ook niet ter plaatse alwaar zij behoort gezien te worden, opgericht is, weldra velerlei banieren, ter plaatse waar het niet behoort, opgericht en door velen, ook van hen die vruchteloos naar beter leiding gezocht hebben, zullen worden gevolgd.⁵⁸

7. Vooruitzichten na 1839

Met de uiteindelijke aanvaarding van de scheidingsregeling van 1839 was de overheersende druk van de Belgische kwestie op het politieke leven weggevallen. De belangstelling voor de binnenlandse politiek in en buiten het parlement nam weer wat toe en er tekende zich een toenemende kritiek af, die zich echter niet in de eerste plaats richtte tegen de bestaande staatsrechtelijke verhoudingen, maar tegen de onzorgvuldigheid van het bestuur. In het bijzonder had men in parlementaire kring en daarbuiten ernstige bezwaren tegen de kwaliteit van het beheer van de staatsfinanciën. Zo vond de opzienbarende afwijzing door de Kamer van de Leningswet en de tien-jarige begroting in 1839, dat het vertrek van de ministers Van den Bosch en Beelaerts van Blokland teweegbracht, haar grond in de slechte kwaliteit van de voorstellen zelf. Verdergaande politieke motieven speelden vooralsnog geen rol. Naar een karakterisering van De Bosch Kemper heerste er 'meer verlangen naar betere administratie, dan naar politieke hervorming'.⁵⁹

De eisen tot invoering van rechtstreekse verkiezingen en politieke ministeriële verantwoordelijkheid, die in 1830 nog vrij algemeen werden gehoord, werden nu slechts door enkelen - en dan nog buiten het parlement - bepleit.⁶⁰ De grondwetsherziening van 1840 bracht dan ook niet de voor het ontstaan en functioneren van politieke partijen onmisbare staatsrechtelijke randvoorwaarden. Uit de parlementaire discussies over de herziening blijkt dat alweer de vrees voor partijvorming de introductie ervan heeft tegengehouden. In de Dubbele Kamer zei de afgevaardigde Schimmelpenninck van de Oye hierover: 'Dat maar zeer enkele Leden een verantwoordelijk Ministerie, onmiddellijke Volksverkiezingen en eene ontbindbare Kamer verlangden; de vrees voor het herleven der partijenschappen, het opwekken der hartstogten, de ongestadigheid die uit een eeuwigdurenden strijd over beginselen voortvloeit, de tweedragt in den reeds zoo kleinen Staat, het strijdige dier uitheemsche instellingen met onze historische herinneringen, en de misbruiken, waartoe zij door kuiperijen in Engeland, door partijenschappen in Frankrijk, door het een en ander in België aanleiding gaven, - maakten de meesten onzer daarvan

afkeerig.⁶¹ Het resultaat van de herziening was er dan ook naar en bracht niet veel meer dan een aanpassing van de Grondwet aan het verkleinde Koninkrijk, de weinig om het lijf hebbende strafrechtelijke ministeriële verantwoordelijkheid en een zekere versterking van het parlementaire budgetrecht.

De slechte toestand van de staatsfinanciën bleef de politieke gemoederen tot 1844 bezighouden. Tekenend is dat in 1843 twee ministers van Financiën, Rochussen en Van der Heim van Duivendijke, het veld ruimden naar aanleiding van de afwijzing door de Kamer van hun saneringsvoorstellen. De Nederlandse politici voelden dat de natie internationaal en economisch zwak stond en men was onzeker. De durf en het initiatief om te komen tot een hernieuwd aanpakken van de staatsrechtelijke problematiek, ontbraken. Thorbecke gaf in 1843 als zijn mening: 'De publieke geest hetzij in de Staten Generaal, hetzij daarbuiten, is tot hiertoe, verre van de eenheid eener partij, eene versnipperde, meer kritische en waarschuwendende, dan regelende macht. Zij toont wisselende den weg, dien men moet verlaten, dan dien men gaan moet. Wij hebben sedert 1840 eene algemeenere vrijheid van oordeel en uitdrukking over onzen politischen toestand gewonnen. Maar het vermogen, dat opbouwt, dat constitueert en organiseert, is zoo magteloos als voorheen.'⁶²

In 1844 lukte het Van Hall - als minister van Financiën ad interim - uiteindelijk een Leningswet aangenomen te krijgen, die de staatsfinanciën enigszins in goede banen bracht. De oplossing van dit probleem schiep een zekere ruimte voor constitutionele aanpassing en de belangstelling voor politieke veranderingen nam inderdaad toe; men verwachtte van de regering nu toch echt initiatieven. 'Nimmer was er voor eene regeering schooner tijdvak aangebroken, om eene verbetering der grondwet voor te bereiden en met kalmte te doen overwegen dan in de zomer van 1844. In de volksvertegenwoordiging bestonden geene afgesloten partijen. Door onderscheidene geschriften was de aandacht op de grondwet en op hare herziening gevestigd. Men kon de hoop koesteren, dat door eenige inschikkelijkheid de afwijkende gevoelens tot elkander konden gebracht worden. Velen verwachtten dan ook, dat zoodanig voorstel van de regeering bij de opening van de volgende zitting zou worden aangekondigd', schrijft De Bosch Kemper.⁶³ De regering deed in 1844 echter niets. In het Adres van Antwoord op de Troonrede spoorde de Tweede Kamer daarop de regering aan 'tot een tijdige herziening en verbetering onzer grondwettelijke instellingen'. De Eerste Kamer wenste hierin niet mee te gaan, waardoor een Adres ditmaal achterwege bleef.

8. De 'Negenmannen' van 1844

Vrij onverwacht verscheen daarop in december 1844 het voorstel der

'Negenmannen' aan de Tweede Kamer. Hieruit bleek dat Thorbecke zich had bekeerd tot de gedachte van de rechtstreekse verkiezingen. Van de drie belangrijkste elementen van het voorstel: de politieke ministeriële verantwoordelijkheid, het recht van Kamerontbinding en de rechtstreekse verkiezingen, was het laatste het meest vergaand en het meest controverseel. Al direct bij de indiening was het duidelijk dat het voorstel geen meerderheid in de Tweede Kamer zou verkrijgen. Hét grote struikelblok bleek de introductie van de rechtstreekse verkiezingen. Men was daar beslist nog niet aan toe.

De Bosch Kemper suggereert dat wanneer de 'Negen' op dit punt met een meer gematigd voorstel gekomen waren, bijvoorbeeld met de suggestie van verkiezingen met één trap en dan wel via speciale kiescolleges met ecartering van Provinciale Staten en gemeenteraad, een meerderheid - althans in de Tweede Kamer - wel gevonden zou zijn.⁶⁴ Het voorstel zoals het er nu lag was kansloos: het voorlopig verslag liet daar geen twijfel over bestaan. Een meerderheid verklaarde zich tegen het initiatief, tegen de vorm en de strekking van het voorstel.⁶⁵ De regering gaf de Kamer in overweging de voorstellen te verwerpen.⁶⁶ Bij de stemming over de vraag of de Kamer het initiatief tot het doen van een voorstel van grondwetswijziging wilde overnemen, bleek vervolgens een meerderheid van 34 tegen 21 leden hiertoe niet bereid op grond van het formele argument dat huns inziens het voorstel van de Kroon diende uit te gaan.⁶⁷ Het is meer dan waarschijnlijk dat de preliminaire vraag bevestigend beantwoord zou zijn wanneer de *inhoud* van de voorstellen - in het bijzonder wat betreft het stuk van het kiesrechtvraagstuk - wat meer behoudend zou zijn geweest.⁶⁸ Het fnuikende van het ontbreken van het recht van amendement voor de Tweede Kamer toonde zich ook hier weer. Het systeem verhinderde eenvoudigweg, dat de tegengestelde meningen elkaar konden vinden in een compromis. Ten aanzien van het wetsvoorstel no. XV - waarin het voorstel der directe verkiezingen als onderdeel van de herziening was opgenomen - gold daardoor: verwerpen of aannemen.

De argumenten van de tegenstanders der directe verkiezingen richtten zich vooral tegen het misbruik dat ervan gemaakt kon worden door 'intriganten'. Het volk zou verder worden blootgesteld aan 'gedurige schokken van onbestemden wil, van opgewonden hartstogten, aan den invloed van overreding, kuiperij en omkooping...', zoals een der afgevaardigden zei.⁶⁹

Vermoedelijk heeft de tegenstand in de Kamer mede grond gevonden in een moeilijk te aanvaarden - maar voorspelbaar - afscheid van het quasi-aristocratische element, dat tot nog toe voortvloeide uit het stelsel van getrapte verkiezingen. Bij sommigen heeft zonder twijfel eveneens een rol gespeeld - zoals praktisch altijd bij voorgestelde kiesrechtther-

vormingen - de niet uitgesproken vrees voor het verlies van de eigen zetel of (zoals later) van die van de eigen partij. De onvoorspelbaarheid van de electorale resultaten van het nieuwe systeem werkte die vrees vanzelfsprekend in de hand.

En natuurlijk heeft de herinnering aan en de afkeer van partijschappen zich ook hier weer uitdrukkelijk gemanifesteerd. Een van de voorstellers, Luzac, noemde het een punt, 'het welk men tegen de regstreeksche verkiezingen vaak in 't midden brengt, en ook bij deze discussiën zich niet heeft laten wachten. Ik bedoel de herinnering aan hetgeen de ondervinding, in de eerste jaren onzer omwenteling van 1795, hier geleerd heeft...'⁷⁰

Het was niet louter de beduchtheid voor het ontstaan van politieke partijen in het land die de Kamermeerderheid bezighield; ook het correlaat ervan op parlementair niveau: fractievorming en de daaruit voorspelbaar resulterende scheiding in regeringsmeerderheid en oppositie, betekende voor de meeste leden een principiële wijziging van het constitutionele kader, die voor hen onaanvaardbaar was. Men wenste de harmonieuze overlegstructuur in de Kamer zelf en in de verhouding tussen regering en Kamer te sauveren.

De voorstellers hielden de Kamer voor dat het nieuwe kiesstelsel er toch zou komen. Hun memorie van antwoord stelde: 'Regstreekse verkiezing is, al mogt hare theorie niet de beste zijn, onvermijdelijk geworden. Men drale, men *moet* er iets later toch toe komen; de invoering ophouden is niets anders dan de overwinnende magt van het nieuwe stelsel verhoogen in dezelfde reden, als die van tempering afneemt.'⁷¹ Hoe dan ook, het radicale voorstel inzake de rechtstreekse verkiezingen van de 'Negen' had voorlopig zo veel verdeeldheid in de kring van de hervormingsgezinden gebracht, dat zich in ieder geval tot 1848 geen meerderheid in het parlement voor herziening presenteerde. Er zouden buitenlandse revoluties nodig blijken voor het scheppen van het juiste klimaat voor een aanvaarding.

Een enkel Kamerlid⁷² nam het Thorbecke en de zijnen kwalijk dat zij door het indienen van een bij voorbaat kansloos voorstel politieke spanning en verdeeldheid in de Kamer en in het land hadden gebracht. 'Er zijn nog geene partijschappen in Nederland, maar ik vrees dat de grond voor verdeeldheid en partijschap is gelegd.'⁷³ Er zat er een zekere kern van juistheid in deze ontboezeming; voor het eerst na 1813 had zich - afgezien van de Belgische oppositie - in de Tweede Kamer een kritische groepering vertoond met een uitgesproken visie en met een personele bezetting van hoge kwaliteit, die bovendien over een zekere groei-potentie leek te beschikken. De vernieuwers van 1848 hadden zich aangekondigd! In het licht daarvan verbaast het dan ook niet, dat juist in deze laatste fase voor de grondwetsherziening van 1848 zich *voor het eerst* iets van een politieke organisatie, zo men wil: partijvorming, begon

te ontplooiën. Het belangrijkste voorbeeld daarvan is vanzelfsprekend de in 1845 opgerichte 'Amstelsociëteit', een politieke vereniging van liberale signatuur, die er hoofdzakelijk op uit was om de gedachten van de 'Negenmannen' levend te houden en te ondersteunen. Hoe zeer nog in deze periode de vrees voor een overheidsingrijpen via het voor verenigingen geldende autorisatie-regime leefde, moge overigens blijken uit de 'onschuldige' formulering van de doelstelling in het reglement van de groepering: 'Gezellig verkeer en leerzame wisseling van denkbeelden tot ontwikkeling van openbaren geest en behartiging van vaderlandsche belangen.'⁷⁴ In een geheel aan de Amstelsociëteit gewijd artikel beschrijft Von Santen hoe dit prille initiatief inderdaad met argusogen is bekeken, niet alleen door de justitiële autoriteiten, maar ook door de conservatieve pers en het staatshoofd zelf.⁷⁵

9. Conclusie

Uit het voorgaande moge blijken dat de begrippen 'factie' en 'partijchap' een buitengewoon remmende invloed hebben gehad op de constitutionele en politieke ontwikkeling van ons land in de beschreven periode. Men krijgt de indruk dat de genoemde begrippen en hun correlaten 'factiezucht' en 'partijzucht' het zicht hebben versluierd op wat een 'politieke partij' en haar rol in het politieke bestel van die dagen zouden kunnen zijn.

In het bovenstaande is getoond hoe met name door Groen van Prinsterer al in een vroeg stadium op een buitengewoon scherpzinnige en vooruitziende wijze door dit waas is heen gezien met een verwijzing naar de rol, die politieke partijen - zonder per se revolutionair te zijn - kunnen spelen als 'une opposition systématique der welgezinden' in de Kamers, waarmee Groen - avant la lettre - het later zo bekend en populair geworden begrip 'loyal opposition' introduceerde. Het is daarbij weliswaar waarschijnlijk dat Groen's anti-revolutionaire beginselen - alweer: avant la lettre - hem tot zijn pleidooi voor het ontstaan en bestaan van politieke partijen en politieke Kamerfracties heeft gebracht, maar het is duidelijk dat zijn analyse een even grote waarde en toepassingsmogelijkheid inhield voor andere politieke richtingen. Het verbaast dan dat Groen wat dit betreft zo lang een 'roepende in de woestijn' is geweest, terwijl toch met name het Engelse voorbeeld liet zien dat een modus van samenleven en samenwerken van verschillende parlementaire fracties en politieke stromingen in één Huis en in één samenleving niet vanzelfsprekend tot omwentelingen hoefde te leiden. Pas in 1846 zou Thorbecke hierop wijzen.

Vanzelfsprekend is er mede een rol gespeeld door andere factoren, die elkaar bovendien wederzijds versterkt en beïnvloed zullen hebben. Te wijzen valt op de aantrekkelijkheid van het instandhouden van een coterie van zo niet gelijk-gezinden, dan toch in ieder geval van gelijk-opgeleiden

in de Kamers, wat leidde tot een soort pseudo-aristocratische zelfgenoegzaamheid en een aangename en niet-polariserende verstandhouding, niet alleen onder elkaar, maar ook met de bewindslieden en de vorst. Illustratief voor deze behoudzucht moge zijn de hierboven geciteerde en haast komische interventie van het Kamerlid Bichon van IJsselmonde, waarin hij de verschrikkingen van fractievorming voor de Kamer schildert. Voorts hebben andere omstandigheden en overwegingen vaak initiatieven tot vernieuwing in de weg gestaan. In de eerste plaats valt daarbij te wijzen op het grote vertrouwen in het nieuwe instituut van de constitutionele monarchie, wat leidde tot een zekere politieke passiviteit bij de bevolking en de in de landspolitiek toonaangevende kringen. Verder kan gewezen worden op de periode direct na 1813 van statelijke eenwording, op het trauma van de Belgische afscheiding en op de beroerde economische toestand van het land na 1840. Maar telkens als er dan toch enige gelegenheid en animo voor staatsrechtelijke vernieuwing bestond, was het steeds het beeld van de verfoeide 'partijenschappen' en 'facties', dat de juridische voorwaarden die nodig waren voor een meer democratisch en moderner bestel, de voet dwars zette. Het is meer dan waarschijnlijk dat dit versluierende en misvormende beeld, dat juist deze begrippen opleverden ten opzichte van het beeld van de 'politieke partij', de komst en opkomst van deze laatste in Nederland lange tijd danig in de weg heeft gestaan.

noten

¹ H. Graaf van Hogendorp, *Brieven en gedenkschriften van Gijsbert Karel van Hogendorp*, Deel IV, 's-Gravenhage, 1887, 236.

² Vgl. P. Marin, *Groot Nederduitsch en Fransch Woordenboek*, 3e druk, Dordrecht/Rotterdam, 1752, waar 'partijenschap' de betekenis krijgt: 'kuiperij, verdeeldheid'. Vgl. ook P. Weiland, *Nederduitsch Taalkundig Woordenboek*, Amsterdam, 1804; en D. Bomhoff, Hz., *Nieuw Groot Woordenboek der Nederlandsche Taal*, 's-Gravenhage, 1857; in welke werken 'partijenschap' wordt geduid als: 'verdeeldheid, scheuring in verschillende partijen'.

³ Vgl. Van Dale, *Groot Woordenboek der Nederlandse Taal*, 10e druk, 's-Gravenhage.

⁴ Vgl. Marin, *op.cit.*, onder: factie.

⁵ *Encyclopédie ou Dictionnaire Raisonné des Sciences, des Arts et des Métiers*, Parijs/Neuchâtel, 1752-1765. De in dit werk voorkomende behandeling van het woord 'faction' is van de hand van Voltaire. De aangehaalde omschrijving is door Voltaire eveneens gebruikt in zijn in 1764 verschenen *Dictionnaire Philosophique*.

⁶ Uit het in één adem naast elkaar gebruiken van de beide termen blijkt overigens dat Madison een scherp onderscheid tussen beide begrippen niet zag.

⁷ *The Federalist* is een in 1788 verschenen werk, waarin de in dat jaar en het jaar daarvoor in verschillende kranten verschenen, door Hamilton, Madison en Jay

geschreven pleidooien voor de nieuwe Amerikaanse constitutie gebundeld waren. De weergegeven citaten uit Madison's stuk zijn ontleend aan 'The Federalist No. 10', opgenomen in een in de serie *The Modern Library* (New York, z.j.) verzorgde heruitgave van het werk van 1788 (53 e.v.).

⁸. D.J. Roorda, *Partij en Factie*, Groningen, 1961.

⁹. Roorda, *op.cit.*, 3.

¹⁰. J.J. de Jong, *Staat en Partij*, (Vertrouwelijke) brochure, Calvinistische Juristen Vereniging, 1957, 6-7.

¹¹. Vgl. de door De Jong op blz. 7 en 8 geciteerde omschrijvingen van het factiefenomeen door G. Groen van Prinsterer.

¹². Geciteerd in: J. de Bosch Kemper, *Geschiedenis van Nederland na 1830*, Deel V, Amsterdam, 1875, 26.

¹³. In het bijzonder moet men in herinnering hebben gehad: de staatsgreep van januari 1798, waarbij Unitarissen zich door middel van geweld onttrokken van hun collega's in de Nationale Vergadering die tot de richting der Moderaten of Federalisten behoorden; verder het beruchte decreet van 4 mei 1798, waarbij de Constituante zich - in strijd met Staatsregeling - tot Vertegenwoordigend Lichaam verklaarde; en tenslotte de staatsgreep van juni 1798, waarbij met behulp van Daendels een gematigde richting weer aan het bewind kwam.

¹⁴. Zo sprak men rond 1850 zonder gêne over de 'groot-protestantse partij'.

¹⁵. Bij wijze van uitzondering is een rake voorspellende visie wel aan te treffen in de geschriften van G. Groen van Prinsterer. Zie hierna: blz. 66-67.

¹⁶. Van Hogendorp, *op.cit.*, Deel VI, 's-Gravenhage, 1902, 63.

¹⁷. In een brief van 17 mei 1815 schreef de vorst aan Van Hogendorp: 'De gedeclareerde onschendbaarheid der Persoon van den Koning en de op de Engelsche voet verantwoordelijkheid der Ministers is nae mijne gedachten een der gevaarlijksten instellingen voor den geregelde gang der bezigheden, en ik kan nooit toestemmen in eenen maatregel, die de Ministers van elkander afhankelijk, van den Koning onafhankelijk maakt. Tegenwoordig is ieder verantwoordelijk voor zijn Departement; de Ministers kunnen voor het Hooge Gerechtshof gebragt worden zulks verdienende, en ik ben in het geval aan de geheele machine klem en veerkragt te geeven, waaraan ik zoude moeten renonceeren in eene Engelsche Constitutie, die terstond de partijgeest weder zoude doen opwekken...' Aldus geciteerd in: Van Hogendorp, *op.cit.*, Deel VI, 's-Gravenhage, 1902, 124.

¹⁸. Van Hogendorp schreef in 1830: 'De openbare meening in 1814 eischte de indirecte verkiezing van de leden van de Staten-Generaal door de provinciale Staten, die weder verkozen werden door de drie standen. Men was de volksvergaderingen moede, die regstreeks tot de willekeurige heerschappij hadden geleid. Het democratisch beginsel was veracht en de bespotting der wereld geworden. Eene getemperde monarchale magt vereenigde aller wenschen, en het kiesrecht werd in overeenstemming daarmede vastgesteld.' Geciteerd in: J. de Bosch Kemper, *Staatkundige geschiedenis van Nederland tot 1830*, Amsterdam, 1868, 426.

¹⁹. Tijdens de besprekingen in de grondwetscommissie, die de Grondwet van 1814 voorbereidde, werd door Van Maanen op een zeker moment de vraag gesteld: 'Welke zal de positie van den Vorst zijn, als door den tijd, factiën ook in de Staten Generaal hem wederstreven?' Van Hogendorp antwoordde: 'Daarvoor

is niet te vrezen, naar de gelegde beginselen van liefde en onderling vertrouwen.' Van Maanen merkte daarop schamper op: 'Pia vota!' ('vrome wensen!'; J.E.). Vgl. H.T. Colenbrander, *Ontstaan der Grondwet*, Deel I, 's-Gravenhage, 1908, 94. Tot 1848 is Van Hogendorp's voorspelling praktisch juist gebleken!

²⁰. Vgl. A. Goslinga, *De beteekenis van de Omwenteling van 1795*, Amsterdam, 1927, 6.

²¹. Het genoemde instrument is wél gebruikt om religieuze groeperingen aan te pakken, zoals in 1826 de 'Vereeniging van christelijke broeders' en in de jaren na 1834 de meer bekende 'Afgescheidenen' ondervonden. Vgl. voor een uitvoeriger uiteenzetting hierover: J.A.O. Eskes, *Repressie van politieke bewegingen in Nederland. Een juridisch-historische studie over het Nederlandse publiekrechtelijke verenigingsrecht gedurende het tijdvak 1798-1988*, Zwolle, 1988, 14-15.

²². Vooral onder het bewind van Louis Philippe (1830-1848) kwamen op grond van de artikelen 291-294 *Code Pénal* strafvervolgingen tegen geheime genootschappen van politieke aard veelvuldig voor. Zie bijv. G. Weill, *Histoire du Parti Républicain en France (1814-1870)*, Parijs, 1928, 53-109 en L. de la Hodde, *Histoire des sociétés secrètes et du parti republicain de 1830 à 1840*, Parijs, 1850, *passim*.

²³. Zie voor Van Hogendorp's 'liberale' kritiek: K.E. van den Mandele, *Het liberalisme in Nederland. Schets van de ontwikkeling in de negentiende eeuw*, Arnhem, 1933, 9-26. Voor de uit katholieke kring voortkomende kritiek van Le Sage ten Broek en Van Sasse van Ysselt, zie: J.H.M. Witlox, *De Katholieke Staatspartij in haar oorsprong en ontwikkeling geschetst*, 1919, Deel I, 87-121 en 157-174.

²⁴. Van Hogendorp, *op.cit.*, Deel VII, 's-Gravenhage, 1903, 55.

²⁵. G. Groen van Prinsterer, in het door hem uitgegeven en geredigeerde blad *Nederlandsche Gedachten*: 1e serie, Deel III, no. 8, van 16 april 1831, 30.

²⁶. Vgl. de beroemde definiëring van A.L. Lowell in: *The government of Engeland*, New York, 1908, Vol. I, 437, waar de auteur 'His Majesty's Opposition' aanduidt als 'a party out of power which is recognized as perfectly loyal to the institutions of the state, and ready at any moment to come into office without a shock to the political traditions of the nation'.

²⁷. Zie hierna: blz. 72.

²⁸. Vgl. Groen van Prinsterer, in: *Nederlandsche Gedachten*, 1e serie, Deel II, no. 4, d.d. 9 juni 1830, 13.

²⁹. *Idem*, 1e serie, Deel II, no. 6, 29 juni 1830, 22.

³⁰. *Idem*, 1e serie, Deel I, zie vooral: no. 1 - no. 33 (periode van 2 oktober 1829 tot en met 6 februari 1830).

³¹. Voor de rigoreuze wijze waarop elke aanzet tot het vormen van religieuze associaties in die periode in de kiem werd gesmoord of werd tegengewerkt, zie: Eskes, *op.cit.*, 15-16.

³². Hierbij moet bedacht worden dat de drukpersvrijheid al in de Grondwet van 1815 op royale wijze was gegarandeerd. Zie ook hierna: noot 36. Zoals beschreven, stond het er anders voor met het zo veel gevaarlijker geachte recht van vereniging.

³³. Groen van Prinsterer, in: *Nederlandsche Gedachten*, 1e serie, Deel I, no. 24, 80

29 december 1829, 94. In gelijke zin: het kamerlid W.B. Donker Curtius van Tienhoven op 10 maart 1830 in de Tweede Kamer (*Handelingen Tweede Kamer 1829-1830*, 278).

^{34.} KB nr. 72 van 1 oktober 1830.

^{35.} Vgl. De Bosch Kemper, *op.cit.*, Deel I, 'Letterkundige Aanteekeningen', Amsterdam, 1873, 47-91, alwaar het rapport met een ontwerp van een grondwetswijziging in zijn geheel is opgenomen.

^{36.} Bij Soeverein Besluit van 24 januari 1814 werd de in de Franse tijd ingevoerde censuur (dat wil zeggen voorafgaand verlot op verspreiding) afgeschaft 'als strijdig met de liberale denkwijze waarop elke regtgeaard Nederlander den hoogste prijs stelt en die steeds het Gouvernement dezer landen heeft gekenschetst.' Een en ander was zo vanzelfsprekend dat een bepaling inzake de vrijheid van drukpers in de Grondwet van 1814 niet werd opgenomen. Het vervolgens opnemen van een bepaling in de Grondwet van 1815 (art. 227; na 1840: art. 225) was een resultaat van Belgische insisteren op dit punt.

^{37.} Vgl. in dit verband de door Hoogerwerf aan onder meer politieke partijen toegedachte 'functies' in: A. Hoogerwerf, *Politiek in beweging* (een bundel politicologische opstellen), Alphen a/d Rijn, 1971, p. 90/91. Zie ook: I. Lipschits, 'Functies van politieke partijen', in: R.A. Koole, red., *Het belang van politieke partijen*, Groningen, 1984, 15.

^{38.} Zo stelde op 11 november 1830 het liberale Kamerlid Warin aan de Tweede Kamer voor om bij adres aan de Koning te verzoeken de werking van de ministeriële verantwoordelijkheid in de praktijk van het verkeer tussen ministers en parlement toe te staan. Warin's voorstel werd door een ruime meerderheid van de Tweede Kamer afgewezen, waarop Warin zijn voorstel introk (*Handelingen Tweede Kamer 1830-1831*, Deel II, Bijlage no. VII, 122-125.).

^{39.} Vgl. De Bosch Kemper, *op.cit.*, Deel I, 'Letterkundige Aanteekeningen', Amsterdam, 1873, 118-119, waarin de schrijver een overzicht geeft van de grote stroom staatsrechtelijke publikaties in de jaren rond 1830.

^{40.} Een bekend voorbeeld betreft de eerste Nederlandse politieke partij, de Anti-Revolutionaire Partij (1879), die voortkwam uit een 'Voorlopig Centraal Comité' van anti-revolutionaire kiesverenigingen (1873).

^{41.} Tegelijk met de invoering van de rechtstreekse verkiezingen in de Grondwet van 1848 verscheen daarin een bepaling (art. 10) inzake de verenigingsvrijheid ('Het recht der ingezetenen tot vereeniging en vergadering wordt erkend'), die een betrekkelijk vrijgeveige uitwerking vond in de Wet vereniging en vergadering van 1855. Zie hiervoor Eskes, *op.cit.*, 21-43.

^{42.} Het instellings-KB is nooit officieel gepubliceerd of ter kennis gebracht van de Staten-Generaal ten tijde van de installatie van de commissie. Dit blijkt onder meer uit het feit dat nog op 7 februari 1831 de Staten-Generaal zich wendden tot Willem I met het verzoek een grondwetswijziging te initiëren. Vgl. S.P. Lipman, *Nederlandsch Constitutioneel Archief*, Amsterdam, 1846, Deel II, 23.

^{43.} *Handelingen Tweede Kamer 1830-1831*, 182.

^{44.} *Idem*, 174.

^{45.} *Idem*, 181.

^{46.} Het is illustratief voor de ontwikkeling van Thorbecke's politieke denken dat hij toen nog in gelijke zin oordeelde als de Kamermeerderheid. Hij schreef in die

tijd: 'Indien wij niet, op het voorbeeld van België, naar eene omwenteling haken, en hare grenzenlooze gevolgen willen verantwoorden, bestaat er voor eene herziening der Grondwet geene reden'. Vgl. J.R. Thorbecke, *Over de erkenning van de onafhankelijkheid van België*, Leiden, 1830, 26.

⁴⁷ Vgl. W.A.C. de Jonge, *Bijdrage tot de Geschiedenis der Grondwet*, 's-Gravenhage, 1883, Bijlage B, 8, waar het lid van de grondwetscommissie van 1831, M.W. de Jonge van Campensnieuwland, schrijft: 'Maar ook heeft zeker nooit eenige Commissie minder zelfvoldoening van haar werk gehad. Het rapport is verzegeld onder den Koning gekomen, en verzegeld gebleven...) Het eenige, dat van deze Commissie overgebleven is, is dat gedurende zijn leven derzelve Voorzitter het Kommandeurskruis heeft gedragen!' Luzac merkte in de Kamer over het voorstel van de commissie van 1831 op: 'De Koning ontving haar werk, doch sloot het zoo 't schijnt zorgvuldig op; want nimmer is van hetzelfde, zoo verre ik weet, iets bekend geworden'. *Handelingen omtrent het voorstel van negen leden der Tweede Kamer van de Staten-Generaal, tot herziening van de Grondwet, in 1845*, 's-Gravenhage, 1846, 457.

⁴⁸ Vgl. G. van Baren, *De plannen tot grondwetsherziening in het jaar 1831*, Amsterdam, 1910, Bijlagen, 249-368, waar het rapport in zijn totaliteit is weergegeven.

⁴⁹ Vgl. voor het rapport van de commissie-Canneman: J.Z. Kannegieter in: *Bijdragen en Mededeelingen van het Historisch Genootschap*, deel 52, 1931, 21-172.

⁵⁰ De Bosch Kemper, *op.cit.*, Deel II, Amsterdam, 1874, 349.

⁵¹ *Idem*, Deel I, 'Letterkundige Aanteekeningen', Amsterdam, 1873, 119.

⁵² G. Groen van Prinsterer, *Bijdrage tot de herziening der Grondwet in Nederlandschen zin*, Leiden, 1840, 28-29.

⁵³ Het betrof hier weliswaar de jaarlijkse beoordeling van slechts een deel der voorgenomen staatsuitgaven, nl. die voor buitengewone en oorlogsuitgaven, maar als gevolg van de Belgische kwestie ging het daarbij toch steeds om een substantieel deel der uitgaven.

⁵⁴ Aldus geciteerd in: De Bosch Kemper, *op.cit.*, Deel II, Amsterdam, 1874, 22-23.

⁵⁵ *Idem*, 28.

⁵⁶ *Idem*, 441.

⁵⁷ *Handelingen van de Regering en de Staten-Generaal over de herziening der Grondwet*, 's-Gravenhage, 1841, Deel III, 284.

⁵⁸ *Idem*, 342.

⁵⁹ Vgl. De Bosch Kemper, *op.cit.*, Deel III, Amsterdam, 1875, 138.

⁶⁰ Zo bijvoorbeeld door D. Donker Curtius in zijn brochure *Orde*, Arnhem, 1839, 25.

⁶¹ *Handelingen van de Regering en de Staten-Generaal over de herziening der Grondwet*, 's-Gravenhage, 1841, Deel III, 498.

⁶² In een boekbespreking in *De Gids*, jg. 7 (1843), juni, 333.

⁶³ De Bosch Kemper, *op.cit.*, Deel IV, Amsterdam, 1875, 315.

⁶⁴ *Idem*, Deel IV, 461.

⁶⁵ *Handelingen omtrent het voorstel van negen leden der Tweede Kamer van de Staten-Generaal, tot herziening van de Grondwet, in 1845*, 's-Gravenhage, 1846, 82

103-111.

^{66.} *Idem*, 648.

^{67.} *Idem*, 659.

^{68.} De Bosch Kemper merkt hierover op: 'Dat dit (het stelsel der rechtstreekse verkiezingen, J.E.) de hoofdwensch en de hoofdvrees der beide uitersten van progressieve en behoudende richting was, blijkt uit de Arnhemsche courant van 22 februari 1845, die hare partij als de hoofdzaak beschouwde, terwijl het feit, dat juist de vrees voor geheel rechtstreeksche verkiezingen het hoofdbezwaar tegen het voorstel bij de conservatieven uitmaakte, daaruit bleek, dat de Tijdgenoot, die in de meeste punten met de voorstellers instemde, juist om het verschil omtrent de rechtstreeksche verkiezingen door de Arnhemsche courant c.s., niet liberaal en door de conservatieven eenigszins als geestverwant met hen werd beschouwd'. Vgl. De Bosch Kemper, *op.cit.*, Deel IV, 'Letterkundige Aanteekeningen', Amsterdam, 1875, 233.

^{69.} Het Kamerlid Druyvestein. Zie: *Handelingen omtrent het voorstel van negen leden der Tweede Kamer van de Staten-Generaal, tot herziening van de Grondwet, in 1845*, 's-Gravenhage, 1846, 297.

^{70.} *Idem*, 465-466.

^{71.} *Idem*, 189.

^{72.} Het Kamerlid Bruce.

^{73.} *Idem*, 421.

^{74.} Ontleend aan: J.H. von Santen, 'De Amstelsociëteit: liberale organisatie in Nederland in de jaren 1846-1851', in: *Figuren en Figuraties. Acht opstellen aangeboden aan J.C. Boogman*, Groningen, 1979, 117.

^{75.} Von Santen, *op.cit.*, 117-118, 119.

PHOENIXES FROM THE ASHES?

The recovery of the *Centrumpartij* '86 and the *Centrumdemocraten*, 1989-1991

Christopher T. Husbands

Introduction

The 1980s saw the revival of the extreme right across much of western Europe. In France, Belgium, Italy, Switzerland, Austria and elsewhere extreme-right parties, mobilizing on xenophobia directed against immigrants in general and on hostility towards asylum-seekers in particular, were increasingly and persistently successful as the decade wore on. Yet, there were exceptions, sometimes surprising ones. In Great Britain there had been no serious extreme-right electoral force since the mid-1970s.¹ In the Federal Republic of Germany, despite some modest successes (such as the vote of the *Deutsche Volksunion* - *Liste D* (DVU - *Liste D*) in Bremerhaven in the September 1987 election to the Bremen regional parliament), only in January 1989 did the extreme right seriously take off, with the unexpected success of *Die Republikaner* (REP) in elections to the West Berlin House of Representatives.

The Netherlands has offered a more complex picture. At the beginning of the 1980s the political racism offered by the Dutch extreme right was apparently modestly successful. The *Centrumpartij* (CP), formally founded in early 1980,² had succeeded, albeit with only 0.8 per cent of the national vote, in electing a representative, Hans Janmaat, to the Second Chamber in the September 1982 general election. In September 1983 the same party won 9.1 per cent of votes cast and two seats in a municipal election in the newly incorporated Almere (in the province of Flevoland). Then, in the June 1984 European Parliament elections the CP won 2.5 per cent of votes cast nationally, insufficient to gain a seat in the European Parliament but an impressive performance none the less, since the party won 8.1 per cent of the vote in Rotterdam, 6.9 per cent in Amsterdam, and 6.4 per cent in The Hague. Then, as is well-known,³ the party's fortunes fell apart as a result of a vicious internal squabble that saw Janmaat expelled. However, he refused to surrender his parliamentary seat and in mid-November 1984 he reposed by forming a new party, the

Centrumdemocraten (CDs).

The two parties then fought each other for a while, almost as hostile brothers, both attempting to trade on the earlier successes of the CP in its halcyon days in the early and mid-1980s. In the March 1986 Municipal Council elections the CP, trading on its better-known name, managed to outpoll the CDs, winning seats in five municipalities, Amsterdam, Rotterdam, Utrecht, Almere and Lelystad. In the Second Chamber general election two months later the CP and CDs won 0.4 and 0.1 per cent respectively of the national vote, although the former had no candidatures in the Province of Drenthe and the latter had none in Limburg. Janmaat lost his Second Chamber seat and the cause of political racism in The Netherlands seemed to many commentators to be in terminal decline, contrary by the mid-1980s to the pattern elsewhere in much of western Europe.

The ensuing years were certainly difficult ones for the extreme right in The Netherlands. In 1986 the CP became bankrupt, which was the reason for its resurrection later in the same year with the name of the *Centrum-partij '86* (CP'86). However, it still fell into decline and ineffectiveness and in the March 1987 Provincial Council elections the CDs were the only real presence representing the extreme right. The CP'86 stood only in the province of Flevoland (where it won 1.2 per cent of votes cast) and in Amsterdam, whilst the CDs stood only in the provinces of South Holland, Utrecht and parts of North Holland. Calculated on votes cast nation-wide, the CDs won 0.3 per cent; in Amsterdam, Rotterdam and The Hague they won 1.4, 1.6 and 1.3 percent respectively.

Janmaat had his own difficulties. After his exclusion from the Second Chamber, the state focussed more punitive attention on his activities and in 1987 he was accused of having made insulting remarks about Turks in a television broadcast in 1983, saying that amongst those who wanted to become naturalized there were delinquents, violent criminals, rapists, murderers and occasional terrorists. In August 1987 he was in fact acquitted of this charge by a court in The Hague, the presiding judge saying that his remarks were 'tasteless but not actionable', rather than receiving the fine of f. 10,000 demanded by the prosecution.⁴

1. The revival begins

Still, by 1989 Janmaat's party had gathered itself together and begun the process of re-emerging as a political force, accompanied to a lesser extent by the CP'86. By the end of the decade The Netherlands was also experiencing the recurrence of a nervousness about immigrants that was common to a number of west-European countries, although the specific focus of the discontent was now asylum-seekers rather than immigrants in general. As a foretaste of what was to come, the CDs won 0.8 per cent of

the national vote in the June 1989 European Parliament election, insufficient to win a seat but certainly better than would have been predicted only a few months earlier and by far their best election performance so far. The subsequent September 1989 Second Chamber elections had been precipitated ahead of the four-year cycle by a disagreement about transport and environment policy between the *Christen Democratisch Appel* (CDA) and the *Volkspartij voor Vrijheid en Democratie* (VVD), the previous coalition partners. With only minimal special effort Janmaat regained his Second Chamber seat, as the CDs collected 0.9 per cent of the national vote; his status as sole representative of the extreme right gave him a special personal prominence in the legislature. The CP'86 did not contest the September 1989 election.

However, the CP'86 was apparently inspired also to gather its forces and the two parties, the CDs and the CP'86, ran in the Municipal Council elections of March 1990. This was despite an attempt by Janmaat and the CDs to prevent the CP'86 from presenting itself as the former CP. Janmaat had appealed to the Council of State against a decision by the electoral authorities to allow the CP'86 to stand in Amsterdam, Rotterdam, Utrecht and Almere as the successor of the CP.⁵

These elections produced the most successful set of results for the Dutch extreme right since the days of the *Boerenpartij* (BP), especially in the larger cities. The national figure of CDs' support was only 0.5 per cent, but the party had not stood in many places. Yet some of their local performances were even more impressive than the official percentage results suggest, since they were based on an electorate that included some - non-Dutch voters; excluding these from the base (since very few are likely to have chosen those parties), the percentage-level of support for the CP'86 and the CDs combined often rises significantly, as the local examples given later in this chapter make clear. Still, despite their modest breakthrough in the Municipal Council elections, neither the CP'86 nor the CDs was able to field candidates in the Local Council (*deelraad*) elections within the major cities. Also indicative of the limited organizational depth of the CP'86 is that twenty-two of twenty-four names on its list in Utrecht in fact lived in distant Dordrecht and many had apparently been tricked into having their names placed on this CP'86 list. The Hague's CP'86 list also contained names from Dordrecht.

However, the Municipal Council successes produced eleven Council members for the CDs and four (later three) for the CP'86. The CDs are represented now in Amsterdam (two seats), Dordrecht (one), The Hague (two), Haarlem (one), Purmerend (one), Rotterdam (one), Schiedam (two) and Utrecht (one), whilst the CP'86 has councillors in Amsterdam (one), The Hague (one) and Rotterdam (one). In Almere the CP'86 did also win a seat but there was no-one to take it up, since the sixty-one-year-old councillor, Wim Beaux, who had sat there for four years on behalf of the

CP'86, preferred to take up a position on the Amsterdam Council and there was no available replacement. There were protests by several hundred people in Amsterdam, The Hague, Dordrecht, Purmerend and elsewhere against the installation of the extreme-right councillors.

The fourteen councillors were an interesting mixture in terms of background and character. For example, Willem Bruyn, one of the CDs' councillors in Amsterdam, was a former planner with a doctorate and had in 1971 been suggested as chairman of the *Nederlandse Volksunie* (NVU) before Joop Glimmerveen became its leader. He had had various conflicts with Janmaat in the period when the CP was breaking up, claiming that he had paid the latter f 5,000 in order to be able to take over his Second Chamber seat after two years. He has a conviction for racial insult. A further controversial figure is Richard van der Plas, the CDs' councillor in Purmerend. In October 1990 he was acquitted on a technicality after being summoned for being a member of the forbidden neo-Nazi organization, *Actiefront Nationaal Socialisten* (ANS), and for illegal possession of firearms. Mrs. Wil Schuurman, one of the CDs' two councillors in The Hague, lost a leg in a bomb attack by anti-fascists some years ago at a meeting in Kedichem; divorced and now Janmaat's partner, she has achieved international recognition in extreme-right circles. Stuart Mordaunt, now twenty-nine, was elected as head of the CP'86 list in The Hague; he is English by birth and has a history of racist and neo-fascist activity. He has for some years been chairman of the *Jongeren Front Nederland* (JFN) and has been a regular visitor to the notorious widow of Meinoud Marinus Rost van Tonningen, a leading figure in the prewar national-socialist movement, the *Nationaal Socialistische Beweging* (NSB) and member of the Second Chamber after 1937, who was subsequently condemned to death for collaboration. Overall, of the fourteen municipal councillors initially elected, three had been found guilty in the past of racist behaviour, one of these on two occasions, and the case of a fourth was being investigated at the time of the elections.

A question of some interest, especially in the light of current attempts by the CDs to incorporate the CP'86, is the nature of the relationship between the two parties on those three Municipal Councils where both are represented. Certainly, although the public image of both is mutual disapproval, it has been suggested that private fraternizing is not unknown. Stuart Mordaunt, the CP'86's voice in The Hague, is said to be on reasonable personal terms with Mrs. Wil Schuurman, one of the CDs' two members. Still, uncompromising public cooperation between the two wings of the extreme right does not apparently occur.

The general reaction of the other parties to the extreme-right councillors has been ostracism and exclusion. Amsterdam officials intended to keep

their servicing of these councillors to an absolute minimum and in numerous cities, including Amsterdam, Rotterdam, The Hague and Purmerend, other parties deliberately excluded CD and/or CP'86 councillors from committees, although in the context of national politics a VVD member called in May 1990 for a discontinuation of the Second Chamber's ostracism policy against Janmaat. In August 1990 Amsterdam decided against any attempt to prevent gatherings of the CP'86, basing its decision on the ground that the party was recognized by electoral law and not judicially proscribed.

2. Consolidation after the peak of support

In the Provincial Council elections in March 1991 the CP'86 stood only in the provinces of North Holland, South Holland and North Brabant (winning 0.3 percent of the national vote), while the CDs stood in the provinces of Flevoland, Friesland, Gelderland, North Brabant, North Holland, South Holland and Utrecht, winning 1.0 per cent of votes cast nationally. Both parties slipped back very slightly in comparison with the results of a year earlier but the CDs still performed well enough to take single seats in the North Holland, South Holland and Utrecht Provincial Councils, with 2.1, 2.1 and 1.6 per cent of votes cast respectively. Janmaat was elected to each of the first two councils, as head of both of his party's lists, but he withdrew from each in favour of an alternate in view of his parliamentary commitments. As in the past, both the North and South Holland councillors were the targets of anti-racist protests when they later took up their seats for the first time.

Despite this relative resurgence in support for the Dutch extreme right, it is not clear that there has been a commensurate take-off in terms of the numbers of activists. In 1990 it was estimated that the CDs had about 1,000 members, only about a hundred of them active; the CP'86's national membership was put at a mere seventy-five.⁶

3. Analysing the characteristics of extreme-right support in The Netherlands

There have been several studies of support for the two extreme-right parties, both during the CP's first phase of success and during the surge of votes for the two together from 1989. Some of these are based on individual-level data, either nationally or locally collected, whilst others are based on urban subarea data, usually in the three largest cities. However, only from the period in the early and mid-1980s when the CP was in the ascendant are there available significant studies that show some characteristics of individual extremeright sympathizers. These are

drawn upon generously by van Donselaar and van Praag in their round-up of relevant research, which also included aggregate-data studies then available.⁷ De Hond's large-sample analysis derived from 21,000 telephone interviews showed some particular, often predictable, distinctiveness in CP supporters. They tended to be male and to have lower educational attainment, lower-than-average incomes and no religious affiliation, in comparison with the general Dutch population. They were more urban-based, stronger in the west of the country and (unsurprisingly) had little trust in government.⁸ Rath's study of voting for the Local Councils in Rotterdam in 1984 showed the usual pro-male disposition among CP voters; there were even occasional CP supporters in his sample of non-Dutch and Surinamese/Antillian voters.⁹ Rather interestingly, Buijs and Rath's research on the Rotterdam Municipal Council elections in March 1986, which sampled in two predominantly workingclass areas of the city, found no extra disposition among the unemployed to favour the CP,¹⁰ perhaps attenuating some of the emphasis placed upon this factor by numerous commentators offering hypotheses about the characteristics of individual supporters of the extreme right. Rath's study of the Rotterdam Municipal Council elections four years later presents little data on CP '86 and CD support, except that it is clear the pro-male disposition persists.¹¹ However, although at the individual level extreme-right support probably has a set of more general social characteristics that have remained relatively unchanged since the surge of the early 1980s, it must be said that analyses of recent support have been obliged to rely for the most part on aggregate data, usually for urban subareas. This chapter follows the same practice.

It is clearly important to recognize the weaknesses, as well as the strengths, of such aggregate-data analyses. They are well-suited to offering a descriptive summary of the social and economic character of neighbourhoods where the extreme right has performed well; however, they are less useful in enabling one to prioritize the causes of such support, either at the aggregate level or (even less so) at the individual level, since aggregate data cannot in general substitute for missing individual-level data. Thus, whilst it is tempting, as was done by Witte in 1991,¹² to use regression analyses to prioritize predictors of such voting at the subarea level, such methods are made problematic by the often very high levels of collinearity between the 'competing' independent variables. Thus, once one variable has explained its share of variation in the dependent variable, there is little further leverage available to others with which it correlates; also for the same reason, attempts to 'force' a number of 'competing' independent variables into a single analysis not infrequently produce partial coefficients with counter-intuitive signs under control conditions. Across seventy-eight *buurtcombinaties* of Amsterdam, the

percentage of foreigners in 1990 correlates 0.680 with the level of unemployment among the economically active population. The percentage of Turks and Moroccans in the population in 1990 correlates 0.739 with the percentage-point change in the presence of these ethnic groups between 1987 and 1990; thus, it is problematic with such data to discriminate between the hypotheses, on the one hand, that the native Dutch react to the presence of such groups and, on the other, that they react to the rate of increase of this presence. In Rotterdam the respective correlation coefficients are still higher, revealing even greater collinearity than among the Amsterdam subarea data. Across Rotterdam's twenty-five *wijken* (excluding the Hook of Holland), foreigners' presence in 1988 correlates 0.955 with the 1987 rate of unemployment; the presence of Turks and Moroccans in 1988 correlates 0.882 with the respective percentage-point change in their presence since 1984. To be sure, across thirty-three *wijken* in The Hague (for which up-to-date unemployment data could not be obtained) foreigners' presence in 1989 does correlate only 0.426 with the aggregate socio-economic status score; however, the presence of Turks and Moroccans in 1989 correlates 0.955 with the percentage-point change in their presence since 1980.

Nor are these aggregate electoral data particularly suited to making inferences about voters' origins and destinations. Various methods do exist - that seek to accomplish this but their results are liable to instability in a multi-party situation where partisan support is in such flux. In the present case of the Dutch extreme right, there is curiosity, of course, about the source of its increased support in the March 1990 Municipal Council elections. Thus, in Amsterdam (taking this city as an example) the 18,800 votes on that occasion for the two extreme-right parties together compare with 11,182 received by the CDs in the September 1989 Second Chamber election, an increase of 7,618. However, it becomes a difficult matter to assess the degree of stability of the earlier vote or the origin of the extra support, when this increase - considered overall - is really rather trivial. Thus, the *Partij van de Arbeid* (PvdA) lost 80,563 votes in Amsterdam between the two elections. It might be thought that this decline offered plenty of scope for the extreme right to benefit. However, the CDA itself lost 23,308 votes and the VVD 9,558. True the *Democraten '66* (D'66) gained, but only 11,061. In short, it would be extremely precarious to correlate types of intra-party vote turnover across subareas in order to infer the source of the extreme right's vote. Two further major complications in this particular analysis would be differential turnout and the differently sized electorates. In September 1989 358,769 valid votes were cast in Amsterdam out of an electorate of 508,361 (70.6 per cent). In March 1990 the figure was 276,684 out of 545,970 (50.7 per cent). In the latter election certain non-Dutch were also entitled to vote.

It may perhaps be instructive, if seeking some guidance about the origin of the extreme right's support, to refer back to individual-level data available about the sudden burst of support for the CP between 1981 and 1982; however, this practice can be followed only with significant caveats, since there is no reason to equate the overall political situations of the two occasions. However, Daudt has shown that over a fifth of CP voters in the September 1982 Second Chamber elections came from the May 1981 supporters of the PvdA, and about the same number were from the previous year's CP voters.¹³

4. Principal electoral results of the Dutch extreme right, 1989-1991

In Tables 1, 2 and 3 are presented aggregate-data analyses of the support won by the CP'86 and the CDs, where candidatures were offered, in the three cities of Amsterdam, Rotterdam and The Hague in the four sets of national elections since June 1989: the June 1989 European Parliament election; the September 1989 Second Chamber election; the March 1990 Municipal Council elections; and the March 1991 Provincial Council elections. Ever since the days of the NVU in the late 1970s, the support for the extreme right in The Netherlands has always been a particularly metropolitan phenomenon in the provinces of North Holland and South Holland, especially in these three cities - which considerably justifies the research attention being paid to them. This continuing concentration of support for these two parties is immediately apparent from the levels of their support shown in the three tables, as compared with corresponding nation-wide percentages. In fact, in these four elections the three cities contained only between 11 and 12 per cent of the total Dutch electorate, slightly higher in March 1990 because of the inclusion of the non-Dutch voters. In comparison, 29.6 per cent of the CDs' total national vote in the June 1989 Euro-election was cast in these three cities. In the September 1989 general election this figure rose to 35.4 per cent. In the March 1990 elections the analogous percentage was 72.2 per cent for the CDs; data on nation-wide support for the CP'86 alone were not given in the official publication of results from the Central Bureau for Statistics. In the March 1991 Provincial Council elections 49.6 per cent of the CP'86's vote was in these three cities; for the CDs it was slightly less, 37.8 per cent. Of course, these figures for the 1990 and 1991 elections are heightened by the failure of both parties, especially the CP'86, to offer candidatures in many locations; still, that fact alone demonstrates their particular concentration in the major cities of North and South Holland.

The analyses of the subarea-level distributions of CP'86 and CDs' support in the three cities thus seek only to provide general characterizations of the locations where these parties attracted their best results. This is the

practical limit of certainty with available data and is to be done by means of zero-order Pearson product-moment correlation coefficients.

4.1 The city of Amsterdam

In Table 1 are given data and analyses for the performances of the CP'86 and the CDs in Amsterdam in the four elections from 1989 to 1991, based upon seventy-eight city *buurtcombinaties* (as formed after some necessary amalgamation of certain of the smallest such subareas whose election results are reported only aggregated with those of an adjacent larger subarea). Support for both parties, individually and together, rose from June 1989 to reach a maximum in the March 1990 Municipal Council elections, especially so after incorporating an adjustment in the base of support to exclude non-Dutch voters in these latter elections from the denominator of the percentage calculations. On that basis some of the percentages of support become truly substantial: thus, in the extreme case, about 24 per cent of Dutch voters in De Kolenkit (on the western side of the city in the Bos and Lommer area) voted CP'86 or CD in March 1990, with almost 20 per cent of such voters there favouring the CDs; the figures for both Dutch and non-Dutch voters were 14.2 and 11.5 per cent respectively. In Erasmuspark (also in the Bos and Lommer area and abutting on to De Kolenkit) the respective percentages were 23 and 16 per cent; among both Dutch and non-Dutch voters these percentages were 16.6 and 11.4 per cent. Turnout in both cases was a little under 50 percent of registered electors. Of course, concern about the strength of this support has to be tempered by the fact that the subareas concerned are quite small and local. Although overall support for the extreme right had somewhat declined by the Provincial Council elections a year later, the level of support of the two extreme-right parties in De Kolenkit was still 12.5 percent, with 10.1 per cent for the CDs. In Erasmuspark the figures were 14.1 and also 10.1 per cent.

It is also instructive to note that, despite the changed circumstances in the late-1980s - now with two extreme-right parties instead of one and the additional issue of asylum-seekers around which these parties could seek to mobilize support - all the subarea-level distributions from 1989 to 1991 correlate quite highly with the earlier performances of the CP, for example, in the September 1982 Second Chamber election. The mean correlation coefficient between this 1982 CP vote and the eight subarea-level vote-distributions presented in Table 1 is 0.69.

In Table 1 have also been presented the zero-order correlates with a number of aggregate variables, measured at the *buurtcombinatie* level, with which it has been suggested, on the basis of various hypotheses about ethnic exclusionism, inter-ethnic competition and/or material

Table 1. Selected univariate statistics of percentaged support for the *Centrumpartij '86* and the *Centrumdemocraten* and Pearson product-moment correlation coefficients between these distributions and some aggregate characteristics in seventy-eight *buurtcombinaties* of Amsterdam, 1989-1991

Date and type of election	Party	Mean support	% foreigners 1990	% Turks & Moroccans, 1990	Change in Turks & Moroccans, 1987-1990	% unemployed, 1990	Status score, 1990 ¹
15 June 1989 (European Parliament)	CD	2,3	0.357	0.526	0.206	- 0.020	0.049
6 September 1989 (Second Chamber)	CD	3,1	0.389	0.566	0.212	- 0.008	- 0.044
21 March 1990 (Municipal Councils) ²	CP'86	3,2	0.505	0.593	0.223	0.125	- 0.068
	CD	5,9	0.512	0.623	0.263	0.104	- 0.101
	Total	9,1	0.541	0.650	0.265	0.118	- 0.095
6 March 1991 (Provincial Councils)	CP'86	1,4	0.318	0.489	0.212	- 0.063	0.013
	CD	4,1	0.353	0.556	0.236	- 0.052	- 0.007
	Total	5,5	0.362	0.565	0.242	- 0.058	- 0.001

¹ The status scores in Tables 1, 2 and 3 are derived directly or after categorization from subarea-level factor scores from the socio-economic dimension of a factor analysis of standard socio-economic variables. They have been calculated by the author from his own data-calculation in the case of Amsterdam in this table and have been taken from relevant official sources in the cases of Rotterdam and The Hague in Tables 2 and 3. Lower scores indicate lower socio-economic status.

² For the March 1990 Municipal Council elections the levels of percentaged support used for the extreme right parties in Tables 1, 2 and 3 have been adjusted by an estimate of the presence of foreigners in order to exclude them from the numerical base on which the percentaged support has been calculated.

deprivation that the distribution of extreme-right support might correlate.¹⁴ It will be seen that the pattern of this support in Amsterdam has certain specific features, in contrast with the forthcoming analyses for Rotterdam and The Hague. All the vote-distributions have modest to middling correlations in a positive direction with the presence of foreigners, but this latter variable is a rather poor operationalization of the salience of ethnic outgroups in the case of Amsterdam. As expected, there are higher correlations with the presence of Turks and Moroccans, who are among the most socially-distant ethnic outgroups in the Dutch context because of their Islamic culture;¹⁵ yet even these coefficients are not as high as complementary ones in the other cities to be examined. As mentioned above, the local presence of Turks and Moroccans in Amsterdam in 1990 is quite strongly associated with the change in the level of their presence between 1987 and 1990, albeit less so than in Rotterdam and The Hague. Interestingly, the former was not correlated at all with conventional measures of aggregate socio-economic status (such as the unemployment rate); this non-existent relationship is a consequence of the idiosyncratic way in which the city of Amsterdam has developed throughout the twentieth century and then accommodated its Turk and Moroccan immigrant population since their settlement became established from the 1960s.¹⁶ The relationship between the extreme-right votes and the percentage-point change in Turks and Moroccans between 1987 and 1990 is fairly small in Amsterdam's case¹⁷ and with the socio-economic variables it is non-existent. As found also in Loef's study, subarea-level relationships between extreme-right support in Amsterdam and variables measuring the salience of those of Surinamese or Antillianese origin were for the most part non-existent and sometimes even negative.

4.2 The city of Rotterdam

In Table 2 are given data and analyses, complementary to those in Table 1, for the performances of the CP'86 and the CDs in Rotterdam, based upon twenty-five *wijken* (i.e., excluding the Hook of Holland), in the four elections from 1989 to 1991. As in Amsterdam, support for both parties, individually and together, rose from June 1989 to reach a maximum in the March 1990 Municipal Council elections. About 21 per cent of Dutch voters in Spangen and Witte Dorp (on the west of the city, towards Schiedam) voted CP'86 or CDs in March 1990, with 10 per cent of such voters there favouring the former and 11 per cent the latter; if we include non-Dutch voters, the figures drop to 6.0 and 6.9 per cent respectively. In Delfshaven, Bospolder and Tussendijken (immediately south and south-east of Spangen, between it and a major harbour-complex) the respective percentages for Dutch voters only were 18, 9 and 9 per cent;

Table 2. Selected univariate statistics of percentaged support for the *Centrumpartij '86* and the *Centrumdemocraten* and Pearson product-moment correlation coefficients between these distributions and some aggregate characteristics in twenty-five *wijken* of Rotterdam (excluding Hook of Holland), 1989-1991

Date and type of election	Party	Mean support	% foreigners 1988	% Turks & Moroccans, 1988	Change in Turks & Moroccans, 1984-1988	% unemployed, 1987	Status score, 1986
15 June 1989 (European Parliament)	CD	2,7	0.733	0.758	0.738	0.815	- 0.756
6 September 1989 (Second Chamber)	CD	3,4	0.734	0.765	0.790	0.836	- 0.756
21 March 1990 (Municipal Councils)	CP'86	4,1	0.848	0.841	0.836	0.898	- 0.846
	CD	4,7	0.759	0.790	0.779	0.842	- 0.775
	Total	8,8	0.824	0.838	0.829	0.894	- 0.832
6 March 1991 (Provincial Councils)	CP'86	1,7	0.666	0.686	0.756	0.778	- 0.721
	CD	4,1	0.613	0.668	0.750	0.680	- 0.628
	Total	5,8	0.647	0.692	0.773	0.730	- 0.675

among both Dutch and non-Dutch voters these percentages were 12.9, 6.0 and 5.7 percent. Turnout in both *wijken* was less than 40 per cent in March 1990. In the Provincial Council elections a year later, the percentage support of the two extreme-right parties in Spangen and Witte Dorp was still 13.4 per cent, with 9.1 per cent for the CDs. In Delfshaven, Bospolder and Tussendijken these figures were 10.1 and 7.2 per cent. Even more than in Amsterdam, the subarea-level vote-distributions from 1989 to 1991 correlate with the earlier performances of the CP, as in the September 1982 Second Chamber election. The mean correlation coefficient between the 1982 CP vote and the eight subarea-level vote-distributions presented in Table 2 is 0.79.

In Table 2 have also been presented zero-order correlates of the aggregate variables, measured at the *wijk* level, that were introduced in the case of Amsterdam. As will be seen, the pattern of correlation is much more straightforward. All variables in this analysis - the presence of foreigners in 1988, and of Turks and Moroccans, the percentage-point change in their presence between 1984 and 1988, the rate of unemployment in 1987 and the overall socio-economic status score in 1986 - correlate highly and positively with the various CP'86 and CD candidacies (separately and combined) from 1989 to 1991. Their mean correlation, with remarkably little variation between candidacies and variables, is 0.76. However, unlike Amsterdam, there was in Rotterdam a high correlation between extreme-right support and the local presence of Surinamese, a consequence of the fact that the pattern of their settlement resembles that of Rotterdam's Turks and Moroccans.

Thus, the extreme-right vote in Rotterdam can be described unambiguously as a phenomenon concentrated in poorer neighbourhoods that contain a disproportion of foreigners, especially Turks and Moroccans, and of Surinamese. In this respect it shows considerable continuity with support for earlier extreme-right phenomena in the early 1980s.

4.3 The city of The Hague

In Table 3 are given the data and analyses, analogous except in one respect to those in Tables 1 and 2, for the performances of the CP'86 and the CDs in The Hague, based upon thirty-three *wijken* (as formed after some necessary amalgamation of certain of the smallest such subareas whose election results are reported only aggregated with those of an adjacent larger subarea), in the four elections from 1989 to 1991. As in the two previous cases, support for both parties, individually and together, rose from June 1989 to reach a maximum in the March 1990 Municipal Council elections, although the fall in the March 1991

Table 3. Selected univariate statistics of percentaged support for the *Centrumpartij* '86 and the *Centrumdemocraten* and Pearson product-moment correlation coefficients between these distributions and some aggregate characteristics in thirty-three *wijken* of The Hague, 1989-1991

Date and type of election	Party	Mean support	% foreigners, 1989	% Turks & Moroccans, 1989	Change in Turks & Moroccans, 1980-1989 ¹	% under Fl. 8,000 per annum, 1971	Status score, 1980
15 June 1989 (European Parliament)	CD	2,3	0.517	0.696	0.747	0.616	- 0.751
6 September 1989 (Second Chamber)	CD	3,2	0.533	0.678	0.740	0.570	- 0.682
21 March 1990 (Municipal Councils)	CP'86	2,3	0.551	0.715	0.725	0.640	- 0.791
	CD	4,7	0.466	0.663	0.744	0.549	- 0.718
	Total	7,0	0.506	0.696	0.755	0.593	- 0.760
6 March 1991 (Provincial Councils)	CP'86	1,5	0.520	0.670	0.686	0.377	- 0.583
	CD	4,5	0.531	0.709	0.760	0.6669	- 0.790
	Total	6,0	0.553	0.732	0.775	0.615	- 0.768

The fact that The Hague's official data-book has not been republished for a number of years accounts for the age of some of the data used in the last three columns of Table 3.

Provincial Council elections was quite small. Still, even in 1990 the extreme right was slightly less successful with its performances in The Hague than with those in the other two cities considered. About 14 percent of Dutch voters in Transvaalkwartier (in the centre of the city) voted CP'86 or CDs in March 1990, with 5 per cent of such voters there favouring the former and 10 per cent the latter; the figures for both Dutch and non-Dutch voters were 3.2 and 6.7 per cent respectively. In Schildersbuurt (immediately east of Transvaalkwartier) the respective percentages were 13.4 and 9 per cent; among both Dutch and non-Dutch voters these percentages were 8.3, 2.9 and 5.4 per cent. The turnout was 35.1 per cent in Transvaalkwartier and 33.2 per cent in Schildersbuurt. Over a quarter of the former's population and a third of the latter's were Turkish or Moroccan at the end of 1989. In the Provincial Council elections a year later, the percentage support of the two extreme-right parties in Transvaalkwartier was 13.0 per cent, with 10.0 per cent for the CDs. In Schildersbuurt the figures were 13.0 and 9.6 per cent.

As in Rotterdam, the subarea-level vote-distributions from 1989 to 1991 correlate strongly with the earlier performances of the CP, such as in the September 1982 Second Chamber election. The mean correlation coefficient between the 1982 CP vote and the eight subarea-level vote-distributions presented in Table 3 is 0.84.

In Table 3 have also been presented zero-order correlates of aggregate variables, measured at the *wijk* level, that (with one exception) were introduced in the cases of Amsterdam and Rotterdam. The exception is that an aggregate measure of *wijk* income level has been substituted for the rate of unemployment, which was not available in published form. As will be seen, the pattern of correlations very much resembles that of Rotterdam. All variables in this analysis - the presence of foreigners in 1989, and of Turks and Moroccans, the percentage-point change in their presence between 1980 and 1980, the percentage of households earning less than fl. 8,000 in 1971 and the overall socio-economic status score in 1980 - correlate highly and positively with the various CP'86 and CDs candidacies (separately and combined) from 1989 to 1991. Their mean correlation is 0.65, with only slight variation between candidacies and variables; the column of coefficients with the percentage of foreigners (which, as in Amsterdam, is a poorer operationalization of the presence of ethnic outgroups) is slightly lower than in Rotterdam and the CP'86 support in March 1991 has somewhat lesser correlations than do the other candidacies with the socio-economic variables. The correlation between support for the extreme-right and the presence of Surinamese is moderate, averaging 0.50, in the case of The Hague - less than in Rotterdam but much more than in Amsterdam. Still, the Surinamese and the Turks and Moroccans do tend to live in the same neighbourhoods of The Hague.

It is worth observing in the light of the foregoing analyses that The Netherlands offers one specific model of what can happen to the electoral support of the extreme right when there is a party fission. In some cases, one new party attracts a reactionary bourgeois support, whilst the other culls the votes of working-class racists, as respectively in Switzerland's split in the 1970s between the *Schweizerische Republikanische Bewegung* (SRB) and the formerly named *Nationale Aktion für Volk und Heimat* (NA). However, in the Dutch case the two parties that emerged from the split apparently have types of support that in social and motivational terms have been rather similar, in both cases generally working-class voters opposed to the local presence of particular ethnic outgroups. Thus, the pattern of support for the Dutch extreme right has remained stable throughout the 1980s in the areas of its special strength. Indeed, as documented elsewhere,¹⁸ there are subarea-level continuities in these cities with the earlier support of the NVU and even the performances of the BP towards the end of its career as a political party.

Conclusion: the current role of the extreme right

The Dutch extreme right in the early 1990s has clearly become a presence within the political system but its local basis and limited strength mean that it is far less a significant actor than are comparable groups in such other west-European countries as France and Belgium. It has hardly insinuated its way into local institutions, as has happened in (for example) France. True, it did slightly embarrass the CDA by awarding the latter its three Provincial Councillors' votes for their candidates for the First Chamber in May 1991.¹⁹

There have been several overtures from the CDs that the CP'86 should merge with them²⁰ but, despite the obvious relative weakness of the latter, these overtures have not been accepted, in part because many in the CP'86 could not readily work with Janmaat in the light of their complaints about his behaviour when he was expelled from the CP in 1984. Instead, CP'86 has in recent years been developing links with the Belgian Vlaams Blok (VB).²¹ Thus, on 7 August 1990 sixteen members of the VB and CP'86, including the former's leader, Karel Dillen, were arrested in Dordrecht, when they attempted to hold a forbidden press conference against an exhibition opposing the various extreme-right parties of several European countries.²²

In attempting to assess the future development of the extreme right in The Netherlands, it is important that an appropriate perspective be maintained. Although Dutch anti-fascists are prone to see dangers in the resurgence of the extreme right since 1989, this matter must be seen in a relative light. For in contemporary European terms The Netherlands presents an interesting, but minor, example of the extreme-right phenomenon. Very

differently from countries such as Belgium and France, Maoláin's compendium reports relatively few extreme-right groups there.²³ The European Parliament's report drawn up on behalf of the Committee of Inquiry into Racism and Xenophobia mentions the CDs and CP'86, plus only three small neo-Nazi groups, none of them particularly significant in profile.²⁴ Looking at the wider public, nation-wide opinion polls conducted by NIPO, the Dutch branch of Gallup International, were reporting support for the CDs at 0.5, 0.4 and 0.5 per cent, as cumulated from each week's omnibus results in the first, second and third quarters respectively of 1991.²⁵ Even if, as is likely, these data are substantially under-culling the true numbers of the CDs' supporters (say, by a half), the party would still secure only one seat in a nation-wide general election to the Second Chamber.

Thus, the Dutch extreme right, despite the assistance that it has received from the country's voting system in local and national elections and despite its occasional street presence in the major cities of the country, is comparable to that in Great Britain. Certainly, there is no sense in which the Dutch example has the importance of that in France or even Belgium, where Flemish nationalism has so stimulated the VB's support. Moreover, Eisinga, Lammers and Carton have shown with survey-based measures that there is a smaller attitudinal potential for the extreme right in The Netherlands than there is in Flanders.²⁶ In their study only 5 per cent of a sample of 1,185 Dutch adults gave racist explanations for inequalities between indigenous and non-indigenous populations in the country; the respective percentage among a sample of 444 Flemings was 21 per cent. More than 36 per cent of the Dutch respondents explained such inequality by social and cultural circumstances that could be improved; among the Flemings only 21 per cent took such a view. Of course, the Dutch extreme-right parties have to an extent agenda-set, as else where in western Europe, but the recent restrictive initiatives on immigration and asylum-seekers are likely to have been adopted in any case.

notes

¹ See C. T. Husbands, 'Why has there been no extreme right in Great Britain?', *LSE Magazine*, Spring 1992, forthcoming.

² For descriptions of the foundation and early history of the CP/CP'86 see: K. Brants and W. Hogendoorn, *Van vreemde smetten vrij: opkomst van de Centrumpartij*, Bussum: 1983, 18-20; J. van Donselaar, *Fout na de oorlog: fascistische en racistische organisaties in Nederland, 1950-1990*, Amsterdam: 1991, 172-184; A. P. M. Lucardie and G. Voerman, 'Extreem-rechts in Nederland: de Centrumdemocraten en hun radicale rivalen - I', *Namens*, 5 (1990), no. 5/6, 22-27; C. T. Husbands, 'The Netherlands: irritants on the body politic', in P. Hainsworth (ed.), *The extreme right in Europe and North America since 1945*, London: 1992, forthcoming.

- ³. See especially van Donselaar, *op. cit.*, 193-199.
- ⁴. E.g., see *De Volkskrant*, 19 August 1987.
- ⁵. See *De Volkskrant*, 20 February 1990.
- ⁶. European Parliament, *Report drawn up on behalf of the Committee of Inquiry into Racism and Xenophobia on the findings of the Committee of Inquiry*, European Parliament Document A3-195/90, 1990, 29.
- ⁷. J. van Donselaar and C. van Praag, *Stemmen op de Centruumpartij: de opkomst van anti-vreemdelingen partijen in Nederland*, Centrum voor Onderzoek van Maatschappelijke Tegenstellingen (COMT), University of Leiden, Publication No. 13, 1983, 62-74.
- ⁸. M. de Hond, *De opkomst van de Centruumpartij: een onderzoek onder de aanhang van de Centruumpartij in het najaar van 1983*, Amsterdam: 1983.
- ⁹. J. Rath, *Migranten, de Centruumpartij en de deelraadsverkiezingen van 16 mei 1984 te Rotterdam*, Centrum voor Onderzoek van Maatschappelijke Tegenstellingen (COMT), University of Leiden, Publication No. 20, 1985, 187-189.
- ¹⁰. F. Buijs and J. Rath, *De stem van migranten en werklozen: de gemeenteraadsverkiezingen van 19 maart te Rotterdam*, Centrum voor Onderzoek van Maatschappelijke Tegenstellingen (COMT), University of Leiden, Publication No. 25, 1986, 48.
- ¹¹. J. Rath, *Kenterend tij: migranten en de gemeenteraadsverkiezingen van 21 maart 1990 te Rotterdam*, Vakgroep Culturele Antropologie, University of Utrecht, 1990, 31.
- ¹². R. B. J. Witte, 'De onbegrepen verkiezingsuitslag voor extreem-rechts', *Acta Politica*, 26 (1991), no. 4, 449-470.
- ¹³. H. Daudt, 'Wisselende kiezers', *Acta Politica*, 18 (1983), no. 2, 274-286.
- ¹⁴. Rather puzzlingly, Witte, *op.cit.*, uses only data on the presence of non-Dutch ('allochtonen') rather than a more elaborate ethnic-group disaggregation; still, he does consider a number of other variables. The same cannot be said of a rather shoddy and over-simple study by Hoogendoorn and his colleagues, which merely used the non-Dutch measure alone in the country's four major cities, applying this to results for the CP in September 1982 and the CDs in September 1989. See J. Hoogendoorn, J. Kok, T. de Reuver and R. de Weijze, *Extreem-rechts en allochtonen in de vier grote steden: een problematische relatie*, Planologisch Demografisch Instituut, University of Amsterdam, Working Paper No. 122.
- ¹⁵. L. Hagendoorn and J. Hraba, 'Foreign, different, deviant, seclusive and working class: anchors to an ethnic hierarchy in The Netherlands', *Ethnic and Racial Studies*, 12 (1989), no. 4, 441-468.
- ¹⁶. H. van Amersfoort, 'Immigration and settlement in the Netherlands', *New Community*, 11 (1984), no. 3, 214-224.
- ¹⁷. However, using data on the *stadsdeel*-level, Loef showed a strong relationship between the CDs' support in September 1989 and the increase in Turks and Moroccans between 1982 and 1988. See K. Loef, *Centrumdemocraten in Amsterdam: een cijfermatige analyse in opdracht van het College van B en W*, Amsterdam: 1990, 4-5.
- ¹⁸. See Husbands, 'The Netherlands: irritants on the body politic', *op.cit.*
- ¹⁹. *Algemeen Dagblad*, 14 May 1991.

- ²⁰. E.g., see the CDs' publication, *CD-info* 5, no. 2 (2 February 1992), col. 6.
- ²¹. See C. T. Husbands, 'Belgium: Flemish legions on the march', in P. Hainsworth (ed.), *The extreme right in Europe and North America since 1945*, London: 1992, forthcoming.
- ²². *NRC Handelsblad*, 7 August 1990, 1, 3.
- ²³. C.O. Maoláin, (comp.), *The radical right: a world directory*, Harlow: 1987, 198-202.
- ²⁴. European Parliament, *Report drawn up on behalf of the Committee of Inquiry into Racism and Xenophobia on the findings of the Committee of Inquiry*, *op.cit.*, 1990, 29-30.
- ²⁵. These figures have been calculated from print-outs of the results of NIPO's omnibus survey made available by the Steinmetz-archief in Amsterdam. The author is grateful for access to these data.
- ²⁶. R. Eisinga, A. Carton en J. Lammers, 'Nederlanders en Vlamingen over de oorzaken van sociaal-economische ongelijkheid tussen allochtonen en autochtonen', *Sociologische Gids*, 39 (1992), no. 1, 4-27.

OP WEG NAAR ÉÉN BREDE VOLKSPARTIJ?

J.W. van Deth, M.H. Leijenaar en K. Wittebrood

1. Inleiding

Lange tijd kon men ervan uitgaan dat de aanhang van politieke partijen min of meer vastlag en dat er duidelijke verschillen bestonden tussen de diverse partijen wat betreft de kenmerken van hun aanhang. De scheidslijnen tussen partijen zouden zijn 'bevroren' op basis van negentiende eeuwse, aan de opkomende industriële samenleving ontleende, maatschappelijke tegenstellingen. Vooral sociale klasse en geloofsovertuiging zijn daarbij relevant. Decennia lang zijn de partijverhoudingen in de meeste Europese landen bepaald door processen als natievorming en de transformatie van een agrarische naar een industriële samenleving. Daarbij zijn de op religie en landbezit gebaseerde scheidslijnen gaandeweg aangevuld en vervangen door tegenstellingen als die tussen confessioneel en niet-confessioneel en die tussen werkgevers en werknemers.¹

Ook de Nederlandse partijen zijn te typeren in sociaal-economische en confessionele termen. De SDAP is uiteraard direct voortgekomen uit het streven naar positieverbetering van het proletariaat en ook in de moderne sociaal-democratie (belichaamd in de PvdA) staan de minder gepri-vilegieerde groeperingen centraal. Datzelfde geldt voor partijen als de CPN, PSP en later Groen Links. Verder spreekt de confessionele achtergrond van het CDA voor zichzelf en zullen vooral ook partijen als de SGP en het GPV belang hechten aan de relatie tussen geloof en politiek. De typering van VVD en D66 zijn wat moeilijker te baseren op maatschappelijke scheidslijnen. Niettemin lijkt er weinig discussie over de stelling dat de VVD vooral gericht is op de sociaal-economisch sterkere groeperingen en D66 op de wat hoger opgeleide jonge volwassenen.

Het is niet moeilijk dergelijke karakterisering van partijen op te vangen in treincoupé's en aan de borreltafel. Daarbij gaat het echter om het *imago* van de partijen zoals dat in de publieke opinie opduikt. Impliciet lijkt te worden verondersteld dat bijvoorbeeld de PvdA opkomt of dient op te komen voor mensen met lage inkomens en de VVD voor de meer welgestelden. Voor het beoordelen van de juistheid van dergelijke beeldvor-

ming is een analyse noodzakelijk van de opstelling van de verschillende partijen in de politieke besluitvorming. Wij kiezen hier echter voor een andere benadering. In plaats van partijen te typeren op basis van hun standpunten of gedragingen, gebruiken we de *kenmerken van de kiezers* om een bepaalde partij te karakteriseren. Een partij is dan bijvoorbeeld een 'arbeiderspartij' als een relatief groot deel van de kiezers van die partij tot de lager betaalde arbeidskrachten behoort.

De negentiende eeuwse religieuze en sociale achtergrond van partijen is lange tijd tot uitdrukking gekomen in het stemgedrag. Nog steeds zijn sociaal-economische factoren van belang voor het gedrag van de kiezer,² maar de band van bepaalde bevolkingsgroepen met bepaalde partijen heeft aan duidelijkheid ingeboet. Het is de vraag of deze ontwikkeling gevolgen heeft voor de sociale en culturele scheidslijnen tussen partijen. Een antwoord hierop wordt bemoeilijkt doordat de gegevens over de correlatie tussen kenmerken van kiezers en stemgedrag niet direct bruikbaar zijn voor een oordeel over dergelijke scheidslijnen. Zelfs al zou bijvoorbeeld iedereen met een academische opleiding op D66 stemmen, dan nog hoeft die partij nog geen typische partij van academici te zijn als veel mensen met een andere opleiding eveneens hun stem op de Democraten uitbrengen. Een tweede argument betreft de verandering in de samenstelling van de bevolking. Het lijkt weinig zinvol te constateren dat de PvdA steeds minder kiezers heeft met een minimuminkomen, als niet bekend is op welke wijze het percentage werknemers onder de gehele bevolking is veranderd.

In deze beschouwing zullen de sociaal-economische en culturele scheidslijnen tussen partijen in Nederland in de laatste twee decennia worden geanalyseerd. Allereerst onderzoeken wij in paragraaf 2 of en in hoeverre de kiezers van de vier grote partijen in termen van sociaal-economische kenmerken meer op elkaar zijn gaan lijken (de convergentiethese) en of die achterbannen meer gelijkenis zijn gaan vertonen met de gehele bevolking (homogeniseringstheze). Dergelijke ontwikkelingen zouden immers de weg naar brede volkspartijen vrij kunnen maken. Vervolgens geven wij in paragraaf 3 en 4 een typering van de electorale aanhang van CDA, PvdA, VVD en D66, voor wat betreft de achtergrondkenmerken van deze kiezers, de politieke houdingen en de meningsvorming over drie politieke strijdpunten.

Wij beperken ons tot de vier grote partijen: CDA, PvdA, VVD en D66. Omdat juist zij op brede lagen van de bevolking mikken, zal het mogelijke verdwijnen van allerlei scheidslijnen vooral tot uitdrukking komen onder de achterban van deze partijen. De andere partijen richten zich meer op een specifieke categorie of presenteren zich als een 'getuigenispartij'. Doorgaans wijkt de aanhang van dergelijke partijen nogal af van de gehele bevolking.

Ondanks de beperking tot de vier grote partijen, wordt toch het overgrote deel van het electoraat in de analyses betrokken. In de verkiezingen voor de Tweede Kamer schommelde het totale aandeel voor deze partijen sinds het midden van de jaren zeventig zo rond de 90% van de stemmen.

2. Convergentie en homogenisering

2.1 Definitie

In 1966 lanceerde Kirchheimer zijn befaamde 'catch all'-these voor het typeren van de ontwikkelingen in politieke partijen.³ Centraal daarbij staat het idee dat partijen in moderne democratieën zich gaandeweg ontwikkelen tot volkspartijen met breed samengestelde verkiezingsprogramma's. Parallel aan dit proces worden partijen steeds aantrekkelijker voor verschillende categorieën van de bevolking. In plaats van woordvoerder van of voor een specifieke groepering te zijn (bijvoorbeeld voor arbeiders, katholieken of boeren), ontstaan er partijen die hun achterban recruteran uit vele bevolkingscategorieën. In Nederland is op diverse momenten getracht dergelijke brede volkspartijen op te richten. Bekende voorbeelden zijn het streven naar een 'doorbraak', direct na de Tweede Wereldoorlog, en de pogingen aan het begin van de jaren zeventig om een progressieve volkspartij op te richten. Ook de start van D66 als een 'bom onder het Nederlandse partijstelsel' past in dit beeld. Het meest bekende voorbeeld is uiteraard de samenvoeging van KVP, ARP en CHU tot het CDA. In hoeverre de PvdA en D66 bereid en in staat zijn in de jaren negentig een nieuwe progressieve partij te vormen, moet nog worden afgewacht.

Bij speculaties over fusies en de oprichting van nieuwe partijen gaat men ervan uit dat moderne partijen steeds minder gekenmerkt worden door onderling van elkaar verschillende, maar intern homogene achterbannen. Vaak wordt voetstoots aangenomen dat de kiezers van de diverse partijen steeds meer op elkaar zouden zijn gaan lijken. Met andere woorden: niet langer zijn bijvoorbeeld laag-opgeleiden en jongeren vooral te vinden onder de kiezers van de ene partij en hoog-opgeleiden bij een andere. Gaandeweg zouden dergelijke scheidslijnen zijn vervaagd, zodat zeker de grote politieke partijen nauwelijks nog van elkaar verschillen wat de sociaal-economische kenmerken van hun achterban betreft. Verschillen tussen partijen zouden vooral zijn te vinden als we de opvattingen van kiezers en niet hun positie in de samenleving in de analyse betrekken.

Op basis van deze interpretatie kunnen twee verwachtingen worden geformuleerd. De eerste is de *convergentie-these*, die inhoudt dat de verschillen tussen het electoraat van de diverse partijen steeds geringer worden als we kijken naar de sociaal-economische positie van hun

kiezers. De tweede verwachting impliceert het idee van convergentie, maar voegt daaraan toe dat de sociaal-economische samenstelling van het kiezerscorps van bepaalde partijen ook steeds meer gaat lijken op die van de gehele bevolking.⁴ Volgens deze *homogeniseringsthese* komt convergentie dus tot uitdrukking in het verdwijnen van specifieke kenmerken van de kiezersaanhang van de politieke partijen. Beide verwachtingen staan niet los van elkaar (homogenisering impliceert convergentie), maar zijn analytisch en theoretisch verschillend.

Een empirische toets van dergelijke homogeniserings- en convergentiethesen kan worden uitgevoerd met de beschikbare Nationale Kiezersonderzoeken.⁵ Deze bestanden omvatten de periode van 1971 tot en met 1989. Voor iedere partij kan nu worden nagegaan of de eigen achterban verschilt van de gehele bevolking als we kijken naar de verdelingen in opleidingsniveau, inkomen, leeftijd, geslacht, kerkelijkheid, urbanisatiegraad van de woonplaats en (subjectieve) sociale klasse. De aard van de mogelijke verschillen tussen de achterbannen van de partijen komt in de volgende paragraaf aan de orde.

Voor het vaststellen van verschillen in een bepaald kenmerk tussen de partijaanhang enerzijds en de gehele bevolking anderzijds, gebruiken wij een variant van de door Blau en Duncan gedefinieerde gelijkenismaat voor frequentieverdelingen.⁶ Teneinde te bepalen of de verdelingen van beroepen onder zonen gelijkvormiger zijn naarmate de beroepen van de vaders meer op elkaar lijken, sommeren zij de positieve verschillen tussen twee overeenkomstige cellen van twee rijen in een mobiliteitsmatrix. Voor ons probleem is er geen reden uitsluitend de positieve verschillen in de analyse te betrekken. In plaats daarvan bepalen wij de som van de absolute verschillen tussen de verdeling van een kenmerk onder de aanhang van een politieke partij en de verdeling van dat kenmerk onder de bevolking.⁷ Voor elk kenmerk op elk moment krijgen wij dan een coëfficiënt volgens de formule:

$$\text{gelijkenismaat} \quad \delta_i = \sum_{j=1}^k |P_{ij} - P_j|$$

waarbij: P_{ij} = percentage mensen onder de aanhang van partij i in categorie j (bijvoorbeeld 31% van de kiezers van deze partij heeft een laag opleidingsniveau);

P_j = percentage mensen onder de bevolking in categorie j (onder de gehele bevolking is het aantal mensen met een laag opleidingsniveau bijvoorbeeld 26%);

k = aantal categorieën van kenmerk j (de variabele opleiding kent vier niveaus).

Deze maat geeft aan in welke mate de verdeling van de achterban van een partij - bijvoorbeeld wat betreft het opleidingsniveau - overeenkomt met die van de gehele bevolking. Als de gelijkenis perfect is, dan is de coëfficiënt gelijk aan nul. De maat stijgt als de verschillen tussen achterban en de bevolking toenemen. Een belangrijk voordeel van deze maat is de beperkte gevoeligheid voor systematische fouten en compositie-effecten. De indeling van de aanhang van partijen op basis van de verschillende kenmerken wordt immers vergeleken met de indeling onder de bevolking in de databestanden. Op die wijze zullen eventuele systematische fouten (bijvoorbeeld steekproefafwijkingen) en compositie-effecten (bijvoorbeeld de daling van het aantal laag-opgeleiden) in beide verdelingen worden aangetroffen en elkaar grotendeels neutraliseren bij het berekenen van de verschillscores. Bovendien vormt de hier gedefinieerde maat een samenvatting van de gelijkenis van de aanhang voor een bepaald kenmerk in één numerieke waarde (bijvoorbeeld de mate waarin de aanhang van de PvdA een afwijkend opleidingsniveau heeft). Andere maten - zoals bijvoorbeeld de 'index van partijkeus' van Lijphart⁸ - zijn beperkt tot slechts één categorie van een kenmerk (bijvoorbeeld de mate waarin de laag-opgeleiden oververtegenwoordigd zijn onder de PvdA-aanhang).

Volgens de convergentie-these zouden de gelijkenismaten voor de verschillende partijen steeds minder van elkaar moeten gaan verschillen. Als de homogeniseringsthese juist is, moet de convergentie bovendien tot uitdrukking komen in een dalende trend in de gelijkenismaten. Beide verwachtingen kunnen wij toetsen met het genoemde empirisch materiaal.

2.2 Resultaten

Voor de Nationale Kiezersonderzoeken van 1971, 1972, 1977, 1981, 1982, 1986 en 1989 zijn de gelijkenismaten berekend voor de kenmerken opleiding, inkomen, leeftijd, geslacht, kerkelijkheid, urbanisatiegraad van de woonplaats en (subjectieve) sociale klasse. Daarbij vatten wij de achterban van een partij op als de verzameling mensen die zeggen op een bepaalde partij te stemmen 'als er vandaag verkiezingen zouden zijn'. De resultaten zijn samengevat in de Figuren 1 tot en met 7. In deze grafieken zijn de gegevens opgenomen voor CDA (voor 1971 en 1972 zijn de gegevens van ARP, KVP en CHU gecombineerd), PvdA, VVD en D66. De X-as vermeldt de verkiezingsjaren, de Y-as de hoogte van de coëfficiënt.

Figuur 1. Opleiding

Figuur 2. Inkomen

Volgens de convergentie-these moeten de coëfficiënten steeds minder van elkaar gaan verschillen. Deze verwachting blijkt nauwelijks steun te vinden in het empirisch materiaal. Weliswaar lijkt er sprake te zijn van een zekere convergentie in de jaren tachtig als wij kijken naar de verdelingen kerkelijkheid (Figuur 5) en sociaal-economische klasse

Figuur 3. Leeftijd

Figuur 4. Geslacht

(Figuur 7). Ook de VVD blijkt de extreme positie op het gebied van de inkomensverdeling geleidelijk te hebben opgegeven (Figuur 2). Niettemin zijn er voor een algemene trend naar een zekere convergentie weinig of geen aanknopingspunten te vinden in deze uitkomsten. Een soortgelijke conclusie kan ook worden opgesteld voor de homogeni

Figuur 5. Kerkelijkheid

Figuur 6. Urbanisatiegraad

seringstheze. Als wij kijken naar kerkelijkheid, blijkt er een zekere daling van de lijnen op te treden (Figuur 5). Voor de overige kenmerken is er van een trendmatige afname van de gelijkenismaten geen spoor te vinden. Daarbij moet echter worden opgemerkt dat voor sommige partijen de gelijkenis met de gehele bevolking al zo groot was in het begin van de

Figuur 7. Subjectieve klasse

jaren zeventig, dat er nauwelijks reële mogelijkheden waren voor een verdere daling. Zo lijkt de inkomensverdeling van CDA-kiezers al zeer op die van alle kiezers (Figuur 2) en is de verdeling over leeftijdsgroepen onder de achterban van de PvdA al lang vrijwel identiek aan die van de gehele bevolking (Figuur 3). De man-vrouw verhouding blijkt in alle partijen goed overeen te komen met de gegevens voor alle kiezers.

Uit deze analyses blijkt dat vooral de PvdA en het CDA over een achterban beschikken waarvan de samenstelling wat betreft de kenmerken opleiding, inkomen, leeftijd en geslacht sterk overeenkomen met die van de gehele bevolking. De VVD-achterban wijkt vooral op het punt van de inkomensverdeling af van andere kiezers. Voor D66 zijn met name de verdelingen met betrekking tot opleiding en leeftijd afwijkend, terwijl de D66-kiezers ook afwijken van het electoraat als wij kijken naar kerkelijkheid, urbanisatiegraad van de woonplaats en (subjectieve) sociale klasse.

Uit deze exercities volgt de conclusie dat er van een duidelijke homogenisering of convergentie onder de aanhang van politieke partijen in Nederland in de laatste twee decennia over de hele linie nauwelijks sprake is. De PvdA en het CDA benaderen het beeld van een brede volkspartij, maar ook hier is deze gelijkenis beperkt tot enkele kenmerken. Voor de VVD en D66 geldt dat hun achterban opmerkelijke verschillen vertoont met de gehele bevolking.

3. Huidige electorale achterban

3.1 Sociaal-economische achtergrond

Nu duidelijk is dat de achterban van de diverse partijen onderling opmerkelijke verschillen vertoont en er van convergentie of homoge-

nisering nauwelijks of geen sprake is, kunnen deze onderlinge verschillen nader worden gezien. Tot nu toe is uitsluitend vastgesteld dat er weinig overeenkomsten bestaan, maar is niet ingegaan op de aard van die verschillen. Zo ligt het voor de hand dat afwijkingen van het CDA en de PvdA op het punt van de urbanisatiegraad een gevolg zijn van het feit dat de linkse en onconfessionele kiezers disproportioneel in grote steden wonen, terwijl rechtse en confessionele kiezers overwegend in de kleine steden en op het platteland zijn te vinden. Beide onevenredigheden resulteren in een hoge score op de in de vorige paragraaf gehanteerde gelijkenismaat.

Voor het in kaart brengen van de verschillen tussen de aanhang van de diverse partijen, is opnieuw gebruikt gemaakt van de Nationale Kiezersonderzoeken. Voor de vier partijen is gezien welke kenmerken de kiezers vertonen als wij kijken naar opleiding, inkomen, leeftijd, geslacht, kerkelijkheid en urbanisatiegraad van de woonplaats. In aanvulling op deze kenmerken is verder ook gekeken naar hun dagelijkse bezigheden en naar hun (subjectieve) sociale klasse.

CDA-aanhang

Duidelijk is dat het CDA het moet hebben van de oudere kiezers: de laatste twintig jaar is steeds bijna 40% van de aanhang ouder dan 55 jaar. Onder de CDA-kiezers zijn ook veel mensen met een uitgebreide lagere opleiding. De oververtegenwoordiging van dit opleidingsniveau is echter vrij recent. In de jaren zeventig en aan het begin van de jaren tachtig waren kiezers met alleen een lagere opleiding oververtegenwoordigd. Hoewel het gemiddelde opleidingsniveau in alle partijen duidelijk is gestegen, heeft alleen onder de CDA-aanhang een verschuiving plaatsgevonden waarbij de laatste jaren een ander opleidingsniveau is oververtegenwoordigd. Tot het CDA behoren verder betrekkelijk veel gepensioneerden, huisvrouwen en huismannen. Met name CDA-kiezers werkzaam in overheidsdienst zijn ondervertegenwoordigd. De achterban van het CDA heeft gemiddeld een redelijk inkomen: 60% van de CDA-kiezers verdient meer dan 30.000 gulden en de helft daarvan verdient zelfs meer dan 45.000 gulden per jaar. Veel CDA-kiezers rekenen zichzelf tot de gewone middenklasse. Hoewel een vrij hoog percentage van elke partij zich tot deze sociale klasse rekent, is deze categorie met ruim 60% oververtegenwoordigd in het CDA. De CDA-kiezer is relatief vaak woonachtig op het (verstedelijkt) platteland. Het gedeelte van de aanhang dat hier woont is de laatste twintig jaar vrij stabiel: ongeveer 40 à 50%. De religieuze achtergrond van de CDA-aanhang zal niet veel verbazing oproepen. Bijna 60% van de aanhang van deze christelijke partij bezoekt minstens éénmaal per maand een kerkdienst. In de jaren

zeventig was dit nog ruim 80%. Daarentegen blijkt ook dat in 1989 bijna een kwart van de CDA-kiezers (vrijwel) nooit in de kerk komt. Dit was in de jaren zeventig slechts 5%. Ondanks deze verschuivingen in de CDA-aanhang blijven de 'trouwe kerkgangers' oververtegenwoordigd.

PvdA-aanhang

De PvdA is een partij voor alle leeftijden, zoals ook al bleek uit Figuur 3. De leeftijdsopbouw van deze partij komt redelijk overeen met die van de gehele bevolking. Anders is het gesteld met de gevolgde opleiding van de sociaal-democraten. Onder de PvdA-kiezers zijn veel mensen met een lagere opleiding. Ruim de helft heeft niet meer dan MAVO, MULO of MEAO gevolgd. Hoewel de PvdA hiermee nog steeds een partij van de lager opgeleiden is, is hun aandeel aanzienlijk afgenomen. Begin jaren zeventig waren bijna alle PvdA-kiezers lager opgeleid. Dit was begin jaren tachtig afgenomen tot driekwart. De achterban van de PvdA heeft relatief een laag inkomen. Ruim de helft van haar kiezers verdient minder dan 30.000 gulden per jaar, hetgeen niet zo verwonderlijk is gezien het relatief hoge aantal arbeidsongeschikten en werklozen onder de PvdA-aanhang. Kiezers werkzaam bij de overheid zijn in de PvdA oververtegenwoordigd. Hoewel veel PvdA-kiezers zichzelf tot de gewone middenklasse rekenen, is de arbeidersklasse binnen deze partij in 1989 nog steeds oververtegenwoordigd. Het aandeel 'arbeiders' is de laatste twintig jaar wel afgenomen. Bestond in 1971 de PvdA-aanhang nog voor twee derde uit mensen die zichzelf tot de arbeidersklasse rekenden; in 1989 was dit gedaald tot bijna 40%. Wat de PvdA-aanhang verder typeert is dat de kiezers relatief vaak woonachtig zijn in middelgrote en grote steden. Ongeveer de helft woont in deze verstedelijkte gebieden. Tot slot is de PvdA-kiezer doorgaans niet-kerkelijk: de sociaal-democratische aanhang bestaat voor 70% uit kiezers die (vrijwel) nooit een kerkdienst bezoeken. Hiermee is deze groep ruimschoots oververtegenwoordigd in vergelijking met de bevolking.

VVD-aanhang

Onder de VVD-aanhang zijn relatief veel kiezers tussen de 36 en 55 jaar die relatief hoog zijn opgeleid. Driekwart van de VVD-kiezers heeft een middelbare of hogere opleiding. Evenals bij de PvdA is de samenstelling van de VVD-aanhang in dit opzicht aanzienlijk veranderd. In 1971 had namelijk 'slechts' 10% van de aanhang een middelbare of hogere opleiding gevolgd (ook toen waren deze categorieën overigens oververtegenwoordigd). In vergelijking met de overige partijen behoren tot het VVD-electoraat relatief veel mensen werkzaam in het bedrijfsleven. Ook

zelfstandigen zijn in deze partij oververtegenwoordigd. De VVD-kiezer rekent zichzelf veelal tot de hogere sociale klasse of de hogere middenklasse. Slechts 10% van de VVD-kiezers vond zichzelf in 1989 behoren tot de arbeidersklasse. Met name in de jaren zeventig was onder de VVD-aanhang ook de gewone middenklasse oververtegenwoordigd. Naast het opleidingsniveau en de (subjectieve) sociale klasse, ligt ook het inkomen van de VVD-aanhang hoger dan dat van de CDA- en de PvdA-achterban. 55% van de VVD-kiezers heeft een inkomen boven de 45.000 gulden per jaar; 80% zit boven de 30.000 gulden. Deze afwijkingen bleken ook al uit Figuur 2. Verder woont de achterban van de VVD relatief vaak in kleine steden en in zogenaamde forensengemeenten. Op het platteland en in de grote steden zijn zij ondervertegenwoordigd. Tot slot de kerkelijkheid van de liberale aanhang. 90% van de VVD-kiezers bezoekt hoogstens enkele malen per jaar een kerkdienst. Ruim 70% van hen bezoekt (vrijwel) nooit een dergelijke bijeenkomst.

D66-aanhang

De aanhang van D66 is jong: ruim 50% van deze kiezers is jonger dan 35 jaar, 80% van hen is jonger dan 45 jaar. Verder is de D66-aanhang hoog opgeleid. Net als bij de liberalen heeft driekwart een middelbare of hogere opleiding. Van de D66-kiezers is zelfs meer dan een derde hoog opgeleid, terwijl dit bij de VVD 'slechts' een kwart is. Ondanks hun hogere opleiding verdienen D66-kiezers minder dan de VVD-kiezers. Driekwart van de D66-achterban verdient meer dan 30.000 gulden per jaar en 35% verdient 45.000 gulden per jaar of meer. D66-kiezers werkzaam bij de overheid of in het bedrijfsleven zijn oververtegenwoordigd. Werkzoekenden, huisvrouwen en huismannen komen wij minder vaak tegen onder de D66-aanhang. De D66-kiezer rekent zichzelf relatief vaak tot de hogere middenklasse. Ook in de hogere sociale klasse was de Democraat in 1989 iets oververtegenwoordigd. In voorgaande jaren beschouwde de achterban van D66 zich ook relatief vaak tot de gewone middenklasse. Net als de PvdA-kiezer woont de D66-kiezer relatief vaak in de grote steden en bezoekt hij of zij (vrijwel) nooit een kerkdienst.

3.2 Politieke houdingen

De electoraten van de diverse partijen blijken in sociaal-economisch opzicht nogal van elkaar te verschillen. Voor de politieke verhoudingen is tevens de vraag van belang in hoeverre de politieke houdingen van de aanhang uiteenlopen. Op drie wijzen kunnen deze verschillen worden

gemeten.

Traditioneel spelen in Nederland religie en confessionalisme een belangrijke rol. Onder dat laatste verstaat men niet zozeer de aard of de inhoud van allerlei religieuze stromingen, maar de opvattingen over de rol die religieuze factoren dienen te spelen in de politiek. Aan de hand van de antwoorden op de vraag of partijen, vakbonden, scholen en omroeporganisaties moeten zijn gebaseerd op godsdienst, kan een schaal worden geconstrueerd van niet-confessioneel tot sterk confessioneel.⁹ Een tweede registratie van politieke oriëntaties kan plaatsvinden met behulp van de begrippen links en rechts. Globaal kan men stellen dat het begrip links verwijst naar opvattingen waarin sociale gelijkheid en het streven naar verandering worden geaccentueerd, terwijl bij het begrip rechts de nadruk ligt op het bestaande. Zonder nadere toelichting is aan de respondenten gevraagd zich te plaatsen op een lijn van links (1) naar rechts (10). Aan de hand van deze 'links-rechts-plaatsing' krijgt vervolgens ieder respondent een aanduiding als links, gematigd links, gematigd rechts en rechts.

De derde benadering behelst het meten van de waardenoriëntatie. Hierbij wordt uitgegaan van het idee dat mensen een zeker niveau van materiële welvaart gaandeweg vanzelfsprekend zijn gaan vinden en nu meer prioriteit toekennen aan ontplooiing, emancipatie en democratisering. Op grond van de door hen gestelde prioriteiten kunnen de respondenten worden getypeerd als materialistisch, gematigd materialistisch, gematigd post-materialistisch en post-materialistisch.¹⁰

CDA-aanhang

De CDA-aanhang bestaat allereerst uit mensen met een relatief hoge score op de schaal voor confessionalisme. Dat is weinig verbazingwekkend, gezien het al eerder geconstateerde feit dat er ook veel kerkelijke kiezers onder de aanhang van deze partij zijn te vinden. Interessanter zijn de verdelingen voor links-rechts-plaatsing en waardeoriëntatie. Hoewel het CDA zich graag afficheert als een middenpartij ('wij buigen niet naar links en niet naar rechts'), blijkt duidelijk dat de overgrote meerderheid van de aanhangers van deze partij zichzelf rekent tot het rechtse deel van het continuüm. Circa de helft van de bevolking typeert zichzelf als rechts, terwijl dat voor de CDA-aanhang 77% is. Bij waardeoriëntaties valt de ondervertegenwoordiging van de post-materialisten op. Deze verschillen zijn echter veel beperkter dan bij links-rechts-plaatsing het geval is. De CDA-aanhang is vooral confessioneel, rechts en enigszins materialistisch.

PvdA-aanhang

De links-rechts-plaatsing springt ook het meest in het oog als wij de sociaal-democraten bekijken. Ruim de helft van de PvdA-aanhang kiest een positie links op het continuüm, terwijl er nauwelijks aanhangers zijn met een rechtse voorkeur. Ook op basis van de (lage) score op de confessionalisme-schaal is duidelijk waar de opvattingen van de PvdA-kiezers naar uitgaan: veel van hen staan afwijzend tegenover een grote rol van religieuze opvattingen in de samenleving. Verder is de verdeling op basis van waarde-oriëntaties van de PvdA-aanhang in grote lijnen gelijk aan die onder de gehele bevolking.

VVD-aanhang

Net als de sociaal-democraten staan de liberalen overwegend afwijzend tegenover confessionele denkbeelden. Zoals te verwachten is, vormen de links-rechts-plaatsing en de waarde-oriëntaties van de PvdA-aanhang en die van de VVD min of meer elkaars spiegelbeeld. De aanhangers van de VVD zien zichzelf vooral als gematigd rechts of rechts. Opmerkelijk zijn de geringe verschillen in dit opzicht tussen VVD- en CDA-kiezers: de liberalen rekenen zich voor 87% tot het rechtse deel van het continuüm en de christen-democraten voor 77%. Daarentegen is de VVD overwegend materialistisch georiënteerd en ontbreken de post-materialisten vrijwel geheel.

D66-aanhang

De aanhang van D66 blijkt niet erg geporteerd voor confessionele denkbeelden, al is van een sterke afwijzing van dergelijke opvattingen evenmin sprake. Ook hier wordt het beeld duidelijker als wij naar links-rechts-plaatsing en waarde-oriëntaties kijken. De aanhang van D66 onderscheidt zich van de sociaal-democraten door een minder linkse opstelling. Ruim de helft van de Democraten beschouwt zichzelf als gematigd links, terwijl een vergelijkbaar aandeel van de sociaal-democraten zich nu juist links plaatst. Daarentegen spreken de Democraten wat duidelijker dan de PvdA-kiezers hun voorkeur uit voor postmaterialistische denkbeelden. Dit laatste punt vormt ook een opvallend verschil tussen de D66-aanhang en die van de VVD. Voorzover de Democraten zichzelf beschouwen als 'linkse liberalen', dient daaraan te worden toegevoegd dat het hier evenzeer gaat om 'post-materialistische liberalen'. Op basis van de cijfers kan wellicht beter worden gesproken van 'post-materialistische sociaal-democraten'.

Op grond van het bovenstaande is duidelijk dat vrijwel alle partijen te

Tabel 1: Typologie van de partijaanhang, 1989

kenmerk	CDA	PvdA	VVD	D66
opleidingsniveau	uitgebreid lager onderwijs	lager onderwijs	middelbaar en hoger onderwijs	middelbaar en hoger onderwijs
inkomen	-	f30.000,= en lager	f45.000,= en hoger	f30.00,= en hoger
leeftijd	55 jaar en ouder	-	36-55 jaar	45 jaar en jonger
geslacht	vrouw	man	man	man
kerkelijkheid	bezoekt minstens één keer per maand de kerk	bezoekt vrijwel nooit de kerk	bezoekt vrijwel nooit de kerk	bezoekt vrijwel nooit de kerk
urbanisatiegraad	verstedelijkt platteland	middelgrote en grote steden	forensengemeenten en kleine steden	middelgrote en grote steden
subjectieve klasse	gewone middenklasse	arbeidersklasse	hogere middenklasse en hogere klasse	hogere middenklasse en hogere klasse
confessionalisme	confessioneel	onconfessioneel	onconfessioneel	onconfessioneel
links-rechts zelfplaatsing	rechts	links	rechts	gematigd links
post(materialisme)	gematigd materialistisch	-	materialistisch	postmaterialistisch

Opmerking: de cellen geven aan welke categorieën zijn oververtegenwoordigd als de aanhang van een partij vergeleken wordt met het gehele electoraat.

typeren zijn op grond van de diverse sociale en culturele factoren. In Tabel 1 zijn deze kenmerken samengevat. Met betrekking tot de sociale factoren kan geconcludeerd worden dat vooral opleiding, (subjectieve) sociale klasse en het inkomen van kiezers van belang zijn voor het maken van een onderscheid tussen de electoraten van de verschillende partijen. Bij het typeren van de aanhang op grond van culturele factoren blijkt vooral de relevantie van de links-rechts voorkeur. Waarde-oriëntaties en confessionele denkbeelden zijn in mindere mate van belang.

4. Strijdpunten

In een typering van de achterban hoort ook de vraag thuis in hoeverre er overeenkomsten of verschillen zijn in opvattingen over een aantal strijdpunten. Standpunten inzake politieke issues zijn immers gerelateerd aan houdingen en sociale posities van de kiezers. Voor drie strijdpunten waarnaar is gevraagd in de Nationale Kiezersonderzoeken, is onderzocht welke meningen de aanhangers van de vier partijen er op nahouden. Het betreft het probleem van het al dan niet (wettelijk) verbieden van abortus, van het wel of niet uitbreiden van het aantal kerncentrales en van de wenselijkheid van het groter of juist kleiner worden van inkomensverschillen.

CDA-aanhang

Het feit dat de (rooms-katholieke) kerk een tegenstander is van legalisering van abortus, klinkt door in de mening van de overwegend religieuze CDA-kiezers. De CDA-aanhang keert zich in alle onderzochte verkiezingsjaren in vergelijking met het gehele electoraat vaker tegen legalisering van abortus. Het percentage tegenstanders neemt echter in elk onderzocht verkiezingsjaar af. In 1977 verklaarde 46% van de CDA-kiezers zich tegen legalisering, in 1989 was dat 29%. Daarnaast steeg de groep CDA-ers die van mening is dat 'de vrouw beslist', van 21% in 1977 naar 35% in 1989. Het feit dat een toenemend aantal CDA-kiezers niet-gelovig is, speelt hierbij ongetwijfeld een rol.

Bij de opvattingen inzake inkomensnivellering tendeert de CDA-aanhang enigszins in de richting van een grotere inkomensgelijkheid. Was in 1977 nog 20% van de CDA-ers voor het groter worden van inkomensverschillen, in 1989 was dat percentage gedaald naar 9%. De overgrote meerderheid van de CDA-kiezers neemt bij dit issue echter een middenpositie in.

Wat betreft het aantal kerncentrales, spreken steeds meer CDA-aanhangers zich tegen uitbreiding uit. In 1977 was dat 31%, in 1989 48%. Dit percentage blijft echter achter bij dat van het gehele electoraat (57%).

PvdA-aanhang

De PvdA-aanhang is in belangrijke mate vóór legalisering van abortus: in 1989 is driekwart van mening dat abortus een zaak is waarover vrouwen zelf dienen te beslissen. Vergelijkbare percentages vinden wij in eerdere verkiezingsjaren. Met betrekking tot dit issue is de PvdA-aanhang duidelijk progressiever dan het gehele electoraat, zij het wat minder progressief dan de aanhang van VVD en D66.

Anders ligt dat bij inkomensnivellering. Op dit punt neemt een grote meerderheid van de sociaal-democraten een meer progressief standpunt in: in de vijf laatste verkiezingsjaren ligt het percentage PvdA-kiezers dat van mening is dat de inkomensverschillen kleiner moeten worden tussen de 60 en 67%.

Bij de meningsvorming inzake de uitbreiding van de kerncentrales doet zich een identieke situatie voor. Veel meer dan het gehele electoraat vindt de PvdA-aanhang dat er géén uitbreiding van het aantal kerncentrales moet plaatsvinden. Dit percentage is in de loop der tijd gestegen: was in 1977 bijna de helft tegen uitbreiding, in 1989 was dat bijna driekwart. Onder de sociaal-democraten zijn de tegenstanders dus duidelijk oververtegenwoordigd.

VVD-aanhang

De overgrote meerderheid van de VVD is van mening dat abortus gelegaliseerd moet worden: in 1989 meent 77% van de liberale kiezers dat 'de vrouw moet beslissen'. In 1977 was 47% deze mening toegedaan, hetgeen ongeveer overeenkwam met het landelijke percentage (43%).

Een veel extremere positie neemt de VVD-aanhang in met betrekking tot de inkomensnivellering. Hierin wijkt zij in alle verkiezingsjaren duidelijk af van het electoraat. Zo vindt in 1989 een derde van de aanhang dat inkomensverschillen groter zouden moeten worden (tegenover 13% van het landelijke kiezerscorps) en slechts 12% vindt dat de verschillen kleiner dienen te zijn (tegenover 41% van alle kiezers).

De VVD-aanhang is vaker dan het gehele electoraat voorstander van uitbreiding van kerncentrales. In 1989 sprak 27% van de liberalen zich hiervoor uit (tegen 13% van alle kiezers).

D66-aanhang

In vergelijking met het landelijke electoraat zijn de kiezers van D66 in overgrote meerderheid voorstander van legalisering van abortus. In 1989 was slechts 6% van de D66-kiezers tegen legalisering. Vergelijkbaar lage percentages zien wij in de overige verkiezingsjaren.

D66-kiezers nemen een duidelijke middenpositie in voor wat betreft de nivellering van inkomens. De meerderheid vindt dat de inkomensverschillen in Nederland niet groter, maar ook niet kleiner moeten worden. Hierin komt de mening van de D66-aanhang goed overeen met die van alle kiezers.

Minder duidelijk dan de PvdA-aanhang keren de D66-kiezers zich tegen uitbreiding van kerncentrales. In 1989 was 59% tegenstander.

Ook voor wat betreft de meningsvorming inzake een aantal strijdpunten, blijven er verschillen tussen de achterbannen bestaan, zij het voor sommige partijen minder duidelijk. Zo blijft een derde van de VVD-aanhang van mening dat inkomensverschillen groter moeten worden. Anderzijds is vooral de aanhang van het CDA gematigder in haar opstelling geworden met betrekking tot legalisering van abortus, uitbreiding van het aantal kerncentrales en nivellering van inkomens.

5. Slot: Nederland op weg naar een één-partijstelsel?

Het samengaan van CPN, PPR, PSP en EVP in Groen Links en het door de opiniepeilingen voorspelde grote stemmenverlies van de PvdA heeft de discussie weer doen oplaaien over de wenselijkheid van het vormen van één progressieve volkspartij. Een partij waarin allen met linkse opvattingen, ongeacht hun sociale positie, zich kunnen vinden. Een tweede discussie die de laatste tijd wordt gevoerd is die over het vermeende afnemende belang van partijen. Dit debat spitst zich vooral toe op het niet meer adequaat vervullen van belangrijke functies door de politieke partijen. De partij als intermediair tussen overheid en kiezer zou hebben afgedaan, opiniepeilingen en televisie zouden deze communicatiefunctie hebben overgenomen. Ook de aggregatiefunctie - het integreren van wensen en verlangens van de burgers op basis van ideologische beginselen in een samenhangend verkiezingsprogramma - zou niet meer naar behoren worden vervuld. De politieke partijen zouden ideologisch nauwelijks meer van elkaar verschillen en de kiezer geen reële keus meer bieden.¹¹ De historicus Oerlemans spreekt in dit verband over het Nederlandse politieke stelsel als een 'één-partijstelsel'. Partijen kunnen volgens hem net zo goed fuseren, want veel - ideologische - verschillen zijn er niet meer.¹²

In beide discussies vormt de partij het uitgangspunt. Maar hoe zit het met de kiezer? Zijn de partijen in de ogen van de kiezer inderdaad nagenoeg identiek, of is voor de kiezer de PvdA nog steeds een partij die opkomt voor de lager betaalden in de samenleving, de VVD de partij voor de hogere inkomens en D66 de partij voor de hoger opgeleiden? De verwachting is dat wanneer kiezers geen verschillen meer tussen partijen

zien, de electoraten van die partijen grote overeenkomsten zullen vertonen in bijvoorbeeld sociale positie, politieke houdingen en meningsvorming.

Uit de analyses in dit artikel blijkt dat de scheidslijnen tussen de partijen nog altijd duidelijk aanwezig zijn. De PvdA wordt nog steeds gekenmerkt door kiezers met een lage sociaal-economische status en een linkse positionering, terwijl voor de VVD in beide opzichten het tegendeel geldt. Religie is voor de CDA-aanhang nog immer karakteristiek en de D66-aanhang kan worden gekenschetst als 'post-materialistische linkse liberalen'. Ook verschillen de kiezers nogal van mening over enkele strijdpunten. Daarbij valt op dat de CDA-aanhang in de loop der tijd zich iets progressiever is gaan opstellen. Voor het overige blijken de meeste meningsverschillen zich echter te handhaven. Zo blijft vergroting van de inkomensverschillen een belangrijke zaak voor de VVD-aanhang, terwijl de PvdA-aanhang daar fel tegen is.

Uitgaande van de sociaal-economische kenmerken en de politieke houdingen en opvattingen van de aanhang van de vier grote partijen, is er nog lang geen sprake van een één-partijstelsel. Het ligt meer voor de hand te filosoferen over een bestel met twee brede volkspartijen; één voor de linkse en één voor de rechtse kiezers. Deze mogelijkheid lijkt zich eerder aan de linkerkant te kunnen voordoen dan aan de rechterzijde, alwaar de verschillen tussen liberalen en confessionelen aanzienlijk groter zijn.

noten

¹ Zie voor deze ontwikkelingen het overzicht in J.E. Lane, S.O. Ersson, *Politics and society in Western Europe*, London, 1991, 15 e.v.

² J. van Deth, M.H. Leijenaar en K. Wittebrood, 'Sociaal-economische positie bepaalt kiesgedrag', in: *Namens*, 6 (1991), 4, (juni/juli), 19-25.

³ O. Kirchheimer, 'The transformation of Western European party systems', in: J. LaPalombara en M. Weiner, eds., *Political parties and political development*, Princeton, 1966.

⁴ Met de term 'de gehele bevolking' wordt hier bedoeld op de bevolking van 18 jaar en ouder.

⁵ Deze onderzoeken worden vanaf 1971 vlak vóór en vlak ná de Tweede Kamerverkiezingen gehouden onder een representatief deel van de Nederlandse bevolking (panel).

⁶ P.M. Blau, O.D. Duncan, *The American occupational structure*, New York, 1967, 67.

⁷ Zie voor een bespreking van de eigenschappen van een dergelijke coëfficiënt J.W. van Deth, *Politieke waarden*, Amsterdam, 1984, 102-103.

⁸ A. Lijphart, *Verzuiling, pacificatie en kentering in de Nederlandse politiek*, Amsterdam, 1968.

⁹ Zie voor de precieze constructie van deze meting C. van der Eijk, B. Niemöller en A.Th.J. Eggen, *Dutch Parliamentary Election Study 1981*, Amsterdam, 1981,

442.

¹⁰. S.H. Barnes, M. Kaase et al., *Political action*, London, 1979, 564-565.

¹¹. Zie voor een samenvatting van deze kritiek R. A. Koole, 'De permanente kritiek op politieke partijen', in: *Beleid en Maatschappij*, 17 (1990), 1 (jan./feb.), 3-10.

¹². J.W. Oerlemans, 'Een-partijstaat Nederland', in: *NRC Handelsblad*, 14 februari 1990.

Table 1. Selected univariate statistics of percentaged support for the *Centrumpartij* '86 and the *Centrumdemocraten* and Pearson product-moment correlation coefficients between these distributions and some aggregate characteristics in seventy-eight *buurtcombinaties* of Amsterdam, 1989-1991

Date and type of election	Party	Mean support	% foreigners 1990	% Turks & Moroccans, 1990	Change in Turks & Moroccans, 1987-1990	% unemployed, 1990	Status score, 1990 ¹
15 June 1989 (European Parliament)	CD	2,3	0.357	0.526	0.206	- 0.020	0.049
6 September 1989 (Second Chamber)	CD	3,1	0.389	0.566	0.212	- 0.008	- 0.044
21 March 1990 (Municipal Councils) ²	CP'86	3,2	0.505	0.593	0.223	0.125	- 0.068
	CD	5,9	0.512	0.623	0.263	0.104	- 0.101
	Total	9,1	0.541	0.650	0.265	0.118	- 0.095
6 March 1991 (Provincial Councils)	CP'86	1,4	0.318	0.489	0.212	- 0.063	0.013
	CD	4,1	0.353	0.556	0.236	- 0.052	- 0.007
	Total	5,5	0.362	0.565	0.242	- 0.058	- 0.001

¹ The status scores in Tables 1, 2 and 3 are derived directly or after categorization from subarea-level factor scores from the socio-economic dimension of a factor analysis of standard socio-economic variables. They have been calculated by the author from his own data-calculation in the case of Amsterdam in this table and have been taken from relevant official sources in the cases of Rotterdam and The Hague in Tables 2 and 3. Lower scores indicate lower socio-economic status.

² For the March 1990 Municipal Council elections the levels of percentaged support used for the extreme right parties in Tables 1, 2 and 3 have been adjusted by an estimate of the presence of foreigners in order to exclude them from the numerical base on which the percentaged support has been calculated.

Table 2. Selected univariate statistics of percentaged support for the *Centrumpartij '86* and the *Centrumdemocraten* and Pearson product-moment correlation coefficients between these distributions and some aggregate characteristics in twenty-five *wijken* of Rotterdam (excluding Hook of Holland), 1989-1991

Date and type of election	Party	Mean support	% foreigners 1988	% Turks & Moroccans, 1988	Change in Turks & Moroccans, 1984-1988	% unemployed, 1987	Status score, 1986
15 June 1989 (European Parliament)	CD	2,7	0.733	0.758	0.738	0.815	- 0.756
6 September 1989 (Second Chamber)	CD	3,4	0.734	0.765	0.790	0.836	- 0.756
21 March 1990 (Municipal Councils)	CP'86	4,1	0.848	0.841	0.836	0.898	- 0.846
	CD	4,7	0.759	0.790	0.779	0.842	- 0.775
	Total	8,8	0.824	0.838	0.829	0.894	- 0.832
6 March 1991 (Provincial Councils)	CP'86	1,7	0.666	0.686	0.756	0.778	- 0.721
	CD	4,1	0.613	0.668	0.750	0.680	- 0.628
	Total	5,8	0.647	0.692	0.773	0.730	- 0.675

Table 3. Selected univariate statistics of percentaged support for the *Centrumpartij* '86 and the *Centrumdemocraten* and Pearson product-moment correlation coefficients between these distributions and some aggregate characteristics in thirty-three *wijken* of The Hague, 1989-1991

Date and type of election	Party	Mean support	% foreigners, 1989	% Turks & Moroccans, 1989	Change in Turks & Moroccans, 1980-1989 ¹	% under Fl. 8,000 per annum, 1971	Status score, 1980
15 June 1989 (European Parliament)	CD	2,3	0.517	0.696	0.747	0.616	- 0.751
6 September 1989 (Second Chamber)	CD	3,2	0.533	0.678	0.740	0.570	- 0.682
21 March 1990 (Municipal Councils)	CP'86	2,3	0.551	0.715	0.725	0.640	- 0.791
	CD	4,7	0.466	0.663	0.744	0.549	- 0.718
	Total	7,0	0.506	0.696	0.755	0.593	- 0.760
6 March 1991 (Provincial Councils)	CP'86	1,5	0.520	0.670	0.686	0.377	- 0.583
	CD	4,5	0.531	0.709	0.760	0.6669	- 0.790
	Total	6,0	0.553	0.732	0.775	0.615	- 0.768

The fact that The Hague's official data-book has not been republished for a number of years accounts for the age of some of the data used in the last three columns of Table 3.

PARTIJFUSIES IN NEDERLAND

Een verkennend seismologisch onderzoek

G. Voerman

Inleiding

Bij tijd en wijle wordt het partijpolitieke landschap in Nederland opgeschrikt door een aardbeving. Als gevolg van onderaardse maatschappelijke ontwikkelingen komt de grond langzaam in beweging. Sommige partijen worden er niet door beroerd, in andere rommelt het des te meer. De ideologische fundamenteen vertonen scheuren en de electorale basis brokkelt af. De vaak jarenlang opgehoopte spanning ontaardt zich soms met een plotselinge schok. Partijen vallen uiteen of worden op één hoop gegooid, scheuren of fuseren. In deze fusies verdwijnen de oude partijen geheel van de aardbodem, of keren naar verloop van tijd weer terug in een nieuwe gedaante.

In de Nederlandse politiek heeft zich na de invoering van het stelsel van evenredige vertegenwoordiging en algemeen kiesrecht in 1917 zesmaal een partijfusie voltrokken waarbij vrijwel alle betrokkenen in het parlement zitting hadden. Buiten de Staten-Generaal hebben zich veel meer fusies van politieke groeperingen voorgedaan. Hoe meer men zich beweegt in de richting van de polen van het politieke bestel, hoe sterker de dispositie tot fusie en splitsing lijkt te worden. In een enkel geval was één der deelnemers in de Tweede Kamer vertegenwoordigd, zoals bij de fusie tussen de Revolutionair-Socialistische Partij en de Onafhankelijk Socialistische Partij in 1935.¹ Hieronder staan de zuiver 'parlementaire' fusies centraal. Bij vier gevallen waren drie partijen betrokken, twee keer smolten twee partijen samen.

De theorievorming inzake fusies van politieke partijen staat nog op een laag pitje. Tot dusverre hebben organisatiesociologen en bedrijfskundigen zich hier meer mee bezig gehouden dan politicologen.² Deze beschouwing wil daartoe een eerste, bescheiden aanzet geven door deze fusies in een historisch-vergelijkend perspectief te plaatsen. Aangezien de twee 'bilaterale' fusies een geheel ander verloop kennen dan de 'trilaterale', blijven zij omwille van de vergelijkbaarheid buiten beschouwing.³ In de eerste paragraaf wordt de plaats van de fusie in het politieke krachtenveld

aangegeven en - beknopt - het ideologische en sociologische domein geschetst waarin deze zich voltrekt. Daarna volgt een meer algemene beschrijving van het éénwordingsproces. Het complex van maatschappelijke veranderingen, ideologische reacties en electorale ontwikkeling wordt in zijn geheel behandeld. Vervolgens worden enkele fusie-bevorderende en fusie-remmende factoren aangeduid. Ten slotte zal getracht worden op basis van deze historisch-descriptieve analyse te komen tot een soort typologie van de parlementaire fusie.

1. Politieke positie, ideologisch domein en sociologisch stratum

De fusies die hier centraal staan, hebben zich over het gehele politieke spectrum voorgedaan. In drie van de vier gevallen behoorden de betrokken partijen in kwestie tot hetzelfde ideologische domein. Voor zover valt na te gaan, was de achterban van deze partijen in sociaal opzicht tamelijk homogeen.

In het behoudend-liberale territorium dat is gelegen op de rechterflank van het politieke krachtenveld, kwam in 1921 de Vrijheidsbond tot stand. De Liberale Unie, de Bond van Vrije Liberalen (BVL) en de zogenaamde 'Neutrale Fractie' bestaande uit een drietal splinterpartijen gingen hierin op.⁴ Van oudsher recruteerden de liberale groeperingen hun aanhang in de gegoede kringen. Hun politieke dominantie ten tijde van het censuskiesrecht is een indicatie hiervoor.

Een kwart eeuw later, in 1946, vormden links van het midden de Sociaal-Democratische Arbeiderspartij (SDAP), de Vrijzinnig-Democratische Bond (VDB) en de Christelijk-Democratische Unie (CDU) de Partij van de Arbeid (PvdA). Dit gezelschap van sociaal-democraten, links-liberalen en christelijk-socialen was ideologisch bepaald niet homogeen. Ook in sociaal opzicht schortte daaraan nogal wat: de SDAP organiseerde vooral arbeiders, de VDB representeerde 'boeren, intellectuelen, hogere ambtenaren en een deel van de middenstand',⁵ en onder de aanhang van de CDU waren nogal wat pacht- en hypotheekboeren.⁶

Tot confessionele eenwording in het politieke centrum kwam het in 1980, toen de Katholieke Volkspartij (KVP), de Anti-Revolutionaire Partij (ARP) en de Christelijk-Historische Unie (CHU) elkaar vonden in het Christen-Democratisch Appèl (CDA). De religieuze verschillen tussen de fusiepartners waren evident, maar de betrokken partijen voelden zich principieel met elkaar verwant in hun confessionalisme. Zij waren overtuigd van de noodzaak van een godsdienstige grondslag voor hun politieke opstelling. De religieuze identiteit was een uitstekend bindmiddel voor de in sociaal opzicht heterogene achterban.⁷

Tien jaar later kwam - vooralsnog - de laatste fusie tot stand. Aan de linkerzijde van het politieke bestel constitueerde zich Groen Links, waarin

de Communistische Partij Nederland (CPN)⁸, de Pacifistisch-Socialistische Partij (PSP) en de Politieke Partij Radikalen (PPR) smolten.⁹ De onderlinge ideologische en sociale verschillen tussen dit drietal waren aanvankelijk groot. Mede onder invloed van de opkomst van de nieuwe middenklasse trad er in beide opzichten evenwel een convergentie op.¹⁰ Met name de CPN maakte op beide terreinen een complete gedaanteverwisseling door.¹¹

2. Maatschappelijke, ideologische en electorale achtergronden

Partijfusies ontstaan op breukvlakken in de maatschappelijk-politieke ontwikkeling. Vaak genoodzaakt door structurele electorale achteruitgang, die mede het gevolg is van deze fundamentele veranderingen, dienen de betrokken partijen hun gedachtengoed aan te passen aan de veranderende werkelijkheid. Door de dreigende teloorgang van vertrouwde (machts-)posities ziet men zich voor de vraag gesteld of zelfstandig voortbestaan nog mogelijk is, of dat samenwerking met anderen moet worden gezocht. Dit ideologische en organisatorische herijkingsproces gaat gepaard met oplopende spanningen (zie paragraaf 4). Hieronder komen deze ontwikkelingen aan de orde in het kader van een beknopte schets van de totstandkoming van de verschillende 'eenheidspartijen'.

2.1 De Vrijheidsbond (1921)

'De Fusie is een eisch van gezond verstand. Zij is ook een eisch van politieke, tevens moreele noodzakelijkheid.' Deze woorden sprak de liberaal Rink op 16 april 1921 bij de oprichting van de Vrijheidsbond.¹² In deze groepering gingen de Liberale Unie, de BVL en de in de 'Neutrale Kamerfractie' samenwerkende Economische Bond, Neutrale Partij en Middenstandspartij op.¹³

In essentie wortelde deze hergroepering in 1921 in de teruggang van het liberalisme in de twee daaraan voorafgaande decennia. Het liberalisme had de politiek in de tweede helft van de negentiende eeuw min of meer gedomineerd. Tegen de eeuwwisseling raakte het in grote moeilijkheden als gevolg van het proces van partijvorming en verzuiling dat toen inzette. De confessionele en socialistische emancipatiebewegingen kregen gestalte in massa-organisaties en zuilen, die de liberalen wegdrukten.

De crisis van het liberalisme kwam tot uiting in teruglopende politieke invloed en toenemende onderlinge verdeeldheid.¹⁴ In 1885 was *nolens volens* de Liberale Unie opgericht. Naarmate deze zich duidelijker uitsprak over kiesrechtuitbreiding en overheidsingrijpen op sociaal terrein, traden de verschillen openlijker aan het licht. De conservatieve

vleugel verliet de Unie en zou in 1906 de BVL vormen. De vooruitstrevende vleugel had zich al eerder van de Unie losgemaakt. In 1892 was de Radicale Bond opgericht. In 1901 vormde deze partij samen met een vleugel uit de Liberale Unie die voorrang wilde geven aan de invoering van het algemeen kiesrecht, de VDB.¹⁵

Aan het begin van deze eeuw was het liberalisme aldus georganiseerd in een vooruitstrevende en een behoudende partij, met daar tussenin de Liberale Unie. Vanuit de Unie werden regelmatig pogingen ondernomen om tot liberale éénwording te komen. VDB en BVL waren hiervan echter niet gediend. Ondanks alle verschillen waren beide het met elkaar erover eens, dat zich in het liberale kamp beter een tweedeling kon voltrekken die de Unie zou splijten.

Ondanks de verscheidenheid werd er als gevolg van het districtenstelsel wel zo nu en dan samengewerkt. Dit kiesstelsel en het beperkte kiesrecht maskeerden lange tijd de tanende positie van de liberalen. De invoering van het stelsel van evenredige vertegenwoordiging en het algemeen mannenkiesrecht in 1918 toonde aan dat het liberalisme boven zijn stand had geleefd.

Tabel 1. Aantal leden en Tweede Kamerzetels van Liberale Unie, VDB, BVL en Vrijheidsbond (1901-1922)

	LU		BVL		VDB	
	leden	zts.	leden	zts.	leden	zts.
1901	7.600	18	?	8	2.200	9
1905	?	25	?	9	3.100	11
1909	9.900	20	1.400	4	5.500	9
1913	13.500	22	?	10	5.200	7
1918	28.500	6	?	4	17.200	5
1922	50.000	10*)	-	-	?	5

*) Vrijheidsbond

bron ledentallen:

Th. Brok, *De Vrijzinnig Democratische Bond als partijorganisatie (1901-1918)*, Utrecht, 1980, 23, 31; G. Voerman, *De geschiedschrijving van het liberalisme. Bibliografie van de VVD en haar voorlopers*, Den Haag, 1992, 18-21.

Bij de Kamerverkiezingen van 1918 waren de liberale partijen enerzijds sterker, anderzijds zwakker dan ooit. In ledental hadden zij een ongekende groei doorgemaakt. De vele kiesverenigingen die onder het districtenstelsel zelfstandig waren gebleven, verloren met de invoering

van de evenredige vertegenwoordiging hun afzonderlijk bestaansrecht en sloten zich aan bij de bestaande landelijke partijen. De Unie zag hierdoor haar ledenaanhang in de jaren 1913-1918 verdubbelen; die van de VDB verdrievoudigde (zie Tabel 1). Ook het ledental van de BVL steeg aanzienlijk. Deze schijn was electoraal bedrieglijk. De Unie en de BVL leden beide een verpletterende nederlaag. Alleen de VDB wist zich met twee zetels verlies nog enigszins te handhaven.

Deze achteruitgang was niet alleen aan een relatieve terugval van het liberale aandeel in het sterk uitgebreide electoraat te wijten. Ook kreeg men door de lage kiesdrempel met concurrentie te maken. Voornaamste electorale mededinger was de in 1917 opgerichte Economische Bond met als lijsttrekker de gewezen VDB-er Treub, die drie zetels in de wacht sleepte. Ook enkele min of meer liberale belangenpartijtjes behaalden een zetel. In de Kamer gingen deze partijen samen met de Economische Bond over tot de vorming van de al genoemde 'Neutrale Kamerfractie'.

De verkiezingen van 1918 hadden onmiskenbaar duidelijk gemaakt hoe de liberale vlag er onder de nieuwe verhoudingen bijstond. De Unie drong vrijwel meteen bij de VDB aan op een fusie. De vrijzinnig-democraten hadden zich electoraal redelijk staande weten te houden en wezen het verzoek af. Vervolgens kwamen de meer behoudende liberalen in het vizier van de Unie. In de Tweede Kamer konden de Unieliberalen het steeds beter vinden met de Kamerleden van BVL en Neutralen. Bij het overbruggen van de afstand tussen Unie en BVL lijkt de Economische Bond een sleutelpositie te hebben ingenomen. In de zomer van 1920 brak Treub een lans voor het beëindigen van de liberale verdeeldheid. Het was volgens hem dringend nodig dat er een vuist werd gemaakt tegen de overmaat aan overheidsingrijpen. De VDB hield weer de boot af, maar de Unie ging gretig op het voorstel in. Eind augustus 1920 startte zij besprekingen met de Economische Bond en de BVL. In een later stadium werden enkele andere partijtjes erbij betrokken.

Bij de oprichting van de Vrijheidsbond gaf de al aangehaalde Rink ruiterslijk te kennen dat in de zware nederlaag van 1918 de stimulans tot samengaan had gelegen. Door het nieuwe kiesstelsel 'werd het boven elken redelijken twijfel verheven, dat eenige grootere aaneensluiting gewenscht, ja noodzakelijk was, wilde men zooveel mogelijk krachten, energie en geestdrift reserveeren voor den strijd voor gemeenschappelijk beleden beginselen, tegen de gemeenschappelijke tegenstanders van roode en zwarte kleur.'¹⁶

2.2 Partij van de Arbeid (1946)

'Hier de Partij van de Arbeid!' Triomfantelijk werd op 9 februari 1946 de politieke nieuwkomer aangekondigd. Afgezien van SDAP, VDB en CDU

gingen ook een groep CHU-ers, de katholieke Christofoorgroep en het Daklozenberaad in het nieuwe partijverband op.

Na het liberalisme was de sociaal-democratie de tweede grote politieke stroming die in de eerste helft van de twintigste eeuw in een identiteitscrisis geraakte. De moverende factor bij het opgaan van de SDAP in de PvdA was het besef, dat de partij op de grenzen van haar electorale mogelijkheden was gestuit. Dit besef daagde in de jaren dertig.¹⁷ De SDAP zag zich toen geconfronteerd met een dubbel dilemma - het ene meer ideologisch, het andere meer strategisch van aard. De economische en politieke crisis had de SDAP in grote verwarring gebracht. De traditionele receptuur waarmee zij de 'kapitalistische' crisis te lijf ging, schoot tekort. Het leerstuk van de 'noodwendige' overgang van kapitalisme naar socialisme liep een forse deuk op. De machtsovername van de nazi's en de ondergang van de democratie in Duitsland zette de SDAP aan tot een herwaardering van de 'burgerlijke' democratie.

Al met al kwam er een proces van ideologische herorientatie op gang, waarin de SDAP zich omvormde van klassep partij tot volkspartij. Deze overgang was echter mede ingegeven door strategische overwegingen. Het rotsvaste vertrouwen op een sociaal-democratische meerderheid begon te tanen en men zag in dat de 'proletarische' basis van de partij verbreed zou moeten worden. Daarnaast verkeerde de partij zonder reëel uitzicht op regeringsdeelname in een geïsoleerde positie. In 1937 aanvaardde de SDAP een nieuw beginselprogramma, dat nieuwe perspectieven zou moeten bieden. De internationalistische revolutionaire retoriek maakte plaats voor reformisme en nationale gedachte. Het oude marxistische leerstuk van de klassenstrijd werd opgegeven en de parlementaire democratie werd ondubbelzinnig omhelsd.

Ondanks het nieuwe programma dat een opening moest maken naar andere bevolkingsgroepen, nam de electorale aantrekkingskracht van de sociaal-democratie amper toe. In 1937 won de SDAP weliswaar een zetel, maar bleef nog onder het niveau van 1929 (zie Tabel 2). De situatie werd eerder slechter. Aan het einde van de jaren dertig verloor de SDAP duizenden leden en deed zij het matig bij Staten- en raadsverkiezingen. In een geheime notitie constateerde partijleider Albarda dat de SDAP aan haar electorale plafond zat en dat groei afhankelijk was van de confessionele arbeider. Om deze te winnen zou de SDAP zich nog meer van de 'oude dogmatiek moeten bevrijden'.¹⁸

Al die tijd was de SDAP er van uit gegaan dat de sociologische en electorale verbreding van de partij op eigen kracht zou kunnen geschieden. Een samengaan met de CDU of de VDB was niet aan de orde. Omgekeerd was dat overigens ook niet het geval. De VDB stond weliswaar van oudsher sympathiek tegenover de sociaal-democraten, maar begon na 1930 afstand te nemen.¹⁹ Sinds 1917 had de Bond samenwerking met de

SDAP en de meer sociaal ingestelde confessionelen nagestreefd. Als gevolg van de economische crisis en het opkomend nazisme stapte de Bond af van de doelstelling van 'democratische machtsvorming' en schoof

Tabel 2. *Aantal leden en en Tweede Kamerzetels van SDAP, VDB, CDU en PvdA (1925-1946)*

	SDAP		VDB		CDU		tot./PvdA	
	leden	zts.	leden	zts.	leden	zts.	leden	zts.
1925	37.900	24	12.000	7	-	-	49.900	31
1929	53.400	24	10.800	7	?	0	64.200	31
1933	81.900	22	10.000	6	1.500*)	1	93.400	29
1937	87.300	23	7.000	6	4.250	2	98.550	31
1939	82.100	-	9.000	-	4.500	-	95.600	-
1946	-	-	-	-	-	-	112.000	27

*) het voor 1933 gegeven ledental van de CDU dateert van 1932

bron ledentallen:

K. Vorrink, *Een halve eeuw beginselstrijd*, Amsterdam, 1945, 136; H. Harmsen, 'Documentaire bijlage VDB', in: G. Voerman e.a., *De vrijzinnig-democratische traditie. VDB tussen socialisme en liberalisme*, Amsterdam, 1991, 133; H.J. Langeveld, *Protestants en progressief. De Christelijk-Democratische Unie 1926-1946*, Den Haag, 1988, 50, 90, 458.

op naar rechts. In 1933 trad de VDB toe tot het door de confessionelen gedomineerde kabinet-Colijn. Aan deze ommekeer lag de in de vrijzinnig-democratische ogen onverantwoordelijke opstelling van de SDAP op sociaal-economisch terrein en haar houding ten aanzien van de democratie, ten grondslag. Na 1937, toen de VDB buiten de regering werd gehouden, veranderde de afwijzende houding, mede als gevolg van de ingrijpende gedaanteverwisseling van de SDAP. In 1939 namen vrijzinnig- en sociaal-democraten samen zitting in het kabinet-De Geer.

De CDU had in principeel opzicht weinig op met de SDAP, hoewel beide partijen praktisch-politiek gezien veel overeenkomsten vertoonden. De Unie wenste 'christelijk-voortstrevend op sociaal terrein' te zijn.²⁰ Daarbij was de Unie een warm voorstander van eenzijdige ontwapening en hield hieraan vast ook toen VDB en SDAP er in de aanloop van de Kamerverkiezingen van 1937 afstapten. Hierdoor nam de afstand tussen SDAP en CDU in de loop van de jaren dertig toe. Het overboord zetten van marxisme en klassenstrijd door de SDAP deed daar weinig aan af.

Toen de SDAP in 1939 tot het kabinet-De Geer toetrad, viel haar een scherpe bestrijding door de CDU ten deel. Er moest zodoende 'heel wat gebeuren voor beide partijen begin 1946 in de nieuwe PvdA konden samengaan', aldus Langeveld.²¹

Na de bevrijding kwamen er gesprekken op gang tussen SDAP, VDB en CDU om te komen tot partijvernieuwing. Het klimaat was gunstig. Als gevolg van het in de oorlogsjaren gegroeide gevoel van verbondenheid heerste de opvatting, dat de vooroorlogse verstarde politieke verhoudingen niet terug dienden te keren. Gangmaker bij het overleg was de Nederlandse Volksbeweging (NVB), die in mei 1945 werd opgericht maar waarvoor de basis al was gelegd in het gijzelaarskamp in St. Michielsgestel.²² Alle betrokken partijen waren aangestoken door de vernieuwingskoorts, die toen rondwaarde. Voor de VDB en CDU waren er bij de fusie niet zozeer electorale overwegingen in het spel. Beide partijen hadden zich in het decennium daarvoor redelijk tot goed gehandhaafd (zie Tabel 3) en lijkten weinig ambities wat betreft groei te hebben gekoesterd. Voor de SDAP daarentegen speelden deze motieven wel degelijk een rol. Volgens Drees moest de SDAP worden geplaatst 'op bredere grondslag, maatschappelijk en geestelijk. De oude scheidslijnen moeten doorbroken worden.'²³ De zaak werd in enkele maanden beklonken. Een dag voor de oprichting van de PvdA hieven SDAP, VDB en CDU zich op.

2.3 Christen Democratisch Appèl (1980)

In 1877 brak de rooms-katholieke priester Schaepman een lans voor de totstandkoming van een algemeen-christelijke middenpartij. 'De strijd onzer dagen is vóór of tegen Christus, en naar dien eisch heeft het centrum voor alle christelijke minderheden plaats', zo meende hij.²⁴ De oproep tot politieke oecumene was vooralsnog tegen dovemansoren gedaan. De belangrijkste confessionele groeperingen zouden een eeuw lang gescheiden optrekken.

Dat ARP, KVP en CHU uiteindelijk toch tot fusie besloten, hing direct samen met de ingrijpende maatschappelijke veranderingsprocessen die zich in de jaren zestig manifesteerden. Nadat het liberalisme en de sociaal-democratie eerder al het bitter van een hevige crisis hadden gesmaakt, was deze drinkbeker nu aan de confessionelen. ARP, KVP en CHU raakten ideologisch en electoraal in het defensief als gevolg van de ontzuiling, ontkerkelijking, secularisatie en deconfessionalisering, waar de toegenomen welvaart en de vergrote sociale mobiliteit mee gepaard

gingen. De veranderingen op cultureel en zedelijk gebied ondermijnden traditionele zekerheden.

Hoewel de confessionele drie al decennia lang met elkaar op regeringsniveau hadden samengewerkt, kwam een fusie voor het eerst ter sprake na de Tweede Wereldoorlog. ARP en CHU bespraken de mogelijkheid van één protestants-christelijke volkspartij, zij het tevergeefs. In de jaren vijftig keerde het thema terug. De ARP, die zich gaandeweg bekeerde van een tamelijk behoudende groepering tot 'radicaal-evangelische' volks

Tabel 3. Aantal leden en Tweede Kamerzetels van KVP, ARP, CHU en CDA (1956-1977)

	KVP		ARP		CHU		tot./CDA	
	leden	zts.	leden	zts.	leden	zts.	leden	zts.
1956	428.600	49	95.000	15	42.100	13	565.700	77
1959	374.700	49	99.600	14	37.000*)	12	511.300	75
1963	312.000	50	98.000	13	50.000	13	460.000	76
1967	156.000	42	91.000	15	40.000	12	287.000	69
1971	87.100	35	74.100	13	29.400	10	190.600	58
1972	82.500	27	69.800	14	28.500	7	180.800	48
1977	54.300	-	57.700	-	27.000	-	150.800 *)	49

*) inclusief 11.800 'rechtstreekse' leden na de totstandkoming van de federatie CDA.

bron ledental:

R.A. Koole en G. Voerman, 'Het lidmaatschap van politieke partijen na 1945', in: *Jaarboek 1985 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen*. Groningen, 1986, 160-162, 165-167.

partij, nam hierbij het voortouw. De CHU stelde zich gereserveerd op. De KVP kwam bij al deze gesprekken in het stuk niet voor.

Dit veranderde door de al gememoreerde wijzigingen in het maatschappelijk decor in de jaren zestig. Mede door de wind van de oecumene die in kerkelijke kringen opstak, bogen de confessionele partijen meer en meer in dezelfde richting. De onderlinge verschillen tussen ARP, KVP en CHU vervaagden, terwijl tegelijkertijd het onderscheid tussen het drietal als geheel en de hun omringende, zich snel wijzigende maatschappij toenam.²⁵

De zware verkiezingsnederlaag van 1967, waarbij de drie hun parlementaire meerderheid die van 1918 dateerde kwijt raakten, bracht het fusieproces op gang. Een 'Groep van Achttien' boog zich over mogelijke samenwerking. In 1971 vonden de partijen elkaar bij de Kamer-

verkiezingen in een 'gemeenschappelijk urgentieprogram'. De electorale terugval die volgde gaf de aanzet tot de instelling van een 'Contactraad'. De kans op het welslagen van de fusie leek te zijn verkeken toen ARP en KVP tot het kabinet-Den Uyl toetraden en de CHU de oppositie verkoos. Niettemin gingen het drietal in 1973 een 'pre-federatief' verband aan. Twee jaar later volgde de federatie. In 1977 ging men met een gemeenschappelijke lijst en één program de Kamerverkiezingen in. Onder leiding van Van Agt vormde het CDA een kabinet met de VVD. Op 11 oktober 1980 hieven ARP, KVP en CHU zich op en gingen samen in het CDA. De onderhandelingen die zo'n dertien jaar duurden, waren moeizaam verlopen. Belangrijk twistpunt vormde de vraag op welke inspiratiebronnen de nieuwe partij zich moest baseren. Daar doorheen speelde nog het probleem van de politieke koers. Toen eenmaal aanvaard was dat het evangelie de leidraad voor het politieke handelen zou vormen, ontbrandde een tweede grondslagdiscussie over de vraag in hoeverre CDA-ers hierop 'persoonlijk aanspreekbaar' moesten zijn. Een uitweg werd gevonden door Steenkamp's 'antwoordfilosofie'. Het samenbindende element van het CDA was niet het evangelie zelf, maar 'de politieke overtuiging, welke als antwoord op de grondslag vanuit het politieke leven tot stand komt'.²⁶ Door de omvorming van hun partijen tot een christen-democratische eenheidspartij, waarin de specifieke religieuze identiteit er minder toe doet, konden de confessionelen zich uiteindelijk staande houden. 'Deze tijdige aanpassing aan het veranderende levensbeschouwelijke klimaat maakte het het CDA voorlopig mogelijk te overleven in het post-verzuilingstijdsperk'.²⁷

2.4 Groen Links (1990)

Evenals bij het CDA zijn de jaren zestig ook op de totstandkoming van Groen Links van grote invloed geweest. Met de ontzuiling, secularisatie en individualisering veranderde het politieke klimaat. Lijdzaamheid maakte plaats voor activisme en politisering. Bovendien riepen welvaartsstaat en massa-consumptie een tegenreactie op. De aandacht voor materiële kwesties verschoof deels naar 'post-materiële' zaken als milieu, zelfontplooiing en vrouwenemancipatie. Het maatschappelijk draagvlak hiervoor werd gevormd door de opkomende nieuwe middenklasse.²⁸

Deze ontwikkelingen gaven enerzijds impulsen aan de opkomst van 'nieuwe sociale bewegingen' als de vrouwen-, vredes-, milieu- en anti-kernenergiebeweging. Daarnaast beïnvloedden zij de linkse partijen. De gedachte won veld dat de samenleving radicaal gedemocratiseerd moest worden door acties 'van onderop'. Deze ideeën vonden vooral weerklank in de nieuwe sociaal-culturele middengroepen (onderwijzers, welzijnswerkers en dergelijke) en bij studenten, waaruit linkse partijen en sociale

bewegingen hun aanhang meer en meer recruteerden.

PSP, PPR en later ook de EVP werden door deze 'New Left' denkbeelden in belangrijke mate beroerd, zij het dat hun strategische gevolgtrekkingen uiteenliepen. De PSP, in 1957 voortgekomen uit de vredesbeweging, legde zich vooral toe op buitenparlementair activisme. Zij was over het algemeen afkerig van bestuursverantwoordelijkheid, die maar tot vuile handen zou leiden. De PPR daarentegen zag de acties aan de basis meer als complementair op de parlementaire werkzaamheden. De in 1968 van de KVP afgesplitste Radikalen waren lange tijd nogal bestuurlijk ingesteld en gericht op samenwerking met de PvdA. In de periode 1973-1977 maakten zij deel uit van het kabinet-Den Uyl.

In tegenstelling tot PPR en PSP stond de CPN geheel in de traditie van 'Old Left'. Overeenkomstig de beginselen van het marxisme-leninisme stond de sociaal-economische belangenbehartiging van de arbeiders boven op haar verlanglijstje. Aan 'post-materiële' zaken werd vrijwel geen aandacht besteed. Daarnaast verschilden de drie partijen organisatorisch nogal van elkaar: waren PSP en PPR in hoge mate gedemocratiseerd, de CPN was van oudsher centralistisch georganiseerd en stalinistisch geleid.

Tabel 4. Aantal leden en Tweede Kamerzetels van CPN, PSP en PPR (1971-1989)

	CPN		PSP		PPR		totaal	
	leden	zts.	leden	zts.	leden	zts.	leden	zts.
1971	-	6	4.400	2	4.300	2	-	10
1972	10.000	7	4.600	2	3.800	7	18.400	16
1977	15.300	2	6.500	1	13.400	3	35.200	6
1981	14.400	3	9.600	3	10.500	3	34.500	9
1982	13.900	3	10.000	3	10.000	2	33.900	8
1986	8.500	0	6.500	1	6.300	2	21.300	3
1989	5.700	-	4.100	-	6.000	-	18.400*)	6

*) het ledental van Groen Links, bestaande uit de aanhang van CPN, PSP en PPR alsmede de EVP (1.500) en de rechtstreekse leden van de Vereniging Groen Links (1.100).

bron ledentallen:

G. Voerman, 'Van klein links naar Groen Links. Hoe CPN, PSP en PPR van kleur vershoten', in: *Namens*, 5 (1990), 2 (mrt.), 35.

Hoewel Radikalen en Pacifisten in de jaren zeventig vooral op lokaal niveau wel met elkaar samenwerkten, gingen op landelijk niveau PPR, PSP en CPN elk hun eigen weg. Na de verpletterende nederlaag die het

drietal bij de Kamerverkiezingen van 1977 leed, kwam dit gescheiden optrekken voor het eerst ter discussie te staan.

De mogelijkheid van vèrgaande samenwerking werd reëler door het vernieuwingsproces dat als gevolg van de electorale terugslag in de CPN in gang was gezet. Door afscheid te nemen van het stalinisme en het leninisme te verruilen voor het feminisme, kwamen de communisten in het vizier van de andere twee. Aan het begin van de jaren tachtig ging de CPN participeren in locale en provinciale electorale samenwerkingsverbanden met PSP en PPR.

Landelijke samenwerking was voorlopig nog ver te zoeken, ondanks druk vanuit de nieuwe sociale bewegingen. De PPR kon zich maar moeizaam losmaken van haar oude liefde, de PvdA. Gesprekken over lijstverbindingen liepen bij de Kamerverkiezingen in 1981-1982 op niets uit. Niettemin kwam het punt samenwerking nadrukkelijk op de agenda. Het debat dat hierover losbarstte, deed de klein linkse partijen op hun grondvesten schudden. Tegen het midden van de jaren tachtig leek een klein links samengaan op landelijk niveau binnen handbereik. De tot samenwerking geneigde stromingen in de verschillende partijen waren aan de winnende hand en werden bovendien gesteund door initiatieven aan de basis. De op handen zijnde overeenstemming werd echter getorpedeerd door het congres van de PSP, eind 1985. Ondanks een lijstverbinding waren CPN, PSP, PPR en EVP op zichzelf aangewezen en 'sukkelden afzonderlijk naar de electorale slachtbank van mei 1986'.²⁹ De CPN en EVP verdwenen uit de Tweede Kamer (de communisten zouden tot aan de oprichting van Groen Links wel een senaatszetel blijven bezetten), de PSP verloor een zetel en de PPR kon zich maar net handhaven.

Aan het begin van 1989 nam de PSP het voortouw bij het op gang brengen van gesprekken over een gezamenlijke verkiezingsactie in 1990. Het initiatief werd gesteund door activisten uit de sociale bewegingen. De onderhandelingen liepen echter al snel vast op reserves van de PPR. De Radikale achterban drong evenwel aan op voortzetting ervan. Mede door de val van het tweede kabinet-Lubbers werd daarop spoedig overeenstemming bereikt. Onder de naam 'Groen Links' namen CPN, PPR, PSP en EVP samen met partijlozen met één gemeenschappelijk program en met een kandidatenlijst deel aan de vervroegde Kamerverkiezingen. Vervolgens werd op 24 november 1990 de nieuwe politieke formatie Groen Links opgericht, waarna CPN, PPR, PSP en EVP zichzelf ophieven.

3. Fusie-bevorderende factoren

In de hierboven geschetste context van electoraal verval en ideologische aanpassingen kan een éénwordingsproces gedijen, zeker wanneer er samenwerkingspartners in dezelfde ideologische sfeer en met een

vergelijkbare sociale achtergrond werkzaam zijn. Daarbij is een aantal factoren aan te wijzen waarvan een stimulerende werking uit kan gaan op een fusie. Deze factoren zijn vrijwel alle variaties op het thema samenwerking. In deze paragraaf zullen eerst de supra- en sub-nationale vormen van electorale samenwerking aan bod komen, gevolgd door niet-electorale vormen van nationale samenwerking. Beide hebben met elkaar gemeen dat zij als het ware psychologische barrières tussen de partijen slechten en de geesten voor fusie rijp maken. Ook wordt hier de pressie op de partijen genoemd die door geestverwante maatschappelijke organisaties of door (georganiseerde acties van) de eigen achterban wordt uitgeoefend. De stimulerende maar niet altijd eenvoudig te traceren rol die individuen somtijds hebben gespeeld blijft buiten beschouwing.

3.1 Niet-nationale vormen van electorale samenwerking

Op de PvdA na is aan alle hier behandelde fusies een bepaalde vorm van samenwerking tussen de betrokken partijen voorafgegaan. Voordat partijen uiteindelijk fuseerden, hadden zij elkaar veelal reeds op lokaal, provinciaal en Europees niveau gevonden. Hierbij was fusie van de samenwerkende partijen doorgaans bepaald niet de bedoeling, althans niet in de beginfase. Wél lagen aan deze vormen van coöperatie vaak dezelfde factoren ten grondslag die in een later stadium zouden leiden tot een samengaan van de landelijke partijorganisaties. Gezien de hogere kiesdrempel bij raads-, Staten- en Europese verkiezingen was een krachtenbundeling daar noodzakelijker dan bij de Kamerverkiezingen, waar 0,66% van de stemmen nog voldoende was voor een zetel. Dit gold temeer bij electorale achteruitgang. Deze niet-nationale vormen van samenwerking waren minder bedreigend dan landelijke krachtenbundeling. Doordat de landelijke organisatie haar zelfstandigheid behield, liep de gekoesterde eigen identiteit immers geen gevaar.

In afwijking van de hierboven geschetste regel hadden de Liberale Unie en de BVL al wél op landelijk niveau samengewerkt voordat zij in de Vrijheidsbond opgingen. Het beeld is hier wat vertroebeld door het tot 1917 vigerende districtenstelsel. In 1913 waren beide partijen en de VDB voor de Kamerverkiezingen tot programmatische overeenstemming gekomen in de 'vrijzinnige concentratie'. Ook beloofde men steun aan elkaars kandidaten te verlenen. Bij de Statenverkiezingen van 1916 trad deze combinatie opnieuw in de electorale arena. In 1918 mislukte een dergelijke nationale krachtenbundeling. Bij de raads- en Statenverkiezingen van 1919 werkten Unie, BVL en Economische Bond hier en daar (in wisselende combinaties) samen.³⁰

De weg naar het CDA was ook geplaveid met electorale samenwerking.

In het voor protestants-christelijke partijen onherbergzame Limburg kwamen CHU en ARP sinds 1946 bij de Statenverkiezingen met een gemeenschappelijke lijst uit. Vanaf 1958 gebeurde dit ook in Noord-Brabant. In de jaren vijftig vonden beide partijen elkaar eveneens bij gemeenteraadsverkiezingen, bijvoorbeeld in Amsterdam en Den Haag. Deze lijn werd voortgezet in de jaren zestig. Pas nadat de fusiebesprekingen van de confessionele drie officieel gestart waren, werd de KVP aarzelend hierbij betrokken - mede onder druk van de basis. In de jaren zeventig breidde de samenwerking zich snel uit. De grote doorbraak kwam in 1978, na de totstandkoming van de federatie. In alle provincies en vrijwel alle gemeenten kwam het trio met een CDA-lijst uit. Een jaar later ging men ook als CDA de Europese verkiezingen in.³¹

Evenals bij het CDA konden in het geval van Groen Links twee van de drie fusiepartners het van meet af aan goed met elkaar vinden, en duurde het enige tijd voordat de derde zijn opwachting maakte. Het feit dat de PPR zich in tegenstelling tot de PSP landelijk op de PvdA richtte, stond een electoraal samengaan op lokaal niveau niet in de weg. In de loop van de jaren zeventig breidde deze 'rode' samenwerking van de PPR met de PSP zich gestaag uit, ten koste van de 'roze' met PvdA en/of D66.³² In 1982 werd de CPN hier ook bij betrokken. Steeds vaker zocht dit drietal in de jaren tachtig steun bij elkaar. Namen zij aan de Statenverkiezingen van 1982 in maar één provincie gezamenlijk deel, in 1987 waren dat er vijf. Bij de raadsverkiezingen steeg het aantal samenwerkingsverbanden in die jaren eveneens sterk.³³ In dezelfde tijd kwam ook de samenwerking bij de Europese verkiezingen van de grond. Na een mislukte poging in 1979 namen CPN, PPR en PSP in 1984 onder de naam 'Groen Progressief Akkoord' gezamenlijk aan deze verkiezingen deel.³⁴ In 1989 deden zij als 'Regenboog' - samen met de EVP - weer in één verband mee. Deze samenwerking vormde de opmaat tot de totstandkoming van Groen Links.

3.2 Niet-electorale vormen van nationale samenwerking

Het electorale front was niet de enige plaats waar partijen hun fusiepartners ontmoetten. In een aantal gevallen troffen fusiepartners elkaar achter de regeringstafel. Zo ging aan de totstandkoming van de Vrijheidsbond het (laatste) liberale kabinet-Cort van der Linden vooraf; traden SDAP en VDB aan de vooravond van de Tweede Wereldoorlog beide toe tot het tweede kabinet-De Geer; en zaten de confessionele partijen (getweeën of gedrieën) vanaf 1918 in de regering. Toch lijkt van gezamenlijke regeringsdeelname geen extra stimulans te zijn uitgegaan op samensmelting. Het tot 1918 zittende kabinet-Cort van der Linden is eerder het bewijs voor het tegendeel: deze regering was overwegend van vrijzinnig-democratische en unieliberale signatuur. Ook de langdurige

voorgeschiedenis van de totstandkoming van het CDA relateert de invloed van regeringssamenwerking. 'Een directe lijn van de Coalitie naar het CDA loopt er niet', aldus Ten Napel.³⁵ Bovendien maakte de CHU vlak voor het *moment suprême* deel uit van de oppositie, zonder dat dit de komst van het CDA heeft verhinderd. Bewijzen dat aan de oprichting van de PvdA de samenwerking van VDB en SDAP in het kabinet-De Geer heeft bijgedragen, ontbreken.

Onderlinge contacten in tegenover de regeringstafel gelegen Kamerbanken lijken voor een partijfusie van groter belang te zijn geweest. Samenwerking tussen de parlementaire fracties van fusiepartners heeft zich in ieder geval drie keer voorgedaan. Voor zover bekend was er van innig parlementair overleg bij SDAP, VDB en CDU echter geen sprake. Volgens Oud was bij de totstandkoming van de Vrijheidsbond deze samenwerkingsvariant van grote invloed. De vrijzinnig-democratische verslaglegger van de parlementaire geschiedenis beschrijft hoe de Kamerfractie van de Liberale Unie 'geleidelijk meer aansluiting' zocht bij de BVL, nadat de Unie een blauwtje had gelopen bij de VDB.³⁶ Ook bij de confessionele drie bestonden er traditioneel vele parlementaire contacten. In het fusieproces van het CDA lijken deze een katalyserende rol te hebben gespeeld.³⁷ Zo ontmoetten de drie fractievoorzitters elkaar aan het einde van de jaren zestig regelmatig, waarbij volgens Tilanus (CHU) naast Kamerzaken ook werd gesproken 'over de ontwikkeling van de samenwerking van onze partijen'.³⁸ In 1976 besloten de drie confessionele Kamerfracties tot de instelling van een gezamenlijk wekelijks beraad.³⁹ Deze institutionalisering van het al langer bestaande informele fractiebesturenoverleg vond nota bene plaats terwijl ARP en KVP deel uitmaakten van het kabinet-Den Uyl en de CHU daartegen oppositie voerde.

De Kamerfracties van CPN, PSP, PPR en EVP werkten in de eerste helft van de jaren tachtig bij vele gelegenheden samen. De beperkte menskracht speelde hierbij vanzelfsprekend ook een rol. De PSP was onder invloed van haar fractievoorzitter Van der Spek een remmende factor. De PSP-fractie ontbrak ook bij de overeenkomst van de fractievoorzitters van CPN, PPR en EVP in januari 1986, waarin zij afspraken maakten 'voor een hechtere samenwerking van deze drie fracties'.⁴⁰

Een derde en laatste vorm van non-electorale samenwerking tussen de landelijke partijen die mogelijkwerijs van invloed is geweest bij een fusie is de 'buitenparlementaire' variant. In het geval van KVP, CHU en ARP had deze op het Europese forum plaats. De eerste contacten van deze aard kwamen aan het begin van de jaren vijftig tot stand op bijeenkomsten van de Nouvelles Equipes Internationales, een samenwerkingsverband van

Europese christen-democratische partijen. Omdat statutair gezien elk land slechts één delegatie kon afvaardigen, vormden KVP, ARP en CHU gedrieën de Nederlandse equipe. Ook maakten vertegenwoordigers van het drietal deel uit van de christen-democratische fractie van de Gemeenschappelijke Vergadering van de EGKS, de voorloper van het Europees Parlement. Deze 'samenwerking over de partijgrenzen heen' heeft volgens Ten Napel bijgedragen tot een groter wederzijds vertrouwen.⁴¹

De buitenparlementaire samenwerking tussen de partijen die in Groen Links opgingen, vond in Nederland zelf plaats. PPR en PSP ontmoetten elkaar in de milieu-, anti-kernenergie-, vredes- en vrouwenbeweging, die in de loop van de jaren zeventig de wind in de zeilen hadden gekregen. De CPN, die aanvankelijk vaak buitenspel stond, raakte hier vanaf 1978 ook meer bij betrokken. Veel partijleden kwamen elkaar tegen in buitenparlementaire acties, zoals bij demonstraties of blokkades. Bij de grote vredesdemonstraties in 1981 en 1983 gaf volgens een steekproef ongeveer de helft van de demonstranten aan op PPR, PSP, CPN of EVP te stemmen.⁴² De partijbesturen werkten soms samen met de sociale bewegingen in overlegorganen als 'Wij Vrouwen Eisen'. Soms namen zij zelf (mede) het voortouw tot de oprichting van deze verbanden, zoals de PPR in 1973 ('Anti Kalkar Komité') en PPR en PSP in 1975 ('Landelijk Energie Komité'). De CPN gaf in het begin de voorkeur aan eigen acties zoals bijvoorbeeld 'Stop de Neutronenbom' in 1977, maar stapte later hiervan af. Zo zaten CPN, PPR en PSP in de jaren tachtig gedrieën in het 'Komité Kruisraketten Nee' en in het (door de PSP opgerichte) 'Breed Initiatief voor Verdergaande Acties tegen Kruisraketten (Bivak)'.⁴³

Op diverse manieren lijken de sociale bewegingen te hebben bijgedragen aan de landelijke toenadering tussen CPN, PSP en PPR. Zo zijn voor leden van de betrokken partijen die elkaar in allerlei acties troffen, de onderlinge partijscheidslijnen ongetwijfeld vervaagd. Bovendien ging er naar het oog een convergerende werking van uit op de programma's van CPN, PPR en PSP.⁴⁴ Naar verloop van tijd doken hierin vele eisen op die vaak door de hoofdstroom van deze bewegingen naar voren waren geschoven.

Bij al deze 'fusie-preludiërende' samenwerkingsverbanden schitterden de in de PvdA opgegane partijen meestal door afwezigheid. Toch wil deze ontstentenis niet zeggen dat de PvdA-fusie geheel uit de lucht is komen vallen. Al voor het kabinet-De Geer werkten VDB-ers en SDAP-ers nauw samen in de tegen de NSB gerichte beweging 'Eenheid door Democratie'. De top van de SDAP was minder verknocht aan deze beweging dan de VDB. Onderzoek heeft echter aangetoond dat het binnen de SDAP 'de typische "doorbraak-socialisten" zijn geweest die aan EDD deelnamen en die vanaf 1937 meer invloed kregen in de Partij'.⁴⁵ Belangrijker evenwel

bij de voorbereiding van de PvdA waren de gesprekken die tijdens de Tweede Wereldoorlog zijn gevoerd tussen gijzelaars van uiteenlopende politieke pluimage te St. Michielsgestel. Zoals in het voorgaande reeds is vermeld, is uit deze contacten de NVB voortgekomen, die het voortouw nam bij de oprichting van de PvdA. Door Ruitenbeek wordt een direct verband gelegd tussen de 'geest van Gestel' en de PvdA, via de NVB. Door de Volksbeweging te baseren 'op de doorbreking van de politieke antithese en de afwijzing van de klassenstrijdler, door het socialisme een personalistische inhoud te geven *en* te laten steunen op meerdere bevolkingsgroepen, werd in Gestel... de poort geopend voor de vorming van de PvdA.'⁴⁶

3.3 Externe druk

Bij de hierboven genoemde niet-nationale vormen van electorale samenwerking en de niet-electorale vormen van nationale samenwerking hield doorgaans de landelijke partijorganisatie de vinger aan de pols. Electorale samenwerkingsverbanden waren vaak niet een zaak van de lagere partij-echelons alleen. Het partijcentrum autoriseerde als regel deze allianties. Hetzelfde geldt voor participatie in internationale verbanden of het aangaan van institutionele banden met andere organisaties. Op de meer autonoom functionerende parlementaire fracties lijken de landelijke partijorganisaties vaak minder greep te hebben.

Toch kon een partijbestuur niet geheel zelfstandig de marsroute uitstippelen. De partijleden beschikten - desgewenst - over de mogelijkheid om langs formele wegen (congressen bijvoorbeeld) het partijbestuur te bewegen om tot fusie over te gaan. Wanneer deze kanalen om wat voor reden dan ook verstopt waren of de besluitvorming te traag verliep, konden zij ook buiten de geëigende paden treden. Dit geschiedde bijvoorbeeld in het geval van het CDA. Na het stroef verlopen eerste CDA-congres in 1975 over de grondslag werden onder het motto 'Wij horen bij elkaar' 80.000 handtekeningen ingezameld onder een manifest waarin de christen-democratische fusie 'van levensbelang' werd geacht.⁴⁷

Naast leden hebben ook maatschappelijke organisaties gepoogd fusieprocessen waarbij geestverwante partijen betrokken waren, te beïnvloeden. In het midden van de jaren zeventig sprak een aantal christelijk-sociale organisaties als CNV, NCW en CBTB zich uit vóór de christen-democratische fusie.⁴⁸ Een decennium later werd vanuit de nieuwe sociale bewegingen bij gelegenheid druk uitgeoefend op klein links om tot grotere eenheid te komen. In 1983 werd het manifest 'Voor een Linkse Doorbraak' gepubliceerd. Duizend ondertekenaars - waaronder vele niet-partijgebonden, afkomstig uit de sociale bewegingen - protesteerden hierin tegen de klein-linkse verdeeldheid. Begin 1989 verscheen een open

brief waarin activisten uit de vak-, vrouwen- en milieubeweging pleitten voor het verruilen van de huidige verdeeldheid voor 'een sterke, links-groene formatie'.

Op de achtergrond zullen de opvattingen die bij de - ongeorganiseerde - kiezers leven ten aanzien van een fusie van de partij waarmee zij zich verwant voelen, van invloed zijn op de opstelling van die partij. Een adequaat instrument om inzicht in de mening van het electoraat te krijgen, is een opiniepeiling. Dit fenomeen deed zijn intrede na de bevrijding in 1945 en speelde meteen al een rol bij de oprichting van de PvdA. Uit een enquête die eind 1945 was gehouden, bleek een kwart van de vooroorlogse VDB-kiezers voorstander van een nieuwe partij. Daarnaast was een kwart vóór een nieuwe partijencombinatie. De SDAP-ers hechtten veel meer aan het voortbestaan van hun eigen partij. Deze cijfers werden bekend juist op een moment, waarop de onderhandelingen tussen SDAP, VDB en CDU in een beslissend stadium waren gekomen.⁴⁹

Tijdens het langdurige fusieproces van het CDA is de mening van de achterban van de diverse partijen eveneens regelmatig op dit punt gepeild. Vanaf 1966 bleek steeds een ruime meerderheid van het confessionele electoraat voorstander van samengaan.⁵⁰ Ook bij Groen Links mogen de effecten van opiniepeilingen op de besluitvorming niet worden onderschat.⁵¹

4. Fusie-remmende factoren

Fusies zijn naar hun aard middelpuntzoekende processen. De positie waarop drie fuserende partijen elkaar het eenvoudigst vinden, zal logisch gesproken in het midden van de door hen gevormde driehoek zijn gelegen. De keuze van een daarbuiten gelegen contrapunt zal alleen maar tot extra complicaties leiden. De voor fusie geporteerde en derhalve tot compromissen bereid zijnde stromingen zijn vanzelfsprekend de gangmakers bij het éénwordingsproces. Zij zijn gelegen aan de 'binnenzijde' van de partij, die naar het fusiepunt gekeerd is. Als dwarsverband door de betrokken partijen heen vormen zij de kern en het bindmiddel van de fusies.

Per definitie roept het éénwordingsproces in elke partij afzonderlijk centrifugale krachten op. De negatief tegenover fusie staande groepen, die zich op de buitenvleugel van de partijen bevinden, zijn het meest vatbaar voor deze middelpuntvliedende krachten. Zij staan pal voor het behoud van de ideologische en organisatorische integriteit van hun partij en leggen zich niet voetstoots neer bij het einde daarvan.

In de hier beschreven fusies hebben zich in een aantal participerende

partijen tegenstanders van de samensmelting georganiseerd en ten slotte afgescheiden. In sommige gevallen was de reden primair gelegen in een ideologisch purisme. Men verzette zich tegen het aanpassen van het gedachtengoed van de partij aan de sterk gewijzigde maatschappelijke context. Een eventuele toetreding van de partij tot een nieuwe formatie die gebaseerd was op verwaterde of totaal andere beginselen, kon helemaal geen genade vinden. Hier doorheen speelden vaak ook redenen van organisatorische aard: van een mogelijk afscheid van de eigen vertrouwde partij wilden deze oppositionelen om uiteenlopende redenen niet weten.⁵²

De Vrijheidsbond ondervond aan de linkerkant concurrentie van de Democratische Partij. Deze groepering was opgericht door oud-Unievoorzitter Heeres, die zich tegen het opgaan van zijn partij in de Vrijheidsbond verzette. Tevergeefs zou de Democratische Partij enkele keren bij de Kamerverkiezingen naar een zetel dingen. De Liberale Partij had meer succes. Deze behoudende groepering waarvan de nestor van het liberalisme, de conservatief geworden Van Houten, het boegbeeld vormde, vond de fusie in sociaal opzicht veel te ver gaan. Bij de Kamerverkiezingen van 1922 behaalde zij één zetel; drie jaar later legde de Liberale Partij het hoofd in de schoot.

De PvdA kreeg ook te maken met dissidente groepen. De oppositie in de CDU was marginaal. Na het partijcongres dat met een nipte meerderheid tot het opgaan van de Unie in de PvdA besliste, richtten de tegenstanders de Christelijk-Democratische Volkspartij (CDVP) op. De oppositionelen vonden het PvdA-program niet ver genoeg gaan op het punt van de socialisatie. De CDVP kreeg electoraal geen voet aan de grond. Ontevreden sociaal-democraten organiseerden zich in de 'Oude SDAP'. Deze groepering was van mening dat de SDAP in de PvdA was 'opgeslokt door de Vrijz. Dem. Bond', waardoor de oude sociaal-democratische beginselen ondergesneeuwd waren.⁵³ De 'oude SDAP' verdween na enige tijd in het niets. Een serieuzer bedreiging vormde het vertrek van het voormalige VDB-kopstuk Oud uit de PvdA in 1947. Oud was van mening dat de SDAP in de PvdA de toon zette, waardoor het vrijzinnig-democratische gedachtengoed niet meer aan bod zou komen. Met name wat betreft de socialisatie zou de PvdA te ver doorschieten. Zijn 'Comité ter voorbereiding van de oprichting van een Democratische Volkspartij' telde slechts enkele honderden leden, maar ging op voet van gelijkheid een gesprek aan met de Partij van de Vrijheid. De onderhandelingen resulteerden in de oprichting van de VVD in 1948. Naar alle waarschijnlijkheid maakten de liberalen onder Oud's leiding de PvdA bij de verkiezingen in hetzelfde jaar twee Kamerzetels afhandig.⁵⁴

De totstandkoming van het CDA ging eveneens gepaard met afsplitsingen. In 1968 verliet de radicale vleugel de KVP en richtte de Politieke

Partij Radikalen (PPR) op, uit onvrede over het christen-democratische samengaan. De Radikalen waren bang dat een vooruitstrevende politiek van een dergelijke combinatie niet te verwachten viel. Enige tijd later traden ook anti-revolutionaire 'spijstemmers' toe, uit protest tegen de regeringssamenwerking van de ARP met de VVD.⁵⁵ Een aantal van hen zag af van overgang naar de PPR en vormde de Evangelische Solidariteitspartij, die maar een paar jaar bestond. In 1978 werd de Evangelische Progressieve Volkspartij (EPV) opgericht, uit onvrede over de smelting van ARP met KVP en CHU tot het CDA en over de christen-democratische samenwerking met de VVD in het eerste kabinet-Van Agt. De EPV ging in 1981 op in de EVP.⁵⁶ Bij de totstandkoming van de EVP was ook de werkgroep 'Alternatief voor het CDA' betrokken. Deze groep was op haar beurt weer afkomstig uit de werkgroep 'Niet bij brood alleen' (NBBA), die de koers van het CDA in meer progressieve richting wilde bijstellen.

Aan de behoudende vleugel was ook verloop. De oprichting van de conservatieve Rooms-Katholieke Partij Nederland in 1972 hing vooral samen met de vrees dat de katholieke identiteit van de KVP teloor zou gaan. In de protestantse hoek bundelden drie jaar later enkele orthodoxe groeperingen zich tot de Reformatorische Politieke Federatie. Een aantal van hen had al jarenlang te hoop gelopen tegen de 'linkse' koers van de ARP. Naast de angst voor verkwanseling van het anti-revolutionaire erfgoed vreesde men ook voor een katholieke overheersing.

Door de discussies over samenwerking liepen in de PSP, PPR en CPN in de jaren tachtig de gemoederen hoog op. In de CPN speelden ideologische tegenstellingen en het probleem van de samenwerking door elkaar heen. De 'horizontale' orthodoxe vleugel, die het marxisme-leninisme zuiver wilde houden en weinig heil in samenwerking zag, dolf in de partijstrijd het onderspit. In 1985 gingen de oppositionelen over tot de oprichting van het orthodoxe Verbond van Communisten in Nederland (VCN). Electoraal kreeg het VCN geen voet aan de grond.

In de PPR zag de stroming die de traditionele oriëntatie op de sociaal-democratie wilde voortzetten, lijdzaam toe hoe de voorstanders van samenwerking met PSP en CPN terrein wonnen. Toen pogingen om de PPR in het oude spoor te krijgen op niets waren uitgelopen, verliet een aantal leden van deze zogeheten 'Godebald'-groep de partij en zocht toevlucht tot de PvdA.

'Samenwerkers' en voorstanders van zelfstandigheid hielden elkaar in de PSP jarenlang in evenwicht. De balans werd in 1985 verstoord, toen het partijcongres de deur naar nationaal-electorale samenwerking met PPR en CPN op een kier zette. Enkele honderden 'Spekkianen' - genoemd naar Van der Spek, een verklaard tegenstander van een klein-linkse alliantie - verlieten daarop de partij. De daarop opgerichte Partij voor Socialisme en

Ontwapening (PSO) zou enkele maanden later door onderlinge twist weer ter ziele gaan. Onder de vlag 'Vereniging tot oprichting van een partij op pacifistisch-socialistische grondslag' (VTO-PSP) werd in 1991 een tweede poging voorbereid.

Conclusie

De hierboven beschreven fusies hebben zich alle voorgedaan in een periode waarin de politieke constellatie door ingrijpende maatschappelijke ontwikkelingen uit balans was geraakt. De uitbreiding van het kiesrecht voor en tijdens de Eerste Wereldoorlog, de vernieuwingsgeest van de Tweede Wereldoorlog, de ontzuiling van de jaren zestig en de opkomst van de nieuwe middenklasse zorgden voor de schokken die het éénwordingsproces op gang brachten. Structurele electorale achteruitgang, afkalvende machtsposities en ideologische crisis vergroten de bereidheid tot samenwerking met partijen die ideologisch verwant zijn, sociologisch niet al te zeer verschillen en in het zelfde schuitje zitten. Wanneer de samenwerking eenmaal op gang kwam, kreeg deze - mede onder invloed van de 'vijandige' omgeving waarin deze partijen verkeerden - een eigen dynamiek. Zeker in het geval van het CDA en Groen Links werd een zelfstandig voortbestaan van de betrokken partijen door allerlei varianten van samenwerking steeds onrealistischer.⁵⁷

Eén van de vier hier beschreven fusies week sterk af van dit algemene model: de PvdA. De electorale uitgangspunten van de betrokken partijen waren niet identiek. De CDU vertoonde groei; de VDB was stabiel. Alleen de SDAP verkeerde in mineur vanwege de stagnerende electorale ontwikkeling. Hun onderlinge afstand was in meer dan één opzicht groter dan bij de andere fusies. Toen de 'doorbraak' van de PvdA tegenviel en de partij haar wijze van totstandkoming doorlichtte, werd dit ook ruiterlijk erkend. De gesignaleerde 'klimaatverschillen' werden toegeschreven aan 'de massale ontmoeting binnen een partij van groepen die sterk verschillen in sociologische ligging, godsdienstige overtuiging en vroeger politiek milieu'.⁵⁸

Het lijkt erop dat het gedurende de oorlogsjaren gegroeide gevoel van verbondenheid (zij het niet in partij-politieke zin) en de euforische vernieuwingsstemming van na de bevrijding bij de oprichting van de PvdA de doorslag hebben gegeven. Hadden de eerste drie fusies vooral een verdedigend karakter, de PvdA-fusie was meer aanvallend gericht. De term 'doorbraak' geeft dat al aan. Bij de 'defensieve', meer geleidelijk verlopen fusies was er sprake van een lange incubatietijd. Jarenlang werd over de mogelijkheid van fusie gesproken of onderhandeld. Bij de 'offensieve' fusie van de PvdA ontstond het eigenlijke idee van een samengaan

van SDAP, VDB en CDU pas in het najaar van 1945. Om het verschil in seismologische termen uit te drukken: de defensieve fusies waren meer tektonisch van aard, het gevolg van de trage beweging der aardlagen. De offensieve fusie daarentegen was vulkanisch: in een plotselinge eruptie smolten de betrokken partijen samen.

De 'offensieve' fusie van sociaal-democraten, links-liberalen en progressieve christenen kwam tot stand in de buitengewone omstandigheden van 1945. Een poging tot fusie van hun ideologische erfenamen een kwart eeuw later mislukte. Na 1970 poogden PvdA, D66 en PPR te komen tot een 'Progressieve Volkspartij'.⁵⁹ De voorgenomen fusie leed schipbreuk, ondanks op gang komende samenwerking op lokaal niveau en tussen de parlementaire fracties. Voornaamste reden hiervoor was dat de electorale ontwikkeling van het drietal te zeer uiteenliep. Om deze reden is de kans op het welslagen van een fusie van PvdA, D66 en Groen Links tot een Progressieve Volkspartij in de jaren negentig eveneens gering. De electorale instorting maakt de PvdA rijp voor fusie. Haar voorstel aan beide andere partijen om programmatische verkenningen te ondernemen, vormt hiervoor een aanwijzing. Zolang D66 echter als een communicerend vat profiteert van de neergang van de sociaal-democraten, is het perspectief op zo'n partij wel erg klein - tenzij er zich opnieuw onvoorziene buitengewone omstandigheden aandienen.

noten

¹. Samen vormden zij de Revolutionair-Socialistische Arbeiderspartij. Zie voor de geschiedenis van deze fusie M. Eekman en H. Pieterse, *Linkssocialisme tussen de wereldoorlogen. Twee studies*, Amsterdam, 1987.

². In meer globale termen is het onderwerp beschreven door R.A. Koole, 'De onmogelijke fusie van D66 en VVD', in: *Namens*, 5 (1990), 4 (juli), 5-13; en D.Th. Kuiper, 'CDA en Groen Links. Het succes van twee politieke fusies', in: *De Helling*, 4 (1991), 1, 14-18.

³. Het betreft hier ten eerste de fusie in 1930 van de twee rivaliserende groeperingen die na de scheuring in de Communistische Partij Holland (CPH) in 1926 waren ontstaan: de CPH-Centraal Comité en de CPH-Amstel. Beide partijen behaalden in 1929 elk één zetel in de Tweede Kamer (zie G. Harmsen, 'De Wijnkoop-partij 1926-1930. Voorspel, ontstaan en verloop van het schisma in het nederlandse kommunisme; de geschiedenis van de CPH-CC', in: *idem*, *Nederlands kommunisme. Gebundelde opstellen*, Nijmegen, 1982, 67-90). De tweede fusie in dit verband is die tussen de Katholieke Volkspartij (KVP) en de Katholiek Nationale Partij (KNP). De KNP splitste zich in 1948 van de KVP af. In dat jaar kreeg zij één Kamerzetel, in 1952 twee. In 1955 keerde de KNP weer terug naar de KVP (zie J. Bosmans, 'Het eenheidsgesprek tussen KVP, KWG en

KNP 1952-1956', in: *Jaarboek 1982 Katholiek Documentatiecentrum*, Nijmegen, z.j., 46-99).

Twee aspecten vallen op bij deze bilaterale fusies. In de eerste plaats vormde de fusie de beëindiging van een partijscheuring (van om die reden ideologisch aan elkaar verwante partijen). In beide gevallen keerde de afgesplitste partij op haar schreden terug naar de 'moederpartij'. Deze samensmelting voltrok zich beide keren - en dat is het tweede gemeenschappelijke kenmerk - onder druk van een externe instantie, die door de betrokkenen als ideologische autoriteit erkend werd. Bij het beëindigen van de tweespalt kon deze autoriteit appelleren aan de door de rivaliserende partijen aangehangen, in beginsel identieke ideologie. Zo oefende in het geval van de twee CPH's de in Moskou zetelende Communistische Internationale zware druk uit om een einde aan het communistische schisma te maken. Bij de KVP en KNP drongen de bisschoppen nadrukkelijk aan op het herstel van de katholieke staatkundige eenheid.

⁴ De in de Vrijheidsbond opgegangene Neutrale Partij, Middenstandspartij en Econo-mische Bond, die samen met twee andere kleine partijtjes deel uitmaakten van de Neutrale Fractie, zijn hier gemakshalve als één partij beschouwd.

⁵ H.M. Ruitenbeek, *Het ontstaan van de Partij van de Arbeid*, Amsterdam, 1955, 78.

⁶ H.J. Langeveld, *Protestants en progressief. De Christelijk-Democratische Unie 1926-1946*, Den Haag, 1988, 95. De gegevens betreffende de CDU zijn grotendeels aan deze studie ontleend.

⁷ Zie K.J. Hajema, G. Voerman en W. van Schuur, 'Het CDA-middenkader revisited'; nog te verschijnen.

⁸ Op het moment van fusie had de CPN geen zitting meer in de Tweede Kamer, maar wel in de Eerste Kamer.

⁹ Op de valreep werd hierbij nog de Evangelische Volkspartij (EVP) betrokken.

¹⁰ Zie A.P.M. Lucardie, W.H. van Schuur en G. Voerman, 'De oprichters van Groen Links. Voorlopig verslag van een enquête onder de leden van het congres van Groen Links op 24 november 1990', in: *Jaarboek 1990 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen*, Groningen, 1991, 167-185.

¹¹ Zie over de gewijzigde sociale samenstelling van de CPN: G. Voerman, 'Een anatomo-mische les: de congressen van de CPN ontleed', in: *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis*, 16 (1990), 2 (mei), 182-199.

¹² *Algemeen Handelsblad*, 16 april 1921, avondblad.

¹³ Bij de fusie waren ook de niet in het parlement vertegenwoordigde Algemeene Staatspartij en de 'Groep voor Maatschappelijke en Ethische Belangen' betrokken. De aanvankelijk eveneens van de Neutrale Kamerfractie deel uitmakende Plattelandsbond en het Verbond tot Democratisering van de Weermacht hielden zich afzijdig.

¹⁴ Dit deel over de oprichting van de Vrijheidsbond is gebaseerd op G. Voerman, 'Liberalen op een tweesprong. Liberale Unie, Vrijzinnig-Democratische Bond en de Bond van Vrije Liberalen aan het begin van de 20ste eeuw (1901-1921)', in:

Jaarboek 1988 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen, Groningen, 1989, 102-130.

^{15.} Omwille van de eenvoud wordt in dit artikel de VDB aangeduid als (links-)liberaal. De partij zelf wilde niets van deze aanduiding weten.

^{16.} *Algemeen Handelsblad*, 16 april 1921, avondblad.

^{17.} Zie hiervoor in detail P.J. Knegtman, *Socialisme en democratie. De SDAP tussen klasse en natie (1929-1939)*, Amsterdam, 1989.

^{18.} Zie de bijlage bij Ruitenbeek, *op.cit.*, 249-254.

^{19.} Zie hiervoor P. de Rooy, 'Het zout in de pap. De verhouding tussen vrijzinnig-democraten en sociaal-democraten', in: G. Voerman e.a., *De vrijzinnig-democratische traditie. VDB tussen socialisme en liberalisme*, Amsterdam, 1991, 54-73; en H. Spijkerman, 'De interne verhoudingen binnen de VDB in de jaren dertig', in: *ibidem*, 74-87.

^{20.} Langeveld, *op.cit.*, 2.

^{21.} *Ibidem*, 293.

^{22.} Zie hiervoor J. Bank, *Opkomst en ondergang van de Nederlandse Volks Beweging (NVB)*, Deventer, 1978.

^{23.} Geciteerd bij Ruitenbeek, *op.cit.*, 198.

^{24.} Geciteerd bij H.-M.T.D. ten Napel, 'Een eigen weg'. *De totstandkoming van het CDA (1952-1980)*, Leiden, 1992, 4. Het stuk over het CDA is in belangrijke mate gebaseerd op dit proefschrift.

^{25.} Zie Ten Napel, *op.cit.*, 332.

^{26.} H.-M. ten Napel, 'De paradoxale revival van de christen-democratie', in: *Jaarboek 1990 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen*, Groningen, 1991, 141.

^{27.} R.A. Koole en H.M. ten Napel, 'De riantie positie in het vermaledijde "midden". Confessionele machtsvorming op nationaal niveau', in: P. Luykx en H. Righart, red., *Van de pastorie naar het torentje. Een eeuw confessionele politiek*, Den Haag, 1991, 82.

^{28.} Deze paragraaf over Groen Links is vooral gebaseerd op M. Brinkman, B. Freriks en G. Voerman, 'Klein links en de nieuwe sociale bewegingen', in: *Jaarboek 1989 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen*, Groningen, 1990, 163-188; en G. Voerman, 'Van klein links naar Groen Links. Hoe CPN, PSP en PPR van kleur verschooten', in: *Namens*, 5 (1990), 2 (mrt.), 34-39.

^{29.} H. Schoen, 'De Linkse Doorbraak en Groen Links: roependen in de oase', in: *Radikale Notities*, 1989, nr. 2, 13.

^{30.} Nader onderzoek moet uitwijzen op welke schaal dit is gebeurd.

^{31.} Zie Ten Napel, *op.cit.*, 79-81, 128, 302-303.

^{32.} Zie J.P. de Jong en J.A. Verduijn Lunel, 'Rode politiek: PPR, samen verder!', in: *Radikale Notities*, 1983, nr. 1, 7-16.

^{33.} G. Voerman, 'De leden- en kiezersaanhang van de PSP', in: *Bibliografie van de PSP* (werktitel); in 1992 te verschijnen.

^{34.} Van het GPA maakte de - voornamelijk op papier bestaande - Groene Partij Nederland eveneens deel uit.

^{35.} Ten Napel, *op.cit.*, 330.

^{36.} P.J. Oud. *Het jongste verleden. Parlementaire geschiedenis van Nederland*.

Deel II: 1922-1925, Assen, 1968, 3-4.

^{37.} Zie *De groei naar het CDA. Momenten en impressies uit dertien bewogen jaren*, Franeker, 1980, 51-53.

^{38.} *Op.cit.*, 51.

^{39.} Ten Napel, *op.cit.*, 268.

^{40.} I. Brouwer, 'De CPN in het parlement', in: *Politiek en Cultuur*, 46 (1986), 1 (feb.), 8.

^{41.} Ten Napel, *op.cit.*, 331-332.

^{42.} H. van der Loo, E. Snel en B. van Steenberg, *Een wenkend perspectief? Nieuwe sociale bewegingen en culturele veranderingen*, Amersfoort, 1984, 46.

^{43.} Zie Voerman, 'Van klein links naar Groen Links', 34.

^{44.} Zie Brinkman, Freriks en Voerman, *op.cit.*

^{45.} Zie F. Rovers, *Eenheid door Democratie. Een analyse van een burgerlijkdemocratische beweging in de jaren dertig*, Utrecht, 1986, 54.

^{46.} Ruitenbeek, *op.cit.*, 178. Zie ook Bank, *op.cit.*

^{47.} Ten Napel, *op.cit.*, 263-265.

^{48.} Zie D.Th. Kuiper, 'Een eeuw "confessionele" politiek in ontwikkelingsperspectief', in: Luykx en Righart, *op.cit.*, 170.

^{49.} Bank, *op.cit.*, 192-193, 210.

^{50.} Zie Ten Napel, *op.cit.*, 336.

^{51.} In deze kringen maakte bijvoorbeeld indruk het artikel van C. van der Eijk, 'Het kiezersgedrag in 1986. Algemene conclusies en betekenis voor de electorale perspectieven van "klein-links"', in: *Jaarboek 1986 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen*, Groningen, 1987, 73-82. In deze analyse werd het 'potentiële electoraat' van CPN, PSP en PPR gezamenlijk op ruim 15% geschat.

^{52.} Uiteraard kunnen bij het verzet tegen een fusie ook motieven van sociaalpsycho-logische en opportunistische aard een rol spelen, zoals bijvoorbeeld de angst de vertrouwde 'nestgeur' van de partij (de partijcultuur) te verliezen, of om bepaalde posities ('baantjes') kwijt te raken. Gemakshalve worden deze hier onder de 'organisatorische inertia' gerekend.

^{53.} Wed. Jos. Loopuit, *40.000 S.D.A.P.-ers*, z.pl., z.j. [1946], 5.

^{54.} Zie hiervoor R. Koole, P. Lucardie en G. Voerman, *40 jaar vrij en verenigd. Geschiedenis van de VVD-partijorganisatie*, Houten, 1988, 42-60; en G. Voerman, 'Het einde van een politieke koorddans', in: *De vrijzinnig-democratische traditie*, 95-98.

^{55.} Zie F. van Ginneken, *De PPR van 1968 tot en met 1971*, Breda, 1975.

^{56.} Zie voor een uitvoerige beschrijving van de totstandkoming en de lotgevallen van de EVP het artikel van M. Nieboer en A.P.M. Lucardie, "'Aanschuiven tegen het CDA" of aansluiten bij klein links' in dit Jaarboek.

^{57.} In het licht hiervan is een fusie tussen SGP, GPV en RPF goed denkbaar. Deze drie partijen werken ook in toenemende mate op de niet-nationale electorale niveaus met elkaar samen. Ofschoon hiermee de loper tot fusie is uitgerold, is het weinig waar-schijnlijk dat dit op korte termijn zal geschieden. Vooralsnog ontbreekt de electorale noodzaak hiertoe. Ook van een identiteitscrisis lijkt geen sprake, ofschoon hier en daar wel oude leerstukken op de helling gaan. Zo is bijvoorbeeld in de SGP de traditioneel ondergeschikte positie van de vrouw ter dis-

cussie komen te staan.

^{58.} *Rapport van de commissie tot onderzoek van klimaatverschillen*, z.pl. [Amsterdam], z.j. [1949], 5.

^{59.} Zie hiervoor W. van Hennekeler, 'De PvdA en de Progressieve Volkspartij', in: *Jaarboek 1985 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen*, Groningen, 1986, 94-114.

'AANSCHUREN TEGEN HET CDA' OF AANSLUITEN BIJ KLEIN LINKS?

De geschiedenis van de Evangelische Volkspartij

M. Nieboer en A.P.M. Lucardie

Inleiding

De Evangelische Volkspartij (EVP) werd opgericht in 1981. Precies tien jaren later werd zij opgeheven. De EVP volgde hiermee het lot van soortgelijke linkse partijen op christelijke grondslag. Voorlopig is de EVP de laatste in een reeks van dergelijke progressief-christelijke partijen, waarvan de eerste aan het begin van deze eeuw het licht zag. Evenals de EVP scheidden deze partijen zich af van de grote christelijke partijen die zij te behoudend vonden. Het waren kleine partijen, vaak nog verzwakt door afsplitsingen in uiteenlopende richtingen, die geen van alle een duurzame plaats in het Nederlandse partijstelsel wisten te verwerven. De vraag rijst waarom hen dit niet gelukt is. In het midden en aan de rechterkant van ons partijstelsel is wel ruimte voor christelijke partijen, waarom dan niet aan de linkerzijde? Of was er potentieel wel ruimte, maar werd die slecht benut door strategische fouten van de partijen in kwestie? Dit artikel biedt geen definitief antwoord op deze vragen, maar werpt aan de hand van een bescheiden 'case study' enig licht op de dilemma's waar een linkse christelijke partij mee te maken krijgt.

Om kiezers uit de christelijke middenpartijen naar links te trekken, dienen de linkse christelijke groeperingen de afstand tot die partijen niet al te groot te maken - 'aanschuren tegen het CDA' noemde men dat in de EVP wel. Tegelijkertijd treedt in vrijwel al deze kleine christelijke partijen een radicalisering op, die het kader van die partijen verder naar links drijft - in de armen van socialisten of groene radicalen - waarbij zij volledig vervreemden van hun christelijke moederpartij. Om te overleven zou de partij dan een andere 'niche' in het electoraat moeten zoeken, bijvoorbeeld een bepaalde belangengroep. De Christelijk-Democratische Unie (CDU) leek daar in de jaren dertig redelijk in te slagen, de EVP kon of wilde dat in de jaren tachtig niet.

1. Voorlopers voor de Tweede Wereldoorlog

In 1905 trad een aantal ARP-leden onder leiding van A.P. Staalman uit de partij en richtte de Christen-Democratische Partij (CDP) op. Staalman verklaarde dat men beter kon samenwerken met de ongelovige, die zich in de sociale politiek onderwerpt aan de eis van Gods Woord, dan met de gelovige die dat niet doet.¹ Sommige protestanten gingen de CDP nog niet ver genoeg; zij vormden in 1907 de Bond van Christen-Socialisten (BCS), met als belangrijkste doel algehele socialisatie van de produktie-middelen en ontwapening.² In 1918 won de BCS een zetel in de Tweede Kamer, evenals de CDP. Kort daarna viel de Bond echter uit elkaar; sommige leden sloten zich aan bij de Sociaal-Democratische Arbeiderspartij of de Communistische Partij, anderen richtten de Bond van Religieuze Anarcho-Communisten op en een vierde groep stichtte de Christelijke Volkspartij (CVP).

Intussen was in 1912 weer een nieuwe protestantse splinterpartij ontstaan, de Christelijk-Sociale Partij (CSP), die progressieve sociale opvattingen paarde aan een afkeer van katholieken. Ook de CSP haalde één Kamerzetel in 1918. Bij de volgende verkiezingen, in 1922, keerde geen van deze partijen terug in de Kamer. Hierdoor aangespoord tot samenwerking smolten in 1926 de CVP, de CSP en een groot deel van de CDP samen tot Christelijk-Democratische Unie (CDU).³ De CDU wordt wel gezien als een voorloper van de EVP.⁴ De Unie streefde naar een samenleving waarin gerechtigheid en vrede beter verwezenlijkt zouden worden dan in de toenmalige maatschappij het geval was. Het anti-militaristische standpunt van de CDU heeft wellicht de groei van de partij beperkt, ook al won zij in 1933 één en in 1937 twee Kamerzetels. Die groei was vooral te danken aan het leiderschap van H. van Houten, die als voorzitter van de Bond van Landpachters veel stemmen op het platteland wist te trekken.⁵ Begin 1946 besloot een kleine meerderheid van de CDU op te gaan in de nieuw te vormen Partij van de Arbeid (PvdA). Enkele voormalige CDU-leden zouden in 1957 bij de Pacifistisch Socialistische Partij (PSP) terecht komen. In de periode 1945-1960 waren christen-radicalen derhalve vooral te vinden in PvdA en PSP. Ze beschikten niet over een eigen partij - afgezien van een zeer marginale Christelijke Volkspartij in de provincie Groningen.⁶

In de jaren zestig kreeg de Schriftekritiek en een radicale politieke interpretatie van de Bijbel steeds meer invloed in de gereformeerde kerken. Als gevolg daarvan voltrok zich in de ARP een ruk naar links, zij het meer in de partijtop dan onder de achterban. Voor een aantal leden was de teleurstelling groot toen de ARP in 1967 toch toetrad tot de coalitie met de 'rechtse' VVD in het kabinet-De Jong. Op 15 maart 1967

betuigden 11 vooraanstaande AR-radicalen in een brief hun spijt over hun stem op de ARP. Ze noemden zich dan ook 'spijtstemmers'.⁷ Ook in de KVP roerde zich een radicale vleugel. Begin 1968 verlieten vier radicalen de KVP-fractie en richtten de PPR op. Aanleiding was de gesprekken tussen ARP, CHU en KVP over de vorming van een christen-democratische partij die misschien wel vooruitstrevend, maar in elk geval niet radicaal zou worden. De AR-radicalen hadden toen de hoop nog niet opgegeven de ARP te weerhouden van een samengaan met de (conservatiever geachte) KVP en CHU. Toen de ARP toch de weg naar het CDA insloeg, verliet in 1970 een aantal radicalen de partij. Eén van hen, B. de Gaay Fortman, trad toe tot de PPR. Anderen, aangevoerd door J.P. Feddema en W. in 't Veld, vonden het bezwaarlijk dat de PPR geen christelijke grondslag had. Zij vormden de werkgroep Bundeling, die in oktober 1970 werd omgezet in de Evangelische Solidariteitspartij (ESP). Een meerderheid van de AR-radicalen bleef echter in de ARP.

2. Evangelische Solidariteitspartij

Bij het ontstaan van de ESP - één van de wegbereiders van de EVP - speelden twee factoren een rol, die men later ook bij de EVP tegen zal komen: de keuze voor een coalitie met 'links' (PvdA) in plaats van 'rechts' (VVD); en de behoefte aan een partij die het evangelie als richtsnoer en inspiratiebron erkent.⁸

Feddema, docent sociale wetenschappen aan de Vrije Universiteit en in zekere zin de ideoloog van de nieuwe partij, meende dat de ARP en de andere confessionele partijen de evangelische gerechtigheid weliswaar formeel als uitgangspunt namen, maar in feite hadden losgelaten. Christelijk-conservatieve stromingen, die behoud van de bestaande orde vóór gerechtigheid lieten gaan, waren daarvoor verantwoordelijk. Alleen de ESP koos duidelijk voor gerechtigheid en wat daarmee samenhangt: vrede, broederschap en solidariteit met ontrechte groepen, spreiding van macht en verantwoordelijkheid, vermogen en inkomen.⁹ De ESP vertaalde die beginselen in radicale standpunten, met name in zaken als kernwapens en NAVO-lidmaatschap, arbeiderszelfbestuur, homofilie en onderwijs.¹⁰

Naast Feddema en In 't Veld raakten ook het oud-ARP-lid W.B. Herstel en J.W.E. Riemens betrokken bij de ESP. Riemens was een christen-radicaal en pacifist zonder kerkelijke binding, die een belangrijke rol had gespeeld bij de oprichting van de PSP in 1957. Toen deze partij naar zijn mening het pacifisme ontrouw werd, zegde hij zijn lidmaatschap op.¹¹

De ESP deed niet mee aan de verkiezingen van 1971 en 1972, vanwege gebrek aan financiële en organisatorische middelen. De partij trok weinig nieuwe leden. Blijkbaar miste zij de aantrekkingskracht waarover de PPR

bleek te beschikken. Toen de ARP onder leiding van Aantjes weer een meer radicale koers ging varen en steun gaf aan het kabinet-Den Uyl, leek de ESP ten dode opgeschreven. In november 1975 besloot de ledenvergadering van de ESP de partij op te heffen, met de bedoeling 'thans de ARP krachtig bij te staan in haar huidige worsteling om evangelische politiek'.¹² Een aantal leden, waaronder Feddema en Herstel, keerde terug naar de ARP. De directe aanleiding tot de opheffing leverde de zogenaamde 'bergrede' van Aantjes, waarin hij stelde dat:

'het aanvaarden van het evangelie geen vrijblijvende zaak kan en mag zijn... Het evangelie geeft geen rechtstreekse richtlijnen voor het politieke handelen. Neen, maar het geeft soms wel richtlijnen voor het rechtstreekse politieke handelen, en soms wel degelijk heel concreet. Leest u er Mattheus 25 maar eens op na: hongerigen voeden, dorstigen te drinken geven, vreemdelingen huisvesten, naakten kleden, zieken en gevangenen bezoeken... De wereld hunkert naar christelijke politiek! Een politiek die spreekt voor wie geen stem hebben; die handelt voor wie geen handen hebben; die een weg baant voor wie geen voeten hebben; die helpt wie geen helper hebben.'¹³

3. Evangelische Progressieve Volkspartij

De totstandkoming van de Evangelische Progressieve Volkspartij (EPV), de directe voorloper van de EVP, hing nauw samen met de vorming van het kabinet-Van Agt, waarin KVP, ARP en CHU als CDA met de VVD samenwerkten. Uit onvrede met de vorming van dit kabinet ontstond binnen de ARP het initiatief tot oprichting van een nieuwe politieke partij. De directe aanleiding vormde de ingezonden brief die de predikant Van der Sluijs schreef in het dagblad *Trouw*:

'Het CDA heeft veel stemmen getrokken met het hervormingen belovende program *Niet bij brood alleen...*, maar heeft het recht niet deze stemmen in te leveren bij de partij van het pure brood alleen. Daarmee wordt dat program ongeloofwaardig... Nodig is de oprichting van een Evangelische Volkspartij die vóór de verkiezingen duidelijk maakt te willen samenwerken met de PvdA.'¹⁴

Op 28 januari 1978 vond in Utrecht het oprichtingscongres plaats van de EPV. Veel voormalige ESP-leden waren bij de oprichting betrokken, onder meer de publicist Riemens. De EPV trok vooral leden uit de ARP, maar in het partijbestuur zaten ook enkele voormalige CHU- en KVP-leden.¹⁵ In zijn openingsrede noemde Van der Sluijs het CDA een 'centrumpartij' die het bestaande wilde conserveren en daarmee het evangelie

onherkenbaar zou maken. Daarop stelde hij vast dat er een evangelisch geïnspireerde voorhoedepartij nodig was, die zou bijdragen tot een 'scheiding der geesten in het confessionele kamp' en een 'bundeling van progressieve krachten'. De nieuwe partij zou geen 'bijwagen van de PvdA' moeten worden, maar juist de PvdA moeten 'bijsturen en opduwen naar meer voortvarende, meer praktische en minder dogmatische vernieuwingsijver'.¹⁶

Hoewel de EPV niet zonder meer als opvolger van de ESP mag worden beschouwd, vertoonde zij er veel gelijkenis mee. Volgens haar statuten aanvaardde de EPV, evenals destijds de ESP, het evangelie niet slechts als inspiratiebron, maar als norm en richtsnoer voor het persoonlijke en maatschappelijke leven en voor het politieke handelen. In een eerste programschets noemde de partij Jezus' boodschap van 'liefde en geweldloosheid' een 'zeer specifiek verbeteringsmodel... dat uiterst aktueel is en blijft'.¹⁷ Vrede, solidariteit, democratisering en spreiding van macht, kennis en welvaart stonden ook bij de EPV centraal. Evenals de ESP wees zij kernwapens en militair evenwichtsdenken af - al dreigde zij niet met vertrek uit de NAVO - en pleitte voor geweldloze weerbaarheid. De EPV wilde arbeid en inkomens beter verdelen. De partij pleitte bovendien voor emancipatiebeleid en legalisering van abortus, maar ook voor 'erkenning en bescherming van de waarde van het gezin' - een doelstelling die progressieve partijen zonder evangelische inspiratiebron in de jaren zeventig en tachtig zelden in een program vermeldde.

In maart 1978 zocht het EPV-bestuur onder voorzitterschap van Van der Sluijs contact met de partijbesturen van PvdA, D66, PPR en PSP. Het gevolg was dat de EPV tot haar vreugde bij het zogenaamde 'Progressief Overleg' van deze partijen werd betrokken. Zelfstandig was ze immers niet in staat veel invloed uit te oefenen. Aan de Provinciale Statenverkiezingen van 1978 nam ze niet deel. Zij beperkte zich tot een negatief stemadvies om niet op het CDA te stemmen.

Om de nogal smalle basis van de EPV te verbreden werd tijdens een Beziinningscongres in november 1978 besloten de ARP, haar jongerenorganisatie Arjos en de zogeheten 'loyalisten' (de leden van de CDA-fractie die moeite hadden met het kabinet-Van Agt-Wiegel) uit te nodigen voor een gesprek. Dit gesprek vond echter geen doorgang. De EPV kampte met interne organisatorische problemen en schoof de bijeenkomst op de lange baan.¹⁸ Wel kreeg de EPV kort daarop versterking vanuit de gelederen van de ARP. Enkele leden van deze partij - waaronder Herstel en Feddema - sloten zich aan bij de EPV, zonder hun lidmaatschap van de ARP op te geven. Zij waren beiden lid geweest van de ESP en maakten in 1978 deel uit van de 'Groep van Tachtig', die zich verzette tegen samenwerking met KVP en CHU en tegen de dreigende opheffing van de

ARP. Feddema en Herstel werden adviserend lid van het EPV-bestuur.

4. Ontwikkelingen binnen het CDA: de werkgroep 'Niet bij brood alleen'

Twee jaar na de oprichting was de EPV er niet echt in geslaagd haar aanhang te vergroten. De partij telde slechts 24 afdelingen ('basisgroepen') met tezamen hooguit 500 leden. Veel actieve leden misten bovendien politieke ervaring.¹⁹ De kansen bij de komende Tweede Kamerverkiezingen in mei 1981 werden dan ook niet al te hoog aangeslagen. Toen na de samensmelting van ARP, KVP en CHU tot het CDA een aantal tegenstanders van de fusie en van de politieke koers van de nieuwe christen-democratische eenheidspartij zich tot de EPV wendden, vond zij daar een gewillig oor.

De opposanten waren afkomstig uit de werkgroep 'Niet bij brood alleen' (NBBA). Deze groep was in het najaar van 1978 voor het eerst bijeengekomen. Aanvankelijk telde ze niet meer dan 350 leden, voornamelijk uit de kring van de ARP. In de loop van 1980 groeide het ledental tot 1000. NBBA wilde het beleid van partij en fractie toetsen aan het gelijknamige CDA-verkiezingsprogramma, dat in 1977 was opgesteld door B. Goudzwaard, hoogleraar economie aan de Vrije Universiteit en oud-Tweede Kamerlid voor de ARP. Goudzwaard koesterde evenals de leden van de werkgroep ernstige twijfels over de oprichting van het CDA en meende dat het praktische beleid van het CDA-VVD-kabinet en van de CDA-fractie niet met het program overeenstemde.²⁰ Een voorbeeld hiervan vormde de opstelling van het CDA in het kernwapendebat. Ondanks sterke twijfels had uiteindelijk de gehele fractie in de Tweede Kamer geweigerd het kabinet naar huis te sturen toen dat besloot tot mogelijke plaatsing van nieuwe kernwapens.²¹

De werkgroep NBBA pleitte binnen het CDA ervoor dat de partij in de komende verkiezingscampagne een duidelijke voorkeur voor de PvdA als coalitiegenoot zou uitspreken. Het partijbestuur had hier weinig mee op en toonde weinig waardering voor de werkgroep. Vooral de aanwezigheid van niet CDA-leden wekte weerstand. Ondanks die afwijzende houding van de CDA-top wilde het bestuur van NBBA nog niet overgaan tot de oprichting van een nieuwe partij. Uit peilingen op congressen van de werkgroep in 1980 bleek dat een krappe meerderheid voorlopig binnen het CDA wilde blijven opereren. Het door de EPV voorgestelde gezamenlijke congres, dat 13 december 1980 gepland was, werd mede hierom afgelast. Een grote minderheid binnen de werkgroep voelde daarentegen wel voor een nieuwe partij, eventueel samen met de EPV.²² Ongeveer een

derde van de leden van NBBA, waaronder voorzitter M.H.L. Weststrate Sr., vormde daarop de werkgroep 'Alternatief voor het CDA'. In overleg met de binnen de ARP werkzame 'Groep van Tachtig' en de EPV werd besloten om een nieuwe partij te vormen. In een referendum in maart 1981 spraken de leden van de EPV zich voor fusie met de werkgroep uit. De NBBA-ers die binnen het CDA wilden blijven, richtten de werkgroep Christen-Democratisch Beraad (CDB) op. Aan het begin van 1981 hield de werkgroep NBBA op te bestaan.

5. Oprichting van de Evangelische Volkspartij

De Evangelische Volkspartij werd op 7 maart 1981 in Dronten opgericht. Maar liefst 800 personen woonden het oprichtingscongres bij. Weststrate Sr. werd voorzitter, maar zou die functie vanwege zijn gevorderde leeftijd na enige maanden overdragen aan Renes, de laatste voorzitter van de EPV. In zijn rede tot het congres verklaarde Weststrate:

'Wij noemen ons Evangelische Volkspartij, omdat wij geloven dat als men persoonlijk de bevrijdende boodschap van het evangelie aanvaardt, men daarmee ook de opdracht aanneemt mee te werken aan de bevrijding van de samenleving door het bestrijden van geweld, onderdrukking, wantrouwen, streven naar steeds meer macht of steeds meer welvaart vaak ten koste van anderen, dat alles op basis van de bijbelse gerechtigheid'.²³

In deze geest werd het verkiezingsprogramma 1981 vastgesteld. De EVP stelde zich 'open voor iedereen, al of niet kerkelijk gebonden, die zich aangesproken voelt door de evangelische opdracht mee te werken aan de totstandkoming en opbouw van een samenleving waarin, zowel nationaal als internationaal, gerechtigheid en dus vrede en solidariteit heersen kan'.²⁴ Het programma vertoonde duidelijke verwantschap met dat van de EPV. Nederland moest alle kernwapens van zijn gebied verwijderen en zo nodig uit de NAVO treden. De overheid zou de burgers hun verantwoordelijkheid niet af mogen nemen, maar wel 'grote lijnen trekken' op sociaal-economisch gebied.

Van meningsverschillen tussen de twee 'bloedgroepen', EPV en NBBA, was bij de samenstelling van het programma volgens betrokkenen weinig te merken.²⁵ Feddema, die zich met de 'Groep van Tachtig' ook bij de EVP had aangesloten, sprak van 'een homogene partij qua uitgangspunt en doelstelling', met een eigen ideologie: 'het messiaanse visioen en ook de strategie om te komen tot een rijk van vrede en gerechtigheid of, anders gezegd, een vreedzame wereldorde'.²⁶

Anders dan de PPR wilde de EVP het 'geweten van het CDA' zijn en 'een Derde Weg-strategie' volgen, tussen de kapitalistische en de socialistische

of communistische weg in. Riemens, eveneens bij de oprichting van de EVP betrokken, had al eerder deze 'Derde Weg' beschreven. Hij deelde alle politieke ideologieën in vier kwadranten in: de autoritair-kapitalistische; de autoritair-communistische; de integraal- en vreedzaam-democratische ('democratisme'); en de fascistische. Tot de 'democraten' die de 'Derde Weg' bewandelden, rekende Riemens de radicaal-democratische en democratisch-socialistische krachten in de wereld.²⁷ Christen-democraten zagen zichzelf ook vaak als 'Derde Weg' maar werkten in de praktijk toch meestal met de autoritaire kapitalisten van het eerste kwadrant samen. De EVP wees echter samenwerking met kapitalisten en communisten ondubbelzinnig af.

Vrij kort daarna bleek dat toch niet alle EVP-leden deze radicale ideeën van Feddema en Riemens konden onderschrijven. Niet alleen de denkwijze maar ook de persoon van Feddema riep weerstand op binnen de EVP. Op het tweede partijcongres in februari 1982 trokken enkele bestuurskandidaten zich terug nadat Feddema tot vice-voorzitter was verkozen. Bij de aanwijzing van een nieuwe voorzitter gaf het congres de voorkeur aan de uit EPV (en ESP) afkomstige W. Herstel boven de uit de werkgroep NBBA gekomen R. Weststrate Jr.

6. Tweede Kamerverkiezingen van 1981 en 1982

Met Weststrate Jr. als lijsttrekker liep de electorale vuurdoop voor de EVP in 1981 op een teleurstelling uit. Met 45.000 stemmen (0.5%) kwam ze niet in aanmerking voor een zetel. Wel bracht ze volgens kiezersonderzoek daarmee het CDA een licht verlies toe.

Als gevolg van de verkiezingsdeelname van de EVP kwam de vraag aan de orde of men electorale samenwerking kon zoeken met andere partijen. Ten aanzien van de PPR bestonden hier geen problemen. In 1982 nam de EVP hier en daar deel aan de verkiezingen voor gemeenteraden en Provinciale Staten, waarbij men soms samenging met de Radicals. In sommige gemeenten wilden EVP-basisgroepen ook samenwerken met CPN en PSP, maar dat werd door het partijbestuur verboden. De partijraad keurde dit verbod met 50 tegen 37 stemmen goed.²⁸ De voorstanders van samenwerking met de CPN wezen erop dat deze partij in haar vernieuwingsproces - waarin ze afstand had genomen van de stalinistische organisatievorm - ook meer een 'Derde Weg'-partij was geworden. Het EVP-bestuur zag dat anders. Toen de CPN in 1982 betrokken werd bij het Progressief Overleg, schortte het zijn deelname op. Samenwerking met deze Nederlandse representant van het wereldcommunisme zou de beeldvorming van de EVP naar buiten toe te zeer schaden.²⁹ Pas na het vernieuwingscongres van de CPN in november 1982, alwaar zij de facto het marxisme-leninisme vaarwel zei, verklaarde het bestuur van de EVP

zich bereid tot het overleg terug te keren.³⁰ Een lijstverbinding met de CPN voor de Tweede Kamerverkiezingen had de EVP afgewezen. Met de PPR had men zich eventueel wel willen verbinden, maar die voelde daar zelf niet voor. De EVP nam derhalve zelfstandig aan de verkiezingen deel met als leus 'christelijk, dus progressief'. Als lijsttrekker werd de onbekende Cathy Ubels-van Veen aangewezen, die in de gemeenteraad van Dokkum de ARP en het CDA had vertegenwoordigd. Tweede op de lijst stond de meer bekendheid genietende generaal-majoor b.d. M.H. von Meyenfeldt, actief in het Interkerkelijk Vredesberaad (IKV). Hij was via de 'Groep van Tachtig' uit de ARP naar de EVP gekomen. Ubels werd met 0,7% van de stemmen in 1982 net in de Tweede Kamer gekozen. Van de 56.000 kiezers was volgens opinieonderzoek een vijfde van het CDA en een vijfde van de progressieve partijen afkomstig. Ongeveer de helft had in 1981 ook EVP gestemd.

7. Een groeiende partij met groeiende meningsverschillen

Wat de EPV niet was gelukt, daarin leek de EVP te slagen. De progressief-christelijke partij sleepte niet alleen een Kamerzetel in de wacht, maar zag ook haar ledenaanhang groeien. Het ledental bedroeg in 1981 1790. Een jaar later was het gestegen tot 2750. In 1983 werd met 2820 leden het hoogtepunt bereikt. De EVP scheen een kristallisatiekern te vormen voor een beweging van progressieve christenen die zich zowel kerkelijk als politiek roerden. Het sociaal-economische en defensie-beleid van het eerste kabinet-Lubbers wekte veel weerstand in deze kring. De Tweede Kamerleden J.N. Scholten en S.J. Dijkman verlieten het CDA, evenals een aantal kaderleden van het Christelijk Nationaal Vakverbond (CNV). Beide groeperingen overwogen een nieuwe partij op te richten, al dan niet samen met de EVP.

Aan de bloeitijd van de EVP kwam na 1983 een einde. Voor velen betekende de kabinetsbeslissing om de plaatsing van nieuwe kernwapens in Nederland voor te bereiden een breekpunt. De EVP had zich sinds haar oprichting fel tegen plaatsing van kruisraketten verzet en actief de beweging tegen kernwapens gesteund. Toen die beweging echter haar doel niet wist te bereiken - ondanks massale steun - en bovendien de beweging van progressieve christenen uiteen viel, raakte ook de EVP ontmoedigd.

Interne verdeeldheid droeg daar eveneens toe bij. De EVP trachtte in deze periode haar ideologie en strategie uit te werken, maar raakte daarbij verward in conflicten die niet alleen ideologische maar ook persoonlijke kanten hadden. Al in 1982 had het partijbestuur een Commissie Evangelie en Politiek (CEVPOL) ingesteld, die de ideologie van

de partij zou samenvatten in een koersnota. Feddema en Riemens namen zitting in deze commissie en drukten hun stempel op de koersnota, die in 1983 in eerste concept aan het partijbestuur werd aangeboden maar daarna nog enkele malen werd herschreven.

In de nota werd eerst vastgesteld dat de mensheid Gods schepping in gevaar heeft gebracht met een krankzinnige wapenwedloop tussen een kapitalistisch en een communistisch machtsblok. Christenen kiezen over het algemeen voor steun aan het kapitalistisch machtsblok, vanuit een verkeerde interpretatie van de boodschap van Christus. Christus verkondigde immers 'het evangelie van het Koninkrijk Gods en Zijn shalom (gerechtigheid en geweldloosheid), te verwerkelijken op aarde door verantwoordelijke tot de weg van God bekeerde mensen'.³¹ Na Christus' dood vatten zijn volgelingen zijn boodschap echter op als een individualistische heilsleer, waarbij gerechtigheid werd beschouwd als vrucht van individueel geloof. Vervolgens maakte de Romeinse keizer Constantijn het christendom tot staatsgodsdienst en steunpilaar van zijn autoritaire en gewelddadige macht. De messiaanse en democratische traditie werd gereduceerd tot een onderstroom van 'ketterse' groepen, terwijl de Kerk de heersende machten bleef steunen - tot op de dag van vandaag. Het CDA deed dat in feite ook. De EVP daarentegen 'voelt zich bij uitstek verwant met de onderstroom der geweldlozen' die het evangelie van het Koninkrijk hebben herontdekt.³² Zij streeft naar een vreedzame wereld door middel van gerechtigheid: een 'koöperatieve en radikaal-demokratische ordening' in plaats van autoritair kapitalisme of communisme. Dat kan alleen met geweldloze middelen, gemeenschapszin, vrijwilligheid, gelijkwaardigheid en gerechtigheid. De EVP kan dit echter niet alleen, zij moet bondgenoten vinden onder de radicale liberalen en sociaal-democraten die eveneens een 'Derde Weg' zoeken voorbij communisme en kapitalisme. Daarnaast dient de EVP zich als voorhoedepartij in te spannen om de evangelisch-radicalen stroming in CDA, CNV en elders te bundelen. Zij zal als geweten van het CDA vooral van het evangelie van het Koninkrijk getuigen en niet zozeer regeringsverantwoordelijkheid zoeken. Ze moet daarbij radicale basis-democratie niet alleen als doel nastreven maar ook al in de eigen organisatie verwezenlijken.

De nota wekte veel weerstand in de partij en ook binnen het bestuur. Sommigen verweten Feddema *cum suis* een teveel gepolitiseerde en 'horizontale' interpretatie van het evangelie.³³ Anderen maakten vooral bezwaar tegen de 'basis-democratie'.³⁴ In de discussie tekende zich een tweedeling af met een ideologisch en een persoonlijk aspect: voor en tegen de radicaal-evangelische opvattingen, voor en tegen Feddema - want Riemens trok zich langzamerhand terug uit het actieve partijleven. De tegenstanders van Feddema wensten niet radicaal met het CDA en de christen-democratische traditie te breken. Ze waren echter niet bereid of

in staat om een eigen visie op de uitgangspunten en koers van de EVP te ontwikkelen. De koersnota werd weliswaar vele malen besproken en herschreven, maar zou in 1985 door de partij gepubliceerd worden zonder dat de strekking substantieel was gewijzigd.³⁵

De meningsverschillen over de politieke koers van de EVP hadden niet alleen theoretische maar ook praktische consequenties. De meer behoudende, christen-democratische vleugel streefde naar regeringsverantwoordelijkheid in samenwerking met PvdA en CDA; de radicale vleugel vreesde dat een dergelijke coalitie slechts een vage middenkoers zou varen. Feddema en de zijnen gaven de voorkeur aan brede progressieve samenwerking, maar schoven in de loop van de periode 1982-1986 op in de richting van 'klein links'. In 1982 waren zij nog tegenstanders van samenwerking met de CPN, die als representant werd gezien van de 'Tweede Weg', het autoritaire en gewelddadige communisme. Naarmate de CPN zich echter vernieuwde en zich van die 'Tweede Weg' verwijderde, kwam zij ook als bondgenoot in aanmerking. De rechtervleugel dacht daar anders over en bleef de CPN maar ook de PSP en de PPR afwijzen als te extreem, 'athetisch' en 'centralistisch' om mee samen te werken.³⁶ Bij de voorbereiding van de Europese verkiezingen zouden de twee vleugels dan ook heftig op elkaar botsen.

8. Strubbelingen rond de Europese verkiezingen van 1984

De EVP streefde in de aanloop naar de verkiezingen voor het Europees Parlement naar een breed progressief alternatief, gebaseerd op een programmakkoord met PvdA, PPR, PSP, D66 en CPN. Een speciale commissie binnen de EVP onder leiding van Feddema had een dergelijk akkoord aanbevolen, ook al achtte een lid van de commissie elke deelname aan Europese verkiezingen vooral om principiële redenen ongewenst. Het partijbestuur van de EVP besloot echter - in afwezigheid van vicevoorzitter Feddema - het advies van de commissie niet op te volgen.³⁷ Een meerderheid van de bestuursleden voelde het meest voor een 'progressief christelijke lijst' van partijlozen en EVP-ers of voor een akkoord met het nieuwe Groen Platform.³⁸ Een minderheid, waaronder partijsecretaris De Leeuw den Bouter, wilde dat de EVP zelfstandig aan de verkiezingen deel zou nemen of van deelname af zou zien.

Het bestuur zond waarnemers naar het overleg tussen het Groen Platform en CPN, PSP en PPR. Dat overleg verliep zeer moeizaam. Het Groen Platform scheurde; een deel besloot als Europese Groenen zelfstandig de verkiezingen in te gaan, de rest bleek bereid tot een Groen Progressief Akkoord met de kleine linkse partijen. Feddema wilde dit akkoord ook namens de EVP tekenen. Andere bestuursleden wezen het echter af en trachtten Feddema wegens eigenmachtig optreden te royeren. Daarbij

speelde overigens ook een andere kwestie mee: Feddema had het wetenschappelijk instituut van de partij opgericht onder een andere naam dan was afgesproken.³⁹

De partijraad maakte kort daarop het royement ongedaan. Een motie van wantrouwen tegen het bestuur haalde het net niet. Het congres van 10 december 1983 wilde Feddema evenmin royeren. Niettemin deelde het niet Feddema's voorkeur - en die van Ubels - voor samenwerking met CPN, PSP, PPR en Groen Platform. Na een heftige discussie besloot het congres alsnog van deelname aan de Europese verkiezingen af te zien. De EVP moest zich niet bij klein links aansluiten, maar het geweten van het CDA vormen, aldus partijvoorzitter Herstel.

Ondanks de beslissing dat de EVP niet deel zou nemen aan de Europese verkiezingen, hadden zes EVP-ers zich toch kandidaat gesteld op de lijst van het Groen Progressief Akkoord. De partijraad van de EVP besloot dat dit voor leden met een functie in de partij onaanvaardbaar was. Als gevolg hiervan stelde C. Ofman, vice-voorzitter van de partijraad en één van de zes, zijn functie beschikbaar. Verder werd aan de zes voorgehouden om hun kandidatuur op geen enkele wijze met de EVP in verband te brengen.

9. Samengaan met de Groep Scholten/Dijkman?

Tegen het midden van de jaren tachtig stond de EVP gereserveerd tegenover samenwerking met klein links. De voorkeur ging nog altijd uit naar een bundeling van progressieve christenen. Hiertoe leek zich een gelegenheid aan te bieden als gevolg van de onvrede bij sommige leden van de Tweede Kamerfractie van het CDA. In 1983 deden zich rond de Kamerleden Scholten en Dijkman bij voortduring conflicten voor. Beiden stemden regelmatig met de oppositie mee en leverden vaak felle kritiek op het sociale beleid van het CDA. Bovendien verzetten zij zich hevig tegen de pressie van de partijtop om hen in het gareel te dwingen. In december stapten Scholten en Dijkman uit het CDA-fractieverband en vormden een eigen Kamerfractie. Ze legden contact met Goudzwaard, die het CDA al eerder verlaten had.

Op 6 februari 1984 richtten aanhangers van Scholten en Dijkman in Ede een nieuwe beweging op: de Basisbeweging voor Vrede en Solidariteit. Men wilde onderzoeken of een nieuwe partij ter linkerzijde van het CDA levensvatbaar was. Die partij zou volgens Scholten geen confessioneel karakter moeten hebben, maar zich wel door het evangelie laten inspireren. Er werden contacten gelegd met de Europese Groenen en met een groep CNV-leden.⁴⁰ De CNV-ers waren op zoek naar een sociaal vooruitstrevend en confessioneel alternatief voor het CDA. Ze kwamen bij elkaar op initiatief van D. van Commenée, oud CDA-lid en voorzitter

van de Hout- en Bouwbond CNV.

Leidende personen uit de EVP haastten zich te verklaren dat hun partij graag zou willen samenwerken met deze nieuwe beweging. Daarbij werd opheffing van de EVP niet uitgesloten. Op het EVP-congres van maart 1985 deed het partijbestuur het voorstel mee te werken aan een nieuwe partij voor progressieve christenen, in welke vorm dan ook. Dit voorstel werd door het congres in grote lijnen overgenomen, maar dat voegde daar wel aan toe dat de eventuele nieuwe partij bij de komende Tweede Kamerverkiezingen ook samenwerking zou moeten zoeken met andere progressieve groeperingen 'waarbij geen partijen op voorhand werden uitgesloten'.⁴¹ Dit betekende dat de PSP en de CPN ook betrokken zouden kunnen worden bij deze samenwerking. Met name fractievoorzitter Ubels toonde zich erg tevreden met deze toevoeging.

Op deze wijze kwam de traditionele optie van progressief-christelijke machtsbundeling in botsing met de meer op de voorgrond tredende wens tot samenwerking met klein links. Voor Scholten en Van Commenée vormde dit besluit echter aanleiding afstand te nemen van de EVP. Door de deur naar klein links open te houden zouden teleurgestelde CDA-kiezers zich laten afschrikken. Scholten en Van Commenée zagen electoraal alleen nog mogelijkheden in een opstelling tussen CDA en PvdA in. De meerderheid van de EVP vond deze benadering echter te weinig radicaal, te zeer gericht op machtsvorming en voorbijgaand aan het evangelische uitgangspunt. Volgens Feddema zou een dergelijk 'iets socialer tweede CDA' toch weinig kiezers trekken en kon de EVP beter tussen PvdA en PPR in blijven staan dan opschuiven naar het midden.⁴²

Ook binnen de partij was het besluit omstreden. Algemeen secretaris B. Bruggeman en ongeveer 150 veelal actieve kaderleden verlieten de partij. Bruggeman zou in november 1985 met Van Commenée en W. van Dam - oud-voorzitter van de PPR - een nieuwe partij oprichten, de Alliantie. De Alliantie zou een gematigd vooruitstrevend alternatief voor het CDA moeten worden, maar bleek niet levensvatbaar. Dat gold ook voor de Basispartij voor Vrede en Solidariteit, die eerder dat jaar was opgericht vanuit de gelijknamige beweging. De gangmakers van die beweging waren toen al afgehaakt. Goudzwaard trok zich terug, Dijkman sloot zich aan bij de PPR en Scholten tenslotte bij de PvdA.

10. Alleen of met 'klein links'? De verkiezingen van 1986

Ondanks deze mislukking bleef de EVP formeel streven naar bundeling van progressieve christenen. In de praktijk echter schoof de EVP in de richting van klein links. Bij de gemeenteraadsverkiezingen van 1986 werden electorale verbanden gevormd waaraan naast de PPR soms ook PSP en CPN meededen. Het partijcongres verleende in januari 1986 met

de nodige reserves zijn goedkeuring aan een samenwerkingsovereenkomst die het Kamerlid Ubels had gesloten met de fractievoorzitters van de CPN en de PPR, Brouwer en Beckers. Het akkoord behelsde in de eerste plaats een gezamenlijke opstelling tijdens de kabinetsformatie, gericht op de vorming van een progressief kabinet. Bovendien wilde men het parlementaire werk meer op elkaar afstemmen dan tot die tijd het geval was geweest. Van een lijstverbinding met CPN, PSP en PPR werd om pragmatische redenen afgezien: wellicht zouden christelijke kiezers die het met het kabinetsbeleid oneens waren zich hierdoor van een stem op de EVP laten afbrengen.

De partij presenteerde zich in de verkiezingscampagne als het 'progressief-christelijk geluid'. Ter vergroting van het menselijk welzijn stelde de EVP een selectieve economische groei voor en invoering van een sabbatsjaar. Eens in de zeven jaar zou iedere werkende een jaar vrijaf kunnen krijgen, met behoud van inkomen.⁴³ De partij bleef kernwapens afwijzen en kritiek leveren op de NAVO, al pleitte ze niet voor beëindiging van het Nederlandse lidmaatschap. Ook pleitte de EVP voor een strikt milieubeleid, afgeleid van de evangelische visie van de mens als rentmeester van Gods schepping, die alle schepselen op aarde met eerbied dient te behandelen. De term 'evangelisch' werd overigens niet meer gebruikt, omdat onwetende kiezers de partij daarmee gemakkelijk in de rechtse hoek zouden plaatsen waar de Evangelische Omroep en de RPF actief waren.

11. Bezinning

De Kamerverkiezingen in 1986 liepen slecht af voor de EVP. Zij kreeg slechts 0,2% van de stemmen en verloor daarmee haar ene Kamerzetel. Het oud-Kamerlid Ubels trok zich teleurgesteld terug uit de politiek. Het electorale verval ging gepaard met ledenverlies. Na 1983 daalde het aantal leden gestaag naar 2500 in 1984 en 2400 in 1986. Het noopte partijraad en congres tot bezinning op de vraag of er eigenlijk nog plaats was voor een progressief-christelijke partij in Nederland. De EVP baken- de daarbij de grenzen duidelijk af: het partijbestuur mocht samenwerking met onder andere de PPR onderzoeken, maar een federatie van beide partijen of een platform van vooruitstrevende christenen binnen de PPR vond men te radicaal. Behoud van de eigen identiteit stond voor de EVP voorop.

Toch zou gaandeweg de strategie veranderen. In 1987 kwam een nieuwe koersnota uit, die op het congres van november 1987 met grote meerderheid goedgekeurd werd. Hoewel Feddema noch Riemens deel uit maakten van het bestuur, weerspiegelde de nota grotendeels hun denkbeelden.

De EVP zou nog steeds moeten streven naar een mondiale 'Derde Weg' tussen kapitalisme en communisme. Een 'aanschuren tegen het CDA' zou verraad aan eigen uitgangspunten betekenen; die partij was te ver naar rechts afgeleden. De EVP diende samen te werken met de progressieve democratische partijen PvdA, D66, PPR, PSP en CPN, zonder haar zelfstandigheid op te geven. Na twee jaar zou getoetst moeten worden of zij voldoende aanhang zou kunnen verwerven voor deze koers.⁴⁴

12. Toenadering tot klein links

Door het teruglopende ledental en het uitzichtsloze electorale perspectief raakte de partij organisatorisch steeds meer in het slop. Basisgroepen werden opgeheven, vacatures in het bestuur lange tijd niet vervuld. Met de achteruitgang werd de neiging om toenadering te zoeken tot 'klein links' sterker. Op een congres in november 1988 besloot de EVP om deel te nemen aan de 'Regenbooglijst' van CPN, PPR, PSP en onafhankelijken voor de Europese verkiezingen van 1989. Zelfstandig zou de partij immers weinig kans op een zetel maken. Tezelfdertijd gaf de EVP er wel de voorkeur aan om de komende Tweede Kamerverkiezingen - die toen nog in 1990 werden verwacht - zelfstandig in te gaan. Mocht er echter ook dan een gemeenschappelijke 'Regenbooglijst' tot stand komen, dan was de partij wel bereid hierover te praten, zo besloot het congres.

Half mei 1989 sloot de EVP zich te elfder ure aan bij het overleg tussen PPR, PSP en CPN over de vorming van één programma en één kandidatenlijst voor de vervroegde Tweede Kamerverkiezingen van 6 september. De EVP-kandidaat kreeg van de onderhandelingspartners pas de elfde positie op de kandidatenlijst toebedeeld. Wel was het de EVP als enige deelnemende partij toegestaan een voorkeursactie te voeren voor haar kandidaat, partijvoorzitter C. Ofman - een 'goedmakertje' voor de naar alle waarschijnlijkheid onverkiesbare plaats. Het partijcongres van de EVP stemde in juli 1989 in met de vorming van Groen Links, zoals het samenwerkingsverband van PSP, PPR, CPN, EVP en onafhankelijken werd genoemd. Ofman beschouwde de samenwerking als een stap op de 'Derde Weg' naar een alternatief voor kapitalisme en communisme. De EVP zou binnen Groen Links voldoende weerklank vinden voor haar beginselen en bovendien haar zelfstandigheid kunnen behouden.⁴⁵

13. Fusie tot Groen Links

Zoals te verwachten was haalde de EVP binnen het Groen Linkse verband geen Kamerzetel. Kennelijk waren nogal wat EVP-kiezers van 1986 afgehaakt; Ofman kreeg slechts 7656 voorkeurstemmen. Het partijcongres van de EVP besloot in november 1989 niettemin geleidelijk op te

gaan in Groen Links, mits haar ideeën duidelijk terug te vinden zouden zijn in de nieuwe partij. Voorlopig hield men nog een slag om de arm: een partijcongres zou in het najaar van 1990 moeten beoordelen of de samenwerking aan de gestelde eisen voldeed. De gestaag slinkende achterban zag evenwel al in dat er weinig keus was. In maart 1990 bleek uit een ledenpeiling 90% voorstander van doorgaan met Groen Links. Slechts een kleine minderheid wenste de partij op te heffen; en een even kleine groep verkoos een zelfstandig bestaan buiten Groen Links.⁴⁶

In de loop van 1990 nam de druk op de EVP om zich op te heffen toe, vooral van de kant van PPR en PSP. De gunstige resultaten van de gemeenteraadsverkiezingen - zeven zetels voor EVP-ers - verzwakte de behoefte aan zelfstandigheid. Voor de keuze gesteld tussen 'afhaken of inspelen' besloot het congres in november 1990 de EVP op te heffen indien in een referendum driekwart van de leden daarmee in zou stemmen. Dat aantal werd ruim gehaald: van de 425 leden die aan het referendum deelnamen, stemde 93% voor opheffing.⁴⁷ Op 9 maart 1991, tien jaar na de oprichting, werd in de Mozes en Aäronkerk te Amsterdam, de EVP opgeheven. Inmiddels was het 'Evangelisch Radikaal Forum' opgericht, dat zich binnen Groen Links zou moeten bezinnen op de politieke betekenis van het evangelie. Later werd besloten de benaming te veranderen in het minder pretentieuze 'Platform voor Evangelie en Politiek, verbonden met Groen Links'. Met dit forum of platform hoopte men toch nog het CDA een spiegel voor te houden.

Conclusie

De vorming van het kabinet-Van Agt/Wiegel in 1977 en de totstandkoming van het CDA in 1980 waren de aanleiding voor de oprichting van de Evangelische Volkspartij. De EVP haalde in 1982 de kiesdeler: Ubels werd Tweede Kamerlid. Tijdens haar Kamerlidmaatschap (1982-1986) balanceerde de partij voortdurend tussen het samenwerken met enerzijds progressieve christenen en anderzijds linkse progressieven. De rechtervleugel van de partij koos voor de eerste optie en wilde daarom 'aanschuiven tegen het CDA'. Van bundeling van progressieve christenen kwam echter weinig terecht. Toen Scholten en Dijkman zich losmaakten van het CDA leken de kansen te stijgen. Uiteindelijk sloten deze dissidenten zich aan bij PvdA respectievelijk PPR, waarmee dit perspectief geheel verwaagde.

De linkervleugel gaf voorkeur aan de tweede optie en wilde de afstand tot het CDA vergroten. Voor de verkiezingen van 1986 kwam een uitspraak voor nauwere samenwerking met PPR en CPN tot stand. De EVP verloor daardoor wellicht aan aantrekkelijkheid voor de progressieve christenen die zich nog in het CDA bevonden, en ook voor een deel van haar eigen

leden. In plaats van een alternatief voor het CDA werd de EVP een alternatief voor de PvdA. Dat was mede de reden dat de EVP bij de verkiezingen in 1986 werd weggevaagd. Geleidelijk en grotendeels ongewild belandde de partij daarna in het klein-linkse kamp en sloot zich enigszins overdonderd aan bij Groen Links.

Toch lijkt de keuze voor Groen Links uiteindelijk het meest logische gevolg van de koers die Feddema en Riemens, de belangrijkste partij-ideologen, al in de beginjaren uitstippelden. Zij wezen de partij immers een 'Derde Weg' tussen kapitalisme en communisme, die zij samen met andere radicale democraten zou moeten begaan. Christen-democraten en sociaal-democraten hebben echter duidelijk voor de 'Eerste Weg' van het kapitalisme gekozen; de 'Tweede Weg' van het communisme wordt alleen nog door splinterpartijen als het VCN aanbevolen, maar Groen Links zoekt als enige partij in Nederland anno 1991 een weg 'haaks op de huidige kapitalistische markteconomie, en... haaks op... de zogenoemde centraal geleide economie'.⁴⁸

Groen Links is natuurlijk geen christelijke partij. De geschiedenis van progressieve christelijke partijen herhaalt zich dus: evenals haar voorgangers CDP, BCS, CSP, CVP, CDU en PPR, legde ook de EVP tenslotte het moede hoofd in de schoot - de schoot van een progressieve maar niet specifiek christelijke partij. Uit een aantal case studies mag men natuurlijk geen algemene wet afleiden. Toch dringt zich de conclusie op dat een radicale christelijke partij in Nederland niet zozeer een reële gemiste kans in het verleden noch een serieuze mogelijkheid voor de toekomst, maar veeleer een *contradictio in terminis* genoemd moet worden.

noten

¹. Zie voor de vooroorlogse progressief-christelijke partijvorming I. Lipschits, *De protestants-christelijke stroming tot 1940*, Deventer, 1977, 47-58; en H.J. Langeveld, 'Horzels rond het antirevolutionaire paard. Progressieve dissidenten in de protestantse politiek tussen 1900 en 1940', in: J. de Bruijn, red., *Een land nog niet in kaart gebracht. Aspecten van het protestants-christelijk leven in Nederland in de jaren 1880-1940*, Amsterdam, 1987, 91-112.

². Zie voor de BCS: D. van der Zee, *Een tijdsverschijnsel: de voormalige Bond van Christen-Socialisten*, Den Haag, z.j.

³. Zie over de CDU: H.J. Langeveld, *Protestants en progressief. De Christelijk-Democratische Unie 1926-1946*. Den Haag, 1988.

⁴. Aldus de laatste voorzitter van de EVP, C. Ofman, 'De worsteling om een radicaal evangelische politiek. Een gekleurde terugblik', in: *Erfgoed. Geschiedenis en gedachtengoed van tien jaar Evangelische Volkspartij*. Aalsmeer, 1991, 11. De progressieve katholieke partijen uit het interbellum, zoals de Rooms-Katholieke Volkspartij en de Katholiek Democratische Partij, werden

blijkbaar niet als voorlopers van de - overwegend protestantse - EVP beschouwd en zullen in dit artikel dan ook verder niet behandeld worden.

⁵ Zie Langeveld, *op.cit.*, 55-70.

⁶ H. Daalder, 'De kleine politieke partijen - een voorlopige poging tot inventarisatie', in: *Acta Politica*, 1 (1965/66), 172-196.

⁷ Zie voor deze naoorlogse ontwikkelingen H.-M.T.D. ten Napel, *"Een eigen weg". De totstandkoming van het CDA (1952-1980)*, Leiden, 1992, 100-102.

⁸ W.B. Herstel, 'Evangelische Solidariteits Partij - een nieuwe bijdrage aan een progressief samenwerkingsverband', in: S.M. Keesom, red., *Een E.S.P.-visie. Solidair vanuit het Evangelie*, z.pl., z.j., 10-14.

⁹ J.P. Feddema, 'In kort bestek de bestaansgrond voor de Evangelische Solidariteits Partij', in: *Een E.S.P.-visie*, 4-10.

¹⁰ Zie de overige bijdragen in *Een E.S.P.-visie*.

¹¹ Zie P. Denekamp e.a., *Ontwapenend. Geschiedenis van 25 jaar PSP*, Amsterdam, 1982, 37-45, 73.

¹² I. Lipschits, *Politieke stromingen in Nederland. Inleiding tot de geschiedenis van de Nederlandse politieke partijen*, Deventer, 1982, 57.

¹³ Rede van Mr. W. Aantjes, 'CDA tussen wenselijkheid en verantwoordelijkheid', in: *Christen Democratisch Appèl. Van Woudschoten tot Hoogeveen*, Den Haag, 1976, 42-50.

¹⁴ *Trouw*, 9 december 1977.

¹⁵ Zie *EPV-Info*, 3 (1980) nr. 5, 7-11.

¹⁶ K. van der Sluijs, 'Evangelische Progressieve Volkspartij: openingsrede oprichtingscongres zaterdag 28 januari 1978 te Utrecht', z.pl., 1978, 2, 10.

¹⁷ 'In vrede samenleven!' Programschets Evangelische Progressieve Volkspartij, z.pl., z.j.

¹⁸ DNPP, EVP-collectie, no. 2.

¹⁹ DNPP, EVP-collectie, no. 11; ook *EPV-Info*, 2 (1979) nr. 1 en 2.

²⁰ DNPP, EVP-collectie, no. 2.

²¹ De CDA-fractie gaf hiermee gehoor aan het zogenaamde dubbel-besluit van de NAVO: de wapens zouden niet geplaatst worden indien het Warschau Pact soortgelijke wapens ook niet zou plaatsen.

²² DNPP, EVP-collectie, no. 5.

²³ DNPP, EVP-collectie, no. 39; ook in *EPV-Info*, 4 (1981) nr. 2, 4.

²⁴ 'Verkiezingsprogram Evangelische Volkspartij', 1981, 2. (DNPP deelcollectie verkiezingsprogramma's)

²⁵ Aldus J. Renes in zijn toespraak tot het opheffingscongres van de EPV. Zie DNPP, EVP-congresstukken, maart 1981.

²⁶ H. Feddema, 'De EVP en de PPR', *EPV-Info*, 4 (1981) nr. 6, 5-6.

²⁷ Zie *EPV-Info*, 4 (1981) nr. 3, 13-14; voorts: J.W.E. Riemens, *De vreedzame wereldpolitiek van het Derde Kwadrant*, Amsterdam, 1972. In de jaren vijftig vormde Riemens een drijvende kracht achter de beweging 'De Derde Weg', waaruit in 1957 de PSP voort zou komen.

²⁸ *EPV-Info*, 2 (1982) nr. 1, 21-22.

²⁹ DNPP, EVP-collectie, no. 17.

³⁰ Op 13 december 1982 was de EVP, na een afwezigheid van 3 maand, weer present. DNPP, EVP-collectie, no. 17.

- ³¹. Commissie Evangelie en Politiek van de EVP, *Ontwerp-koersnota*, Rotterdam, 1984, 7.
- ³². *Op.cit.*, 16.
- ³³. *EVP-Info*, 5 (1985) nr. 2, 5.
- ³⁴. *EVP-Info*, 4 (1984) nr. 6, 24.
- ³⁵. J.P. Feddema, red., *Evangelische vreedzame wereldpolitiek*, Den Haag, 1985.
- ³⁶. Onder meer: A. van den Brink, 'Samenwerking: alleen vanwege programma-overeenkomsten?', *EVP-Info*, 4 (1984) nr. 9, 8-9; T. van 't Foort, 'Progressief Christelijke Politiek', *EVP-Info*, 5 (1985) nr. 9, 10.
- ³⁷. H. Feddema, 'Geschiedschrijving of persoonlijke impressie?', *Evangelie en Politiek*, 2 (1991) nr. 2, 6, 8. Feddema reageerde daarmee op Ofman, *op.cit.*, 25-27.
- ³⁸. Het Groen Platform werd opgericht voor de Europese verkiezingen van 1984 en stond onder leiding van het Eerste Kamerlid B. de Gaay Fortman en publicist W. van Dieren. Het platform richtte zich op de totstandkoming van breed samengestelde groene lijsten op alle niveaus.
- ³⁹. In plaats van 'Wetenschappelijk Instituut van de EVP' liet hij het in de stichtingsacte 'Studiebureau voor Evangelische Vreedzame Wereldpolitiek' noemen, daarmee meer afstand tot de partij suggererend dan het bestuur welgevallig was; later zou Feddema dit als een fout erkennen en de naam laten wijzigen. DNPP, EVP-collectie, no. 86.
- ⁴⁰. De Europese Groenen, voortgekomen uit het Groen Platform, gingen niet uit van christelijke beginselen maar wel van een algemeen-religieuze spiritualiteit. In 1984 namen ze deel aan de Europese verkiezingen met als lijsttrekker de uit de EPV afkomstige B. Kuiper.
- ⁴¹. DNPP, EVP-collectie, no. 43.
- ⁴². H. Feddema, 'EVP of een iets socialer tweede CDA?', *EVP-Info*, 5 (1985) nr. 4, 5, 10; evenzo C. Ofman, 'Stem van de tegenbeweging', *EVP-Info*, 5 (1985) nr. 9, 5.
- ⁴³. 'Vrede door gerechtigheid', EVP verkiezingsprogramma 86-90, Den Haag, 1986, 1-3; over het sabbatsjaar verscheen ook een studie van het Wetenschappelijk Instituut van de EVP: A.N. van den Berg en G. Enthoven, *Vaarwel werkloosheid. De wijsheid van het sabbatsjaar*, Den Haag, 1986.
- ⁴⁴. Koersnotitie 'Tot vrede en gerechtigheid geroepen', *EVP-Info*, 7 (1987) nr. 9, 8.
- ⁴⁵. C. Ofman, 'Groen Links onstuitbaar', *EVP-Info*, 9 (1989) nr. 5, 9; zie ook *Trouw*, 12-8-1989.
- ⁴⁶. *Evangelie en Politiek*, 1 (1990) nr. 1, 6.
- ⁴⁷. *Evangelie en Politiek*, 2 (1991) nr. 1, 1.
- ⁴⁸. 'Richtinggevende uitspraken manifest', *Groen Links*, 3 (1992) nr. 1, 8.

DE IDEOLOGISCHE VORMGEVERS VAN GROEN LINKS

Voorlopig verslag van een enquête onder de leden van het congres van Groen Links op 13 en 14 december 1991

J. van der Knoop, A.P.M. Lucardie, W.H. van Schuur en G. Voerman

Inleiding

Op 13 en 14 december 1991 hield Groen Links het tweede congres in haar bestaan. Na de oprichtingsbijeenkomst van 24 november 1990 vond nu de ideologie-vormende vergadering plaats. De afgevaardigden hielden zich vooral bezig met de uitgangspunten van hun partij, die waren neergelegd in een manifest. 'Welke problemen en uitdagingen maken de ontwikkeling van nieuwe politieke oriëntaties noodzakelijk? Wat is de visie van Groen Links op deze uitdagingen?' Aan de congresgangers was de taak toebedeeld aan de antwoorden vorm te geven.

Evenals de 'oprichters' van Groen Links zijn ook deze ideologische 'vormgevers' van Groen Links genquêteerd wat betreft hun sociale achtergronden, ideologische opvattingen en waardering van de fusie.¹ Voor een deel behoorden deze 'vormgevers' van 1991 ook tot de 'oprichters' van 1990. 41% van de respondenten van het congres van december 1991 had ook een enquêteformulier ingevuld op het congres van 1990. Het onderzoek werd uitgevoerd door het Sociologisch Instituut van de Rijksuniversiteit Groningen, ondersteund door het DNPP.² Doel ervan is inzicht te verkrijgen in de wijze waarop politieke fusieprocessen verlopen.

In dit verslag zal eerst worden ingegaan op de sociale achtergronden van de ondervraagde congresgangers. Deze groep lijkt in redelijke mate representatief voor het middenkader van Groen Links. Maar liefst 92% van de respondenten vervulde één of meerdere partijfuncties binnen Groen Links, of zat namens deze partij in een vertegenwoordigend lichaam. Na deze introductie van de responsgroep zal haar houding ten aanzien van de fusie uit de doeken worden gedaan. De grote mate van overeenstemming die daarbij te constateren valt, gaat gepaard met een redelijke mate van ideologische consensus, zoals in de volgende paragraaf wordt vastgesteld. Ten slotte worden de opvattingen van de congresafgevaardigden ten aanzien van de politieke strategie van Groen Links in ogenschouw genomen. Aan de presentatie van de uitkomsten van de enquête gaat een korte beschrijving van het congres vooraf.

1. Congres Groen Links op 13 en 14 december 1991

In mei 1989 kwam het Groen Links Akkoord tot stand. CPN, PSP, PPR, EVP en 'onafhankelijken' namen met één programma en één kandidatenlijst als Groen Links deel aan de Tweede Kamerverkiezingen in september. Na de verkiezingen werd de organisatorische uitbouw van de nieuwe politieke formatie ter hand genomen. In de zomer van 1989 werd een Vereniging Groen Links (VGL) ten doop gehouden, die de rechtstreekse leden van het samenwerkingsverband organiseerde. Op 24 november 1990 werd de partij Groen Links formeel opgericht.

Het tweede partijcongres vond op 13 en 14 december 1991 in de RAI in Amsterdam plaats. Voornaamste punt van bespreking was het manifest *Groen Links, een plaatsbepaling*. Het manifest gaf prioriteit aan het ecologische criterium: 'het sociaal-economisch beleid bepaalt niet langer de marges voor het milieubeleid, maar de milieupolitiek geeft de marges aan voor het sociaal-economische beleid.'³ Het congres wees dit niet af, maar had wel de behoefte om enkele rode tinten toe te voegen. Zo sprak het nadrukkelijk uit dat Groen Links de positie van de laagstbetaalden niet alleen wil 'beschermen' tegen de gevolgen van de beperking van de materiële consumptiemogelijkheden, maar deze ook wil 'verbeteren'.⁴

Tussen het eerste en tweede congres van Groen Links bestond in organisatorisch opzicht een groot verschil. De besluitvorming bij de oprichting vond plaats volgens het *one man, one vote*-systeem. Elk geregistreerd lid was in principe stemgerechtigd. Het oprichtingscongres maakte echter meteen korte metten met deze vorm van 'directe democratie'. Besloten werd dat het volgende congres samengesteld zou worden op basis van representatie. Hierdoor konden in december 1991 alleen de afgevaardigden van de afdelingen een stem uitbrengen. Ondanks deze verschillende wijzen van samenstelling overlapt de responsgroepen van beide congressen elkaar aanzienlijk, zoals hierboven al werd vastgesteld.

Op het laatste congres waren 517 afgevaardigden aanwezig. Van de uitgedeelde vragenlijsten werden er 353 ingevuld en geretourneerd. De respons bedroeg derhalve 68%. De enquête was vanzelfsprekend anoniem. De representativiteit ervan kan moeilijk aangetoond worden. Uitgaande van de ledenaantallen in december 1989⁵ van de fusiepartners PPR, PSP, CPN, EVP en VGL (deze laatste groep wordt hier verder aangeduid als 'nieuwe leden'; NL⁶) lijken CPN en EVP ondervertegenwoordigd (zie Tabel 1), maar dat kan ook te wijten zijn door opzeggingen vanuit die groepen in 1990 en 1991.

Gezien het geringe aantal oud-leden van de EVP in de responsgroep was het om redenen van methodologische aard niet zinvol om deze groep te

betrekken in analyses waarin de partijherkomst van de congresgangers centraal staat.

Tabel 1. Samenstelling respons enquêtes 1990 en 1991 (in %), ten opzichte van relatieve ledentallen per december 1989

	Respons 1991		Respons 1990	Verhouding ledentallen 1989
	%	N	%	
oud-PPR	33	116	30	33
oud-PSP	26	92	23	23
oud-CPN	19	68	23	32
oud-EVP	1	5	4	7
'Nieuwe' leden (NL)	20	72	20*)	6*)
	99		100	101
	(N=353)		(N=482)	(N=17767)

*) VGL

2. Sociale achtergronden congresgangers

Evenals in 1990 vormen de respondenten in 1991 wat betreft hun persoonlijke en sociale achtergronden een tamelijk homogene groep. Tussen beide 'jaargangen' congresgangers bestaan weinig verschillen. De sociale en demografische kenmerken van de geënquêteerde congresafgevaardigden beantwoorden over het algemeen aan het beeld dat men uit de media van Groen Links heeft gekregen. De modale congresganger is een man van achter in de dertig, woonachtig in de Randstad, onkerkelijk, hoog opgeleid en niet helemaal full-time werkend. Tussen de verschillende 'bloedgroepen' bestaan wel enige, maar geen opvallend grote verschillen.⁷

leeftijd

De meeste congresafgevaardigden waren in 1991 vrij jong: weliswaar was maar 20% jonger dan dertig, maar meer dan een derde was in de dertig. Een iets kleiner deel was in de veertig; vijftigers en ouder waren vrij zwak vertegenwoordigd - zij het in kwantitatieve zin: als 'vijftig-plus groep' waren ze kwalitatief sterk vertegenwoordigd in discussies. Vergeleken met de respondenten van 1990 waren er nu meer veertigers gekomen ten koste van de dertigers en de vijftig-plussers (zie Tabel 2). Wat leeftijd betreft waren er enige verschillen tussen de samenstellende partijen, evenals in 1990 overigens. De bloedgroep uit de PPR telde relatief meer ouderen, veertigers waren het best vertegenwoordigd onder de oud-CPN-ers, dertigers meer onder de gewezen PSP-ers en twintigers - zoals te verwachten - onder de nieuwe leden.

Tabel 2. *Leeftijd congresafgevaardigden Groen Links (in %)*

Geboren:	CPN	PSP	PPR	NL	Totaal
Voor 1942	16	9	24	8	16
1942-1951	37	28	35	22	31
1952-1961	40	46	28	43	38
Na 1961	7	18	13	27	16
Totaal	100%	101%	100%	100%	101%

N=347

seks

Ook in 1991 werd het congres door mannen overheerst. Het aandeel van vrouwen was ten opzichte van 1990 vrijwel niet veranderd: nu 31%, toen 32%. Deze keer kwamen er relatief meer vrouwen uit de CPN (35%) en minder uit de PPR (27%). Het zwaarst vertegenwoordigd waren vrouwen onder de nieuwe leden (38%).

woonplaats

Iets minder dan de helft (47%) van de respondenten bleek in een stad met meer dan 100.000 inwoners te wonen. Het PSP-contingent kwam zelfs in meerderheid uit een grote stad. Wel kwam het merendeel van alle respondenten in 1991 - evenals in 1990 - uit de provincies Noord- en Zuid-Holland en Utrecht. Vooral de oud-CPN-leden waren sterk geconcentreerd in de Randstad (69%), terwijl de ex-PPR-groep en de nieuwe leden het meest over het hele land verspreid woonden.

levensbeschouwing

De oprichters van Groen Links waren in 1990 voor het overgrote deel onkerkelijk. In 1991 vormden onkerkelijken opnieuw een duidelijke meerderheid. Nog geen 20% rekende zich tot het katholieke of protestantse geloof, 10% tot 'overige godsdiensten'. Alleen binnen de PPR-bloedgroep vormden die categorieën een meerderheid en waren onkerkelijken in de minderheid. Slechts 7% van de oud-Radikalen was katholiek - van de katholieke afkomst van de oprichters was dus weinig meer te merken. Bij de andere bloedgroepen was het katholieke aandeel echter nog kleiner.

opleiding

Het opleidingsniveau was opnieuw zeer hoog. Meer dan een derde van de ondervraagde congresgangers had een HBO- of MO-opleiding genoten en bijna de helft had een universitaire studie gevolgd (zie Tabel 3). Dezelfde verhoudingen werden bij de congresgangers in 1990 aangetroffen. Van de verschillende studierichtingen bleek sociale wetenschappen ook nu het meest in trek, maar minder overheersend dan in 1990: nu 32%, toen 42%. Rechten en medicijnen zijn ook in 1991 zwak vertegenwoordigd. Tussen de bloedgroepen bestond op dit punt niet veel verschil. De academici waren het sterkst vertegenwoordigd bij de voormalige CPN-ers en het zwakst bij de nieuwe leden.

Tabel 3. Opleiding congresafgevaardigden Groen Links (in %)

	CPN	PSP	PPR	NL	Totaal
Lager en middelbaar onderwijs	17	17	10	16	14
HBO	33	34	41	39	37
Universiteit	51	50	49	45	49
Totaal	101%	101%	100%	100%	100%

N=345

werk

Ongeveer driekwart van de respondenten had een betaalde baan. Daarvan had slechts 41% een volledige baan (38 uur per week of meer). De nieuwe leden werkten gemiddeld iets vaker full-time (50%), ex-CPN-ers minder vaak (33%) dan de gehele steekproef. Van de baanlozen was bijna de helft werkloos of arbeidsongeschikt (47%), een vijfde studeerde, nog geen vijfde was gepensioneerd of vervroegd uitgetreden (VUT), 14% noemde zich huisvrouw of huisman. De gepensioneerden waren relatief oververtegenwoordigd in de CPN-bloedgroep, terwijl studenten vooral onder de nieuwe leden veel voorkwamen.

3. Waardering van de fusie in retrospectief

Op de fusie en de wijze waarop deze haar beslag kreeg, hebben de actieve leden van de betrokken partijen ogenschijnlijk betrekkelijk weinig invloed kunnen uitoefenen. Tot op zekere hoogte lijken zij wél de richting te hebben aangewezen met de vorming van de vele lokale en provinciale electorale samenwerkingsverbanden in de jaren tachtig.⁸ Met deze enquête is getracht alsnog de houding van het middenkader tegenover de

samenwerking in kaart te brengen en wel vóór het begin van de besprekingen in het voorjaar van 1989, die in mei van dat jaar tot het Groen Links Akkoord leidden.

De uitkomsten dienen voorzichtig te worden geïnterpreteerd. Op tweeërlei wijze zou immers een positieve vertekening van deze houding kunnen plaatsvinden. Zo zal men zich volgens de 'cognitieve dissonantie'-theorie van Festinger niet graag achteraf in negatieve zin uitspreken over een eenmaal gemaakte keuze. Daarnaast is het niet onwaarschijnlijk dat een deel van diegenen die tegen de fusie waren ofwel is afgehaakt, ofwel geen congresafgevaardigde wilde worden. De groep tegenstanders zal dus ondervertegenwoordigd zijn in de respons. Het aandeel voorstanders van samenwerking moet dus beschouwd worden als een positieve bovengrens van de gehele groep actieve partijleden.

samenwerkingscombinaties

In Tabel 4 is weergegeven in welke combinaties de oud-leden van PSP, CPN en PPR wilden samenwerken. Respondenten afkomstig uit EVP en VGL zijn hier buiten beschouwing gebleven; de groep ex-EVP-ers is te klein en de houding van verreweg de meeste leden die - al dan niet via de VGL - na het Groen Links Akkoord (mei 1989) lid werden mag positief worden verondersteld. Nadrukkelijk zij opgemerkt dat 'samenwerken' nog geen fuseren impliceert.

Opvallend in Tabel 4 zijn de geringe reserves over een brede samenwerking. Een meerderheid van de oud-leden van CPN, PPR en PSP was aan het begin van 1989 voor een vorm van samenwerking tussen de vier kleine linkse partijen. Niettemin valt bij de PSP en CPN een zekere weerstand te constateren jegens de EVP. Bijna 40% van de respondenten afkomstig

Tabel 4. Samenwerkingspreferenties oud-leden PPR, PSP en CPN, begin 1989 (in %)

Voorkeur voor:	PPR	PSP	CPN	Totaal
Geen samenwerking	12	12	3	10
PPR-PSP-CPN-EVP	65	39	48	52
PPR-PSP-CPN	11	39	37	27
PPR-PSP- EVP	7	-	-	3
PPR- CPN-EVP	1	-	-	-
PSP-CPN	-	4	12	4
PPR- EVP	2	-	-	1
PPR-PSP	3	5	-	3
	101% (N=112)	99% (N=92)	100% (N=67)	100% (N=271)

uit deze twee partijen wilde de EVP er liever niet bij hebben. Bij de PPR daarentegen was er juist sprake van een voorkeur voor een combinatie waaraan de EVP ook deelnam.

Samenwerken op landelijk niveau kan op vele manieren. Zo kan men bereid zijn gezamenlijke buitenparlementaire activiteiten te paren aan een lijstverbinding en een gemeenschappelijk verkiezingsprogramma op hoofdpunten voor de Tweede Kamerverkiezingen. Een stapje verder is het deelnemen aan de vorming van een nieuwe politieke formatie met een gemeenschappelijke kandidatenlijst, maar met behoud van de eigen partij. Het sluitstuk van de samenwerkingsopties is de volledige fusie met opheffing van de eigen partij.

Wanneer deze wijzen van samenwerken worden gekruist met de in Tabel 4 gegeven voorkeuren van de gewenste (combinaties van) partners, dan ontstaat het patroon dat is weergegeven in Tabel 5. Hierin zijn de aantallen weergegeven als percentage van de totale respons. Zo blijkt dat 34% van de totale responsgroep aan het begin van 1989 voorstander was van een volledige fusie waaraan alle vier de partijen mee zouden doen. Indien aangenomen wordt dat het meedoen van de EVP aan de fusie geen breekpunt zou zijn geweest voor diegenen die liever zonder de EVP wilden samengaan, dan was 49% van de uit de PPR, PSP en CPN onder-vraagde congresafgevaardigden tesamen vóór een volledige fusie. Het Groen Links Akkoord echter voorzag nog niet in een fusie. Het Akkoord ging niet verder dan samenwerking op basis van een gemeenschappelijke kandidatenlijst en een gezamenlijk programma. Bijna twee derden van de responsgroep (65%) waren het destijds eens met deze lijn. Ten overvloede zij hier de eerdere opmerkingen over een mogelijke positieve vertekening van de steekproef in herinnering gebracht.

Tevens kan voorzichtig vastgesteld worden dat de weinig voor geporteerde stromingen binnen de drie partijen van destijds ofwel qua omvang zeer tegenvallen, of voor een groot deel zijn afgehaakt als (actief) lid.

Tabel 5. Samenwerkingspreferenties oud-leden PPR, PSP en CPN naar combinaties en opties, begin 1989 (in % van het totaal)

Voorkeur voor:	Geen samenwerking	Buiten-parlementair/ lijstverbinding	Gem. lijst met behoud eigen partij	Volledige fusie	Totaal
Geen samenwerking	9	-	-	-	9
PPR+PSP+CPN+EVP	-	8	10	34	52
PPR+PSP+CPN	-	6	6	15	27
Anders (zie tabel 4)	-	2	3	7	12
	9	16	19	56	100%

N=266

historisch verloop fusie-adhesie

Aan de hand van de uitkomsten van de enquête is het mogelijk om de instemming van de ondervraagde congresgangers met de fusie in de tijd te volgen. Hoe snel heeft zich een dergelijke ommezwaai in het kader voltrokken? Volgde men massaal het enthousiasme binnen de partijbesturen na het Groen Links Akkoord of ging men moeizaam en met een zekere vertraging door de bocht?

Figuur 1 geeft de groeiende adhesie weer. De lijnen verbinden de punten die op verschillende meetmomenten de *cumulatieve* percentuele instemming met de fusie (inclusief het opheffen van de eigen partij) weergeven.

Figuur 1. Tijdsverloop van de cumulatieve instemming met een volledige fusie door oud-leden van PPR, PSP en CPN

21 mei 1986	-:	Tweede Kamerverkiezingen
februari-maart 1989	-:	Uitslag PSP referendum over samenwerking; open brief 200 bekende Nederlanders; start onderhandelingen tussen PPR, PSP en CPN
19 mei 1989	-:	Groen Links Akkoord
6 september 1989	-:	Tweede Kamerverkiezingen
21 maart 1990	-:	Gemeenteraadsverkiezingen
24 november 90	-:	Oprichtingscongres van Groen Links

Elk punt op deze 'partijlijn' geeft dus aan, hoeveel procent van de uit die partij afkomstige Groen Linkse congresgangers zich op een bepaald tijdstip met de fusie kon verenigen. Op de horizontale as is het tijdsverloop weergegeven en zijn enkele data vermeld die voor het ontstaan van Groen Links een bijzondere betekenis hebben. Hoewel het gezien de vraagstelling duidelijk is dat de lijnen moeten stijgen, is de preciese vorm die de stijging *tussen* de meetmomenten aanneemt, onbekend.

De oordeelvorming binnen de drie partijen ten aanzien van het fusieproces vertoont een opvallend hoge mate van paralleliteit, zo toont Figuur 1. Weliswaar leek er bij de CPN aanvankelijk wat meer aarzeling te bestaan, maar de verschillen zijn niet indrukwekkend - temeer daar reeds na de Kamerverkiezingen van september 1989 de 'harde kern' van tegenstanders kleiner is dan bij de PSP. De toename van de instemming verliep bovendien zeer geleidelijk. Reeds na het Groen Links Akkoord bestond er onder de respondenten uit de drie partijen een ruime meerderheid die bereid was de eigen partij op te heffen. Al met al lijkt het er op dat de middenkaders niet 'aan de leiband' van de partijbesturen de fusie werden binnengeleid, maar dat het fusieproces met de instemming van een meerderheid in de partijen is verlopen - afgaande op de antwoorden van de respondenten.

motieven voor fusie

Nu de mate waarin men instemde met de fusie in kaart is gebracht, rijst de vraag wat de meest gangbare motieven tot fusie waren. De congresgangers werd gevraagd in hoeverre ze het in 1989 met 12 voorgelegde argumenten ten gunste van een volledige fusie eens waren geweest. 85% gaf als motief op de hoop dat door een fusie meer linkse en groene kiezers aangetrokken zouden worden. 84% meende dat door de persoonlijke contacten tussen partijleden door samenwerking in de politiek en in de sociale bewegingen veel wantrouwen was verdwenen. 82% meende dat de bestaande politieke samenwerking op lokaal, provinciaal en Europees niveau de scheiding op landelijk niveau ongeloofwaardig maakte.

Slechts twee van de 12 argumenten kregen geen meerderheid. Zo vond slechts 40% dat zonder een fusie 'mijn partij electoraal niet meer zou overleven' en dacht 43% dat zonder fusie 'mijn partij te weinig kaderleden zou overhouden om goed te kunnen functioneren'. Ten aanzien van de laatste twee argumenten bestonden er overigens wezenlijke verschillen tussen de drie bloedgroepen. De PPR en de PSP koesterden weinig angst alleen niet te overleven (respectievelijk 28% en 30% mee eens), de voormalige CPN-ers des te meer (76%).⁹ In het geval van de CPN was daarvoor ook meer reden, gezien het feit dat deze partij in 1986 uit de Tweede Kamer was verdwenen. Bovendien beloofden de ontwikkelingen in het Oostblok weinig goeds voor het communisme. Ook voor de moge-

lijkheid van een tekort aan kaderleden was de CPN - evenals de PSP - beducht. Samenvattend was de argumentatie bij de voormalige 'communistische' partijgangers voor de fusie beduidend negatiever gekleurd dan die van de ex-Radikalen.

aarzelaars

De motieven van degenen die het langst tegen de fusie waren, zijn meer in detail bestudeerd. Deze groep bestond uit 60 congresgangers afkomstig uit PPR, PSP en CPN, die na de totstandkoming van het Groen Links Akkoord een fusie afwezen. Zoals te verwachten, waren deze aarzelaars het in kleinere getale eens met alle argumenten ten gunste van een volledige fusie.¹⁰ Vier argumenten kregen zeer weinig bijval, zoals de twee negatieve motieven, die uitgaan van de kleine overlevingskansen zonder fusie. De aarzelaars waren - in doorsnee - niet bang dat hun partijen apart niet zouden overleven. Nog lager scoorden echter de twee argumenten inzake ideologische verschillen tussen de partijen. Slechts 20% geloofde dat deze verschillen nagenoeg verdwenen waren (tegen 73% van degenen die bij de totstandkoming van het Akkoord voorstander van fusie waren), en 31% meende dat door fusie er een ideologische vernieuwing tot stand zou komen (tegen 83% van de 'vroege' voorstanders). Voorzover er sprake was van enige weerstand tegen het fusieproces, lijkt deze vooral ideologisch te zijn gemotiveerd.

motivatiescore

Het lijkt aannemelijk dat het *aantal* argumenten waar een persoon het mee eens is, een indicatie vormt van de mate waarin deze gemotiveerd was voor de fusie.¹¹ Is de somscore van het aantal argumenten dat men onderschrijft een valide maat, dan zou men normaliter mogen verwachten dat zij die eerder met de fusie instemden, ook met meer argumenten zullen instemmen. Dit is inderdaad (gemiddeld) het geval. In Tabel 6 is het gemiddeld aantal onderschreven argumenten berekend voor acht groepen respondenten die zich op verschillende tijdstippen tot de fusie 'bekeerden'.¹²

De relatie tussen de genoemde somscore (in het vervolg 'motivatie-score: MS) en de 'vertraging' waarmee men met de fusie instemde, is ook weer te geven in een correlatie-coëfficiënt, indien men de in Tabel 6 genoemde groepen ordent van 1 tot 8.

Deze correlatie is -0,46.¹³ De correlatie tussen de MS en de *vorm* waarin men wilde samenwerken (lopend van geen enkele vorm tot volledige fusie) blijkt zelfs nog hoger te zijn: 0,50.¹⁴

De motivatie-score lijkt dus een redelijke indicatie te geven van de fusie-

motivatie. Per partij is de MS niet gelijk. Voor de oud-PPR-leden lag de

Tabel 6. Gemiddeld aantal onderschreven argumenten voor groepen respondenten op verschillende momenten in het fusieproces

Periode waarin men instemde met de fusie	Aantal respondenten	Gemiddeld aantal argumenten pro-fusie
Vóór 1986	44	8,6
1986-februari 1989	56	8,0
maart 1989-19 mei 1989	48	7,2
19 mei 1989-6 september 1989	39	6,6
6 september 1989-21 maart 1990	24	6,5
21 maart 1990-24 november 1990	10	6,1
Ná 24 november 1990	5	5,8
Nog steeds niet blij met fusie (december 1991)	13	3,8

N=239

gemiddelde MS op 7. De MS van de PSP lag lager: 6,8. Tegen de verwachting in scoorde de CPN het hoogst: 8,0. De verschillen blijken significant in een variantie-analyse.¹⁵ Nadere beschouwing van de verschillen tussen de CPN en de andere partijen wat betreft de fusie-argumentatie leert dat die in hoofdzaak gelegen zijn in de eerder geconstateerde angst niet te overleven. Verder scoorde de CPN beduidend hoger op electorale argumenten en de opvatting dat de scheiding langzamerhand ongeloofwaardig was geworden.

4. Ideologische opvattingen

Uit het bovenstaande is gebleken dat het middenkader van Groen Links (voor zover het aan de enquête heeft deelgenomen) tamelijk homogeen is, niet alleen in sociaal-demografische zin, maar ook wat betreft zijn motivatie van de fusie. Teneinde hier de mate van overeenstemming te bepalen, kregen de congresgangers een lijst van 28 ideologische uitspraken voorgelegd, waarmee ze zich 'sterk eens', 'eens', 'oneens' of 'sterk oneens' konden verklaren. Door middel van deze uitsprakenbatterij zou enig licht geworpen kunnen worden op de volgende vragen:

- (a) heeft Groen Links een socialistische maatschappijvisie in de klassieke zin (zoals voorgestaan door CPN en PSP)?
- (b) is Groen Links 'donker groen', 'licht groen' of eigenlijk 'grijs'? Met andere woorden, hoe diep gaat het milieubewustzijn en ecologisch denken van het kader?
- (c) denkt Groen Links libertair over de rol van de verzorgingsstaat, zowel

op sociaal-economisch als op sociaal-ethisch terrein (zoals destijds de PPR)?

(d) is het kader van Groen Links pacifistisch (zoals de PSP)?

socialisme

De 'socialistische visie' werd hier geoperationaliseerd als: erkenning van klassentegenstellingen, streven naar radicale verandering van de maatschappij en in het bijzonder naar zeggenschap van werknemers over hun bedrijf en over de bedrijfswinst, nivellering van inkomensverschillen, nationalisatie van bedrijven, en afschaffing van particulier grondbezit en erfrecht. Deze uitspraken bleken afgezien van de eerste redelijk samen te hangen.¹⁶

Consensus bestond er onder de respondenten alleen over de eerste vier items: tussen de verschillende klassen bestaan nog wel degelijk tegenstellingen in onze maatschappij (meende 89%); een meer rechtvaardige maatschappij kan alleen worden bereikt door de huidige sociale structuur radicaal te veranderen (79% eens); werknemers moeten het voor het zeggen krijgen in hun bedrijf (vond 73%) en over de winst beschikken (65% eens). Over de andere kwesties werd verschillend gedacht. Voor socialisatie van het particulier grondbezit was nog wel een krappe meerderheid te vinden, maar voor afschaffing van erfrecht en inkomensverschillen net niet; minder dan een derde wilde alle belangrijke grote bedrijven nationaliseren. De verschillen tussen de bloedgroepen waren hier tamelijk voorspelbaar: respondenten uit CPN en (in nog sterkere mate) PSP hingen in meerderheid alle socialistische standpunten aan, de oud-PPR-leden wezen afschaffing van het erfrecht, nivellering van inkomens en nationalisatie van bedrijven in meerderheid af. Over het algemeen waren de nieuwe leden het meer eens met partijgenoten uit de PPR dan met PSP en CPN; in de afwijzing van gemeenschappelijk grondbezit stonden zij echter alleen en waren ze dus minder socialistisch dan het PPR-contingent.¹⁷

milieu en ecologisme

Nagenoeg alle respondenten stonden een krachtig milieubeleid voor. Een grote meerderheid stemde in met een extra belasting op vervuilende produkten (98%), met inkrimping of sluiting van milieubelastende bedrijven ongeacht de gevolgen voor de werkgelegenheid (85%) en in het algemeen met meer overheidsingrijpen ten behoeve van het milieu (96%). Slechts een minderheid wilde het bedrijfsleven de tijd gunnen om zich voor te bereiden op nieuwe milieumaatregelen. Over deze uitspraken, die vrij zwak samenhangen, waren alle bloedgroepen het eens - zij het de oud-

CPN-ers doorgaans in kleinere getale dan de gewezen PPR-leden en de nieuwe leden.¹⁸ De CPN-bloedgroep wilde evenals de rest het autogebruik fors duurder maken, maar wenste het niettemin betaalbaar te houden voor de lagere inkomensgroepen. De andere bloedgroepen waren het in meerderheid oneens met die laatste uitspraak. De PPR-bloedgroep wilde als enige in meerderheid niet alleen het autoverkeer maar alle vervoer beperken; van de totale steekproef onderschreef 45% dit radicale standpunt.

Met deze uitspraken kwalificeerde het Groen Linkse kader zich inderdaad als 'groen', maar nog niet 'donker groen' of ecologistisch. Met 'donker groen' ecologisme wordt een 'ecocentrische' visie bedoeld, waarin de mens ondergeschikt wordt geacht aan de natuur als geheel.¹⁹ De respondenten konden deze visie niet volledig onderschrijven. Slechts 25% koos voor de natuur als het zou gaan tussen het voortbestaan van de natuur of het voortbestaan van de mens. Daar staat tegenover dat 65% bereid bleek ten behoeve van het planten- en dierenleven de menselijke bevolking af te laten nemen. Misschien kan daaruit worden afgeleid dat de meerderheid van de respondenten een zwakke versie van ecologisme nog wel kon aanvaarden, maar een sterke versie niet. De twee items hingen namelijk wel nauw samen.²⁰ Tussen de bloedgroepen kwamen weer significante verschillen naar voren, zoals verwacht: het ecologisme sloeg het meest aan bij de gewezen PPR-leden en het minst bij de oud-CPN-ers.²¹

rol van de staat

De staat zou volgens het geënquêteerde kader niet alleen op milieugebied krachtig moeten ingrijpen, maar ook op sociaal-economisch terrein. Veel mensen zouden zich zonder overheidszorg niet kunnen ontplooiën, meenden 82% van de respondenten. Slechts een minderheid kon zich vinden in de liberale uitspraak 'overheidsbemoeienis leidt doorgaans alleen maar tot bureaucratie en verlamming van het economisch leven' (24%). Met de opvatting dat 'de overheid zich niet mag bemoeien met de loononderhandelingen tussen werkgevers en werknemers' ging eveneens slechts een minderheid akkoord (29%).²² Opvallend is wel dat juist de voormalige CPN-leden in meerderheid met deze opvatting instemden.

Met ethische kwesties als abortus en euthanasie dient de staat zich volgens de overgrote meerderheid van het ondervraagde Groen Linkse kader (90%) niet teveel te bemoeien. Bij de bepaling van belastingen, uitkeringen of subsidies behoort de burgerlijke staat van het individu geen rol te spelen (89% eens). Men zou deze standpunten libertair en individualistisch kunnen noemen.²³ In deze visie past ook een basisinkomen dat de staat alle individuen, met of zonder betaald werk, uitkeert. Een ruime

meerderheid van de respondenten (64%) zou een basisinkomen de komende tien jaar inderdaad ingevoerd willen zien; alleen het contingent uit de CPN was in meerderheid tegen. Het libertaire individualisme van Groen Links kent echter ook zijn grenzen: iedereen wordt geacht te werken of werk te vinden, een recht op luiheid kon bij de meerderheid der respondenten (63%) geen genade vinden. Wel dient de arbeidstijd aanzienlijk verkort te worden, desnoods met inlevering van loon (81% eens).

pacifisme

Een meerderheid was - evenals in 1990 - van mening dat Nederland uit de NAVO dient te treden; en wel zo snel mogelijk (64%). Alleen in kringen van de voormalige PPR heerste die mening niet. Afkeer van de NAVO kan stoelen op pacifisme, maar ook op neutralisme (buiten NAVO en Warschau-Pact is het veiliger), op pragmatisme (de NAVO is achterhaald door de ineenstorting van haar tegenpool, het Warschau-Pact) of op anti-kapitalisme (de NAVO dient de belangen van het kapitaal). Pacifisten wijzen ook een leger af dat buiten de NAVO staat en anti-kapitalistisch is; neutralisten en anti-kapitalisten doen dat per definitie niet. Onder de grote minderheid (49%) van de respondenten die het Nederlandse leger wil afschaffen, waren echter mogelijkerwijs ook pragmatici die een eigen leger ondoelmatig en te duur maar niet principieel fout vinden. De echte pacifisten wijzen geweld onder alle omstandigheden af en zouden tegen een vijandige bezetting van Nederland alleen geweldloos verzet bieden. In die zin kan men slechts 35% van de respondenten pacifist noemen; zoals te verwachten viel waren alleen de oud-leden van de PSP het hiermee in meerderheid eens, terwijl slechts een handjevol oud-CPN-ers zich hierin kon vinden en gewezen PPR- en nieuwe leden een tussenpositie innamen. De verschillen tussen de bloedgroepen waren zeer significant.²⁴

Een samenvatting van de ideologie van het geënquêteerde Groen Linkse kader is niet eenvoudig te geven. Een meerderheid neigde naar een gematigd ecologisme en een min of meer libertair socialistische maatschappijvisie met een dualistische staatsopvatting - wel actief op sociaal-economisch gebied, niet op ethisch gebied. Pacifisme sprak slechts een minderheid aan.

links en groen

Evenals in 1990 beschouwde de meerderheid van de Groen Linkse congresgangers zichzelf als zeer links. Op een schaal van 1 (= uiterst

links) tot 10 (= uiterst rechts) gaf 53% zich de plaatsen 1 of 2, terwijl minder dan 1% zich rechts van het midden plaatste. Ook nu namen oud-CPN-ers de meest linkse positie in, vlak naast de oud-PSP-ers. De nieuwe leden en de voormalige Radikalen stonden iets dichterbij het midden (zie Tabel 7). De gewezen Communisten zagen Groen Links als iets minder links dan zij zelf waren, de groep uit de PPR vond Groen Links juist iets linkser dan de eigen positie.

Links en rechts zijn niet a priori identiek met 'groen' en 'niet-groen'. Om het verband tussen 'links' en 'groen' na te gaan werd de respondenten ook gevraagd hun bezorgdheid over het milieu op een schaal van 1 (=zeer bezorgd) tot 10 (=weinig bezorgd) aan te geven. De congresafgevaardigden achtten zichzelf zeer bezorgd: 57% gaf zich de waarden 1 of 2, slechts 3% de waarden 5 tot en met 10. Uit de CPN afkomstige respondenten toonden duidelijk minder bezorgdheid dan de rest (zie Tabel 7). Toch bleek de milieubezorgdheid samen te gaan met 'links' en niet met 'rechts', zelfs binnen deze Groen Linkse steekproef en binnen elke bloedgroep afzonderlijk.²⁵ Zo worden de (geringe) verschillen tussen de bloedgroepen als het ware overschaduwd door een sterkere tegenovergestelde trend binnen de groepen.

Tabel 7. Plaatsing van congresafgevaardigden van Groen Links op de links-rechts schaal en de milieubezorgdheidsschaal

	CPN	PSP	PPR	NL	Totaal
Links-rechts schaal (1=zeer links, 10=zeer rechts)	2,2	2,3	2,9	2,8	2,6
Milieubezorgdheid (1=zeer bezorgd, 10=weinig bezorgd)	3,0	2,3	2,2	2,3	2,4

N=346

De congresafgevaardigden sloegen de milieubezorgdheid van CDA, D66, PvdA en VVD zeer laag aan en vonden hun eigen partij in dit opzicht zeer bezorgd. Niettemin vond 67% van de respondenten dat Groen Links meer nadruk op 'groen' zou moeten leggen. Nog iets meer respondenten (80%) meenden dat 'links' (ook) meer nadruk verdiende (zie Tabel 8). Blijkbaar zag de meerderheid (55%) geen tegenstrijdigheid in die twee doelstellingen. Dit percentage verschilt niet wezenlijk voor de partijen.²⁶ Tussen de bloedgroepen bestonden wel enige verschillen wat betreft het leggen van de accenten: in PPR-kringen leefde sterker het verlangen naar de nadruk op 'groen', terwijl respondenten uit PSP en CPN vaker vroegen om meer nadruk op 'links'. De nieuwe leden stonden daar tussen in.²⁷

Tabel 8. Congresafgevaardigden van Groen Links die meer nadruk wensen op 'groen' of 'links' (in %)

Wenst meer nadruk op	PPR	PSP	CPN	NL	Totaal
groen	80	56	49	79	67
links	71	91	87	76	80

N=338

De voorlopige conclusie luidt dat ideologisch gezien de bloedgroepen herkenbaar zijn gebleven, volgens een tamelijk voorspelbaar patroon. De CPN is het meest links en het minst groen; de PSP iets minder links maar niet minder socialistisch, en iets groener; en de PPR het minst links, het minst socialistisch en het groenst. De nieuwe leden tenslotte konden tussen PSP en PPR in gegroepeerd worden, alhoewel ze soms nog iets groener waren dan de PPR.

De groep nieuwe leden was zoals verwacht minder homogeen dan de andere groepen, maar niet erg veel minder.²⁸ De scheidslijnen tussen de bloedgroepen leken duidelijker dan die tussen andere categorieën, bijvoorbeeld tussen mannen en vrouwen of tussen stedelingen en plattelanders. De verschillen mogen echter ook niet overdreven worden. Op veel punten - 16 van de 28 ideologische items - tekende zich een zekere consensus af. Vooral over de rol van de staat waren de respondenten tamelijk eensgezind. De verschillen betroffen vaak de maatschappij die de kaderleden voor ogen stond. Over concrete maatregelen wordt men het in Groen Links blijkbaar eerder eens dan over achterliggende doelstellingen.

5. Politieke strategie

Een fusie van politieke partijen vereist een zekere overeenstemming over doeleinden, maar ook over de politieke strategieën waarmee men deze doeleinden tracht te verwezenlijken. Dit aspect is in het geval van Groen Links interessant, gezien de verschillen die er van oudsher bestonden tussen enerzijds PPR en anderzijds PSP en CPN wat betreft de houding jegens het parlement. De PPR is in 1968 ontstaan uit een schisma in de parlementaire fractie van de KVP en richtte zich lange tijd op het deelnemen aan een progressieve coalitie. De PSP en de CPN hechtten veelal meer belang aan verandering van de maatschappij langs buitenparlementaire weg. De partijen zijn in dit opzicht in de jaren tachtig weliswaar naar elkaar toe gegroeid,²⁹ maar het is de vraag in welke mate dit gebeurd is en welke resultante uit de bus is gekomen. Het viel te verwachten dat Groen Links zich meer als een 'echte' parlementaire partij zou beschouwen, aangezien electorale argumenten bij de fusie op het

congres van 1990 zo vaak genoemd werden.

De congresbezoekers van 1991 werden 13 items over de politieke strategie voorgelegd. Daarbij is hen gevraagd hoe belangrijk zij deze achten. Drie items geven een parlementaire strategie aan: 'streven naar een progressieve regeringscoalitie', 'verkiezingscampagnes voeren' en 'streven naar bestuurlijke macht op lokaal niveau door het aangaan van coalities'. Slechts een minderheid van de respondenten achtte deze activiteiten 'bijzonder belangrijk' (zie Tabel 9).³⁰

Tabel 9. Respondenten die de parlementaire resp. de buitenparlementaire politieke strategie 'bijzonder belangrijk' achten, uitgesplitst naar politieke herkomst (in %)

Politieke strategie	PPR	PSP	CPN	NL	Totaal
Progressieve coalitie	28	15	27	7	22 (N=345)
Verkiezingscampagne	46	42	44	35	42 (N=346)
Lokaal bestuur	27	21	35	28	27 (N=347)
Landelijke actie	53	64	71	61	61 (N=346)
Maatschappelijke samenwerking	56	62	72	71	64 (N=348)
Lokale acties	53	71	62	63	61 (N=348)

In Tabel 9 is bijvoorbeeld te lezen dat 35% van de nieuwe leden het voeren van verkiezingscampagnes een bijzonder belangrijke politieke strategie vinden.

In de tabel valt allereerst de globale overeenkomst op tussen de onderscheiden groepen. Weliswaar benadrukte de PPR - zoals verwacht - iets meer dan PSP en CPN het belang van de parlementaire strategie, maar de verschillen zijn eigenlijk te verwaarlozen. Ook de respondenten uit de PPR kenden meestal meer belang toe aan een buitenparlementaire strategie. Een meerderheid in alle groepen hechtte bijzonder belang aan 'buitenparlementaire acties rond actuele issues op landelijk niveau', 'samenwerking met maatschappelijke groeperingen, vakbonden' en 'het aangrijpen van lokale issues om actie te voeren'. Daar ook de nieuwe leden de buitenparlementaire strategie blijkbaar hogere prioriteit toekenden dan de parlementaire, zal Groen Links vermoedelijk ook in de toekomst een actiepartij blijven.

Ook een actiepartij kan gebruik maken van het parlement als een tribune voor haar opvattingen.³¹ Een meerderheid van de respondenten kende dan ook bijzonder belang toe aan 'het uitdragen van ideeën door de parlementaire fractie' (72%). Eveneens van bijzonder belang achtte men het 'propageren van opvattingen via de media' (69%). Minder belangrijk vond men het formuleren en uitdragen van een beginselprogramma, het organiseren van politieke meningsvorming en theorie-ontwikkeling - nota bene de voornaamste bezigheden van het congres van december. De

nieuwe leden hechtten daar relatief nog het meeste belang aan; de anderen waren wellicht de ideologische discussies in hun oude partijen beu geworden. Bovendien zou men bevreesd kunnen zijn dat in die discussies principiële tegenstellingen tussen de oude partijen weer aan de dag zouden treden en dus het eenwordingsproces belemmerd zou worden. Ledenwerving werd eveneens slechts door een minderheid (24%) van bijzonder belang geacht. Wel vond een meerderheid het bijzonder belangrijk een aantrekkelijk klimaat te scheppen voor nieuwe leden (69%).

tevredenheidsindex

Aan de respondenten is tevens de vraag voorgelegd in hoeverre in Groen Links 'te weinig, voldoende of te veel energie' in de verschillende strategieën gestoken wordt. Het blijkt dat de congresgangers op bepaalde punten tamelijk ontevreden zijn. Een groot deel meende dat met name in die strategieën die men bijzonder belangrijk achtte, te weinig energie werd gestoken. Ruim 60% vond dat Groen Links te weinig energie stopte in buitenparlementaire acties.

De theorievorming daarentegen kreeg volgens ongeveer 25% te weinig aandacht; een ruime meerderheid vond dus dat hier voldoende energie in gestoken werd. Ook de parlementaire strategie werd in meerderheid relatief positief geëvalueerd: minder dan 20% meende dat hieraan te weinig gebeurde. Een grote minderheid (40%) vond dat de fractie te weinig energie investeerde in het uitdragen van ideeën.

De trend in de beantwoording is dat de strategieën die men meer belangrijk acht, negatiever worden geëvalueerd. Dit is alleszins begrijpelijk (zij het niet a priori noodzakelijk): van strategieën die men minder belangrijk vindt, zal men minder snel geneigd zijn te menen dat er te weinig energie in wordt gestoken. Dit verband is zo duidelijk in de gegevens aanwezig, dat zelfs de eerder geconstateerde kleine verschillen tussen PPR, CPN, PSP en nieuwe leden in de (on)tevredenheid-scores weerspiegeld worden: de oud-PPR-leden toonden iets meer ontevredenheid over parlementaire activiteiten, de gewezen PSP- en CPN-leden iets meer over buitenparlementaire actie en nieuwe leden meer over theorievorming!³²

Met deze gegevens kan een tevredenheidsindex (T) worden geconstrueerd, die de meningen over de strategie-items samenvat. Deze wordt als volgt bepaald: de scores (1,2 of 3) op de vraag hoe belangrijk men de strategieën vindt worden gesommeerd, maar gewogen met +1 of -1. Als men vindt dat er voldoende energie wordt gestoken in een bepaalde activiteit, wordt met +1 gewogen; als men van mening is dat dit te veel of te weinig gebeurt, wordt met -1 gewogen. Op deze wijze wordt een som

verkregen van termen waarin die strategieën zwaarder tellen die men belangrijker vindt: positief indien men tevreden is met de bestede energie; negatief indien dit niet het geval is.³³

De verdeling van T blijkt redelijk goed normaal verdeeld rond 0 (het gemiddelde is -0,86). Tussen de bloedgroepen blijken significante verschillen te bestaan: oud-PPR-leden waren relatief tevreden ($T = +2,3$), oud-PSP-leden enigszins ontevreden ($T = -1,2$), nieuwe leden meer ontevreden ($T = -2,5$) en oud-CPN-leden het meest ontevreden ($T = -4,2$).³⁴

deelname maatschappelijke organisaties

In het voorgaande werd geconstateerd dat het geënquêteerde kader van Groen Links tamelijk buitenparlementair gericht is en sterk samenwerking met maatschappelijke groeperingen voorstaat. De vraag is of deze houding ook vertaald wordt in concreet gedrag. In Tabel 10 zijn de

Tabel 10. Deelname in maatschappelijke organisaties; ooit en in december 1991 (in %)

Type organisatie	Ooit in deelgenomen	Huidige deelname
Milieubeweging	23	13
Vakbeweging	24	13
Vredesbeweging	40	10
Ondernemingsraad, dienstencommissie e.d.	23	10
Kerkelijk	20	10
Cultureel	16	8
Buurt- of wijkgroep	19	7
Vrouwenbeweging	14	6
Sport	12	6
Minderheden	6	4
Jongeren	22	3
Studenten	27	1
Anders	44	20

N=346

(meestal vrijwillige) activiteiten van de respondenten in verschillende organisaties en bewegingen percentueel weergegeven. In de eerste kolom staat hoeveel procent van de respondenten ooit deelnam in het organisatietype; in de tweede kolom staat hoeveel dit op het moment van de enquête was. Dus van alle respondenten participeerde 40% ooit in de vredesbeweging; in december 1991 was dit 10%.

Tabel 10 toont aan dat het kader nog steeds tamelijk verweven is met uiteenlopende sociale bewegingen. Nadere analyse laat zien dat participatie van de respondenten de laatste tien jaar vrij stabiel is gebleven wat betreft de vakbeweging en de vrouwenbeweging (zij het licht dalend) en de milieubeweging (licht stijgend). Opvallend gedaald is de deelname aan de vredesbeweging, maar dat was te verwachten gezien de ontspanning tussen Oost en West en de toenemende beheersing van de wapenwedloop. Het is nuttig te benadrukken wat *niet* te zien is: er is op dit moment nog geen breuk met het 'actie-verleden' van de klein-linkse partijen zichtbaar. Evenmin echter is in het afgelopen decennium een spectaculaire toename waarneembaar aan activiteiten in de milieubeweging. Het bedreigde milieu motiveert het kader van Groen Links kennelijk nu niet tot die actieve inzet, welke voortvloeide uit de gevaren van de bewapeningswedloop aan het begin van de jaren tachtig.

Conclusie

De ideologische vormgevers van Groen Links verschilden weinig van de oprichters van de partij, ook al waren het afgevaardigden van afdelingen en niet, zoals in 1990, gewone leden die aan het congres deel namen. Een samenvatting van de enquêtegegevens levert het volgende beeld op. De meeste afgevaardigden waren mannen in de dertig en veertig, woonachtig in het Westen des lands, onkerkelijk en hoog opgeleid. Viervijfde van de respondenten waren lid geweest van CPN, PSP, PPR of EVP - al kwamen oud-leden van de laatstgenoemde partij zo weinig voor dat ze hier niet als aparte categorie voorkomen. De overige 'bloedgroepen' bleven wel herkenbaar, al moet men de verschillen niet overdrijven. Zo waren alle bloedgroepen in de steekproef het eens met de fusie, zij het niet altijd om dezelfde redenen. De respondenten uit de CPN waren vaker om pragmatische redenen akkoord gegaan, bijvoorbeeld uit vrees dat die partij alleen niet zou overleven. De oud-communisten hadden iets later ingestemd met de fusie, maar - in hun herinnering - toch ook al in meerderheid in 1989. Ideologische verschillen tussen de oude partijen waren in de ogen van de meeste respondenten nagenoeg verdwenen. Over veel vragen in de enquête bleek inderdaad overeenstemming te heersen, vooral waar het het milieubeleid betrof. Niettemin liepen de opvattingen over de ideale maatschappij uiteen, en wel volgens de scheidslijnen tussen de oude CPN

en PSP aan de ene kant en de PPR en de nieuwe leden aan de andere kant. Van een simpele tegenstelling tussen 'rood' en 'groen' was echter geen sprake. De meerderheid van alle bloedgroepen achtte zichzelf zeer links en zeer bezorgd om het milieu, en vond bovendien dat Groen Links meer nadruk op 'groen' en meer nadruk op 'links' zou moeten leggen.

De kleur groen komt echter in verschillende schakeringen voor, ook in ideologisch opzicht. Een 'licht groene' bezorgdheid over het milieu kan heel goed samengaan met een socialistische maatschappijvisie. Het 'donker groene' ecologisme - waarin de mens ondergeschikt is aan de natuur als geheel - lijkt de socialisten uit CPN en PSP minder aan te spreken dan de vroegere PPR-leden. De gecompliceerde verhouding tussen socialisme en ecologisme vereist echter nader onderzoek.

Over de ideale maatschappij bestond bij de Groen Linkse kaderleden minder overeenstemming dan over de weg daarheen. Een meerderheid uit alle bloedgroepen hechtte bijzonder belang aan buitenparlementaire actie, zowel op landelijk als op plaatselijk niveau, terwijl slechts een minderheid het streven naar een progressieve regeringscoalitie en verkiezingscampagnes bijzonder belangrijk vond. Het belangrijkste doel van dit congres, het vaststellen van een soort beginselprogramma, achtten de meeste congresgangers in deze steekproef eveneens slechts 'redelijk belangrijk' of zelfs 'niet zo belangrijk'.

Dreigt Groen Links te 'parlementaristisch' te worden in de ogen van het partijkader? Een meerderheid vond dat de partij voldoende energie stak in de parlementaire strategie; maar slechts een minderheid vond dat er voldoende energie werd geïnvesteerd in buitenparlementaire actie. Zoals te verwachten viel, de onvrede op dit punt leefde vooral bij respondenten uit CPN en PSP, minder bij oud-leden van de PPR; nieuwe leden waren echter ook tamelijk ontevreden. Veel congresgangers hadden zelf ooit deelgenomen aan buitenparlementaire acties en koesterden wellicht weinig behoefte om met het verleden te breken.

Groen Links is dan ook geen totaal nieuwe partij, het wil immers ook voortbouwen op linkse tradities. In die tradities worden oude scheidslijnen weer zichtbaar. Mettertijd zullen die wellicht vervagen, of verdwijnen onder een licht-groen mos van milieubezorgdheid.

noten

¹. Zie voor een verslag van de uitkomsten van dit eerste onderzoek A.P.M. Lucardie, W.H. van Schuur en G. Voerman, 'De oprichters van Groen Links. Voorlopig verslag van een enquête onder de leden van het congres van Groen Links op 24 november 1990', in: *Jaarboek 1990 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen*, Groningen, 1991, 167-185. Alle vergelijkingen met het onderzoek van 1990 in het onderstaande verslag zijn gebaseerd op dit

artikel.

² Dit onderzoek werd financieel mogelijk gemaakt door de Afdeling Politicologie en Bestuurswetenschappen, die wordt gesubsidieerd door de Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek (NWO).

³ *Groen Links, een plaatsbepaling*, Amsterdam, 1991, 3.

⁴ 'Richtinggevende uitspraken manifest. De volledige door het congres vastgestelde tekst', in: *Groen Links*, 3 (1992), 1 (jan.), 8-9.

⁵ Zie de ontwerp-begroting van de Financiële Commissie Groen Links, 22 december 1989, stukken Voorlopig Groen Links Bestuur.

⁶ In Tabel 1 zijn voor 1991 de VGL-leden samengevoegd met de andere nieuwe leden. Het ledenaantal van de VGL is niet zinvol te hanteren. Enerzijds waren vele leden van de VGL tevens lid van één van de 'oude' partijen. Anderzijds onderscheidde de nieuwe leden die via de VGL tot Groen Links toetraden zich niet wezenlijk van diegenen die direct lid zijn geworden. Voor 1990 is de VGL-groep samengesteld uit die respondenten die opgaven *alleen* lid van de VGL te zijn. Zie Lucardie, Van Schuur en Voerman, *op.cit.*, 169.

⁷ Tussen het (op het congres aanwezige) Groen Linkse kader en de Groen Linkse kiezer zijn de verschillen iets opvallender. Bij de Tweede Kamerverkiezingen van 1989 stemden meer vrouwen dan mannen op Groen Links. De meeste Groen Links- kiezers waren nog geen 35. Evenals de congresafgevaardigden waren de kiezers echter overwegend onkerkelijk en relatief hoog opgeleid - tenminste in vergelijking met de kiezers van andere partijen. Omgerekend naar gegevens van het CBS, *Nationaal Kiezersonderzoek 1989*, deel 1, Den Haag, 1990, 21-22.

⁸ Zie G. Voerman, 'Van klein links naar Groen Links: hoe CPN, PSP en PPR van kleur vershoten', in: *Namens*, 5 (1990), 2 (mrt.), 34-39.

⁹ Het verschil blijkt significant op 0,0001 (Chi-Square test op basis van een kruistabel).

¹⁰ Toch onderschreef een meerderheid van de aarzelaars nog acht van de 12 argumenten.

¹¹ Eén argument is in de somscore achterwege gelaten. Deze luidde: 'Toen er eenmaal een Groen Linkse fractie opereerde, was er gewoon geen andere keus meer dan te fuseren'. Dit argument kon pas ontstaan na het Groen Links Akkoord. Daarnaast kan het zelfs als een negatieve houding tegenover de fusie worden opgevat.

¹² De verschillen tussen de groepen blijken significant verschillend in een variantie-analyse (F-toets; Sig= 0,0000).

¹³ N=239, P<0,001.

¹⁴ N=236, P<0,001.

¹⁵ F-toets, Sig=0,0077.

¹⁶ Zeven van de acht items vormen een Mokkenschaal met H=0.36 en Rho=0.80; het program voor de Mokken-schaalanalyse voor polychotome items werd ontwikkeld in het Dienstencentrum voor Informatieverwerking, Software-ontwikkeling en Computeronderwijs aan de Universiteit van Amsterdam in 1989 en is beschikbaar bij het Interuniversitair Expertise Centrum 'ProGamma', Grote Rozenstraat 15, 9712 TG te Groningen. Twee items zijn vrijwel letterlijk ontleend aan de socialisme-schaal van Middendorp; zie C.P. Middendorp, *Ontzuiling, politisering en restauratie in Nederland*, Meppel, 1979, 198.

¹⁷. In een variantie-analyse blijken de verschillen tussen de bloedgroepen zeer significant: $p < 0,00005$.

¹⁸. De items vormen een Mokkenschaaal met $Rho = 0,63$ en een H van $0,39$. De verschillen tussen de bloedgroepen zijn significant in een variantie-analyse: $p < 0,0005$.

¹⁹. Meer hierover bij A. Dobson, *Green Political Thought*, Londen, 1990, 13-72; A. Naess, 'The Basics of Deep Ecology', in: J. Button, ed., *The Green Fuse. The Schumacher Lectures 1983-8*, Londen, 1990, 130-137.

²⁰. De twee items vormen een Mokkenschaaal met $H = 0,53$ en $Rho = 0,62$.

²¹. De verschillen zijn significant in een variantie-analyse (F-toets, $Sig = 0,0001$).

²². De items over overheidsbemoeienis in het algemeen en over de zorg van de overheid voor ontplooiing zijn vrijwel letterlijk ontleend aan de liberalisme-schaal van Middendorp; *op.cit.*, 198-199.

²³. Zo ook Middendorp, *op.cit.*, 38, 61 en verder. De items vormden geen sterke Mokkenschaaal.

²⁴. Blijken een variantie-analyse (F-toets, $Sig < 0,0005$).

²⁵. De correlatie tussen de twee schalen is voor de hele steekproef $r = 0,26$; binnen de bloedgroepen zijn ze $0,36$ (CPN), $0,14$ (PSP), $0,42$ (PPR) en $0,33$ (NL). Alle, behalve die in de oud-PSP-groep, significant afwijkend van 0.

²⁶. 57% van de oud-leden van de PPR, 53% van de PSP, 47% van de CPN en 61% van de nieuwe leden wil een accent op zowel 'groen' als 'links'.

²⁷. De verschillen in de percentages tussen de groepen zijn significant in een chi-square test in een kruistabel op $0,001$.

²⁸. Gemeten naar de standaarddeviaties van de scores op de verschillende schalen; bijvoorbeeld op de socialisme-schaal van zeven items bedroeg de standaarddeviatie van de nieuwe leden $3,8$, van PPR en PSP $3,1$ en van CPN $3,0$; op de ecologisme-schaal van 2 items waren ze resp. $1,4$, $1,2$, $1,3$ en $1,0$.

²⁹. Zie Voerman, *op.cit.*

³⁰. De overige twee antwoordmogelijkheden luiden: 'redelijk belangrijk' en 'niet zo belangrijk'.

³¹. Zie A.P.M. Lucardie, 'Profeet, Geweten en Volkstribuun: de betekenis van minifracties', in: *Namens*, 1 (1986), 8 (jan.), 447-450.

³². Als de antwoorden op de strategievragen, dus hoe belangrijk de strategieën worden geacht en of er voldoende energie in wordt gestoken, met elkaar worden gecorreleerd dan leidt dat tot een gemiddelde correlatiecoëfficiënt van $-0,34$. Bij slechts één item is er in het geheel geen sprake van enig verband (corr. coëff. = $-0,0069$); dit betreft het uitdragen van ideeën door de fractie. Bij nadere beschouwing van de data blijkt dat dit het gevolg is van een relatief meer positieve houding jegens de fractie in de groep die de laatste bijzonder belangrijk vindt.

³³. Dus:

$$T_r = \sum_i (-1)^e \cdot S_{ri} \quad e=1,2,3 \quad i=1..13$$

Hierbij staat S_{ri} voor het belang (weinig=1, redelijk=2 of bijzonder veel=3) dat respondent r aan strategie i hecht; i loopt van 1 naar 13. Of de respondent van mening is of er wel of niet voldoende energie in de strategie gestoken wordt,

190

wordt weergegeven in de waarde van e (te weinig=1, voldoende=2 en te veel=3)
(Een term wordt dus positief indien $e=2$ en negatief indien $e=1$ of $e=3$).

³⁴. De verschillen blijken significant in een variantie-analyse (F-toets, Sig=0,0004).

D66 EN DE LIBERALE ERFENIS

Een essay

F.L. van Holthoon

1. Het moderne levensgevoel

Bij het 25-jarig bestaan van D66 is er alle reden om die partij in het zonnetje van de belangstelling te zetten. Mij is gevraagd een filosofisch profiel van deze partij te schetsen. Voor de formulering van zijn antwoord heeft de beschouwer uiteraard weinig aanknopingspunten. Een politieke partij is nu eenmaal geen colloquium van filosofen. Het politieke bedrijf is korte termijn-werk. Mijn stelling is echter dat de grote wereldproblemen zo klemmend zijn geworden, dat principiële uitgangspunten ons dwingen tot praktische keuzes. Een lakmoesproef voor iedere politieke partij is of zij bereid is deze uitgangspunten tot inzet van haar politiek te maken. Hoe staat het in dit opzicht met D66? Een filosofisch profiel moet over die vraag gaan.

Opiniepeilingen voorspellen dat D66, de partij die geen partij wilde zijn, bij de volgende verkiezingen de tweede in het land kan worden, na het CDA de grootste. Is dit weer een tijdelijk hoogtepunt in een cyclus die ook vele dieptepunten heeft gekend? Is D66 de partij van de spijtstemmers die kiezen omdat zij tegen de PvdA zijn maar niet echt voor D66? Of is er meer aan de hand en is nu het moment aangebroken om de partij serieus te gaan nemen? Spreekt D66 de mensen aan van het 'moderne levensgevoel', die betrekkelijk zijn in hun opvattingen en die gesteund door hun hoge graad van ontwikkeling van mening zijn dat er voor ieder probleem een verstandige oplossing is?

Het heeft er alle schijn van dat D66 een blijvertje in de Nederlandse politiek is geworden. Hoofddoel van D66 in 1966 was het verzuilde partijensysteem kapot te breken. Dat doel heeft zij niet bereikt, maar de ontzuiling heeft het werk voor haar gedaan, zo lijkt het. De denkbeelden van de oude partijen zijn sleets geworden, en het wetenschappelijk georiënteerde pragmatisme van de benjamin der Nederlandse politiek heeft iets hoopgevends in onze informatiemaatschappij.

Of deze verklaring opgaat weet ik niet. Zelf ben ik nog steeds niet

bekomen van mijn verbazing dat D66 überhaupt nog bestaat. Maar of de partij nu een belangrijke macht is geworden of niet, één ding is zeker: de partij neemt zichzelf hoogst ernstig. Pragmatisme alleen is niet voldoende. Bij een partij hoort een ideologie. Lucardie en Voerman signaleren dat D66, waar andere partijen juist bezig zijn hun ideologische jasjes aan de haak te hangen, zich opmaakt om de liberale erfenis voor zich te claimen.¹ Van Mierlo zelf legt zijn gehoor uit dat D66 beter en waardiger dan de VVD het liberale erfgoed vertegenwoordigt.² Is deze claim terecht?

Een gemakkelijk antwoord op deze vraag is een ontkenning. Alle partijen van niet-confessionele huize zijn liberale partijen: D66 zo goed als de VVD en de PvdA. En zelfs het CDA heeft liberale trekken. Aanhangers van deze partijen hebben drie principes gemeen die kenmerkend zijn voor het liberalisme:

- de persoonlijke vrijheid is een belangrijk goed;
- de grondwet heeft het hoogste gezag in het land;
- veranderingen in het politieke en sociale bestel kunnen alleen door middel van compromis en via wegen der geleidelijkheid gerealiseerd worden.

Over de interpretatie van het tweede en derde uitgangspunt bestaat tussen de genoemde partijen nauwelijks verschil van opvatting. Anders ligt dit natuurlijk bij het eerste beginsel. De vraag waarover men vaak diepgaand van mening verschilt is aan welke voorwaarden moet worden voldaan, voordat een individu zijn vrijheid 'zinnig' kan uitoefenen. Voor de VVD'er is het lijstje voorwaarden kort, voor de PvdA'er langer. Maar, zal men zeggen, wat aangaande het beginsel van solidariteit dat de PvdA hoog in het vaan heeft? Dat is toch niet liberaal, maar komt uit de socialistische boedel die deze partij van de SDAP overnam? Ook hier is weer sprake van een kwestie van nuance en niet van een krasse tegenstelling. Zelfs de meest dogmatische negentiende eeuwse liberaal had wel enig oog voor de sociale nood der zwakkeren. En voor liberalen en socialisten sinds de eeuwwende geldt dat zij naar elkaar toegegroeid zijn. Er is geen partij in Nederland die de verzorgingsstaat wil afschaffen. Het CDA onderscheidt zich op het punt van abortus en euthanasie kenmerkend van VVD, PvdA en D66, maar in de sociaal-economische politiek zijn er geen principiële verschillen te constateren.

In de praktijk van het politieke handelen is het onderscheid tussen alle democratische partijen vaak zeer gering. Welk recht heeft D66 dan om zich als de echte liberale partij te onderscheiden van met name de VVD?

2. Van Mierlo en John Stuart Mill

John Stuart Mill leefde van 1806 tot 1873. Hij wordt gerekend tot de grote liberale filosofen van de negentiende eeuw. Zijn *System of Logic* (1843) gold als de bijbel van de moderne wetenschappelijke methode; hij is één van de grote klassieke economen met zijn *Principles of Political Economy* (1848). Zijn *On Liberty* (1859) is voor iedere analyse van het liberalisme onontbeerlijk. Op deze filosoof beriep Van Mierlo zich in 1988.

Van Mierlo hield zijn gehoor het volgende voor. De VVD is de vertegenwoordiger van het utilitaristisch liberalisme. 'De mens heeft niet een bepaald levenspad af te leggen, maar streeft naar "wat hem van moment tot moment leuk, handig, aangenaam of plezierig lijkt"'.³ D66 daarentegen is de voorvechter van het ontplooiingsliberalisme dat door John Stuart Mill verkondigd werd, aldus Van Mierlo:

'Voor wat de liberale inspiratie binnen D66 betreft, kan ik alleen maar zeggen dat ik het ondenkbaar acht dat wij het verlangen naar zelfverwerkelijking en ontplooiing van het individu volgens zijn talent, zouden ecarteren uit het mensbeeld, waarop ons politieke handelen zich richt. Dat is de reden waarom John Stuart Mill in de portretgalerij van de liberalen en de sociaal-democraten mag hangen en in die van D66 avant la lettre'.⁴

Dit is met alle respect de formulering van een tegenstelling die er niet is. Bentham, de grondlegger van het utilitarisme waarin Mill werd grootgebracht, stelde dat deze leer geen uitspraak kan doen over de kwaliteit van het geluk dat wij als mensen nastreven. Zolang wij niet de belangen van onze medemensen schaden, zijn wij gerechtigd ons geluk zo plat of zo verheven te interpreteren als wij willen. Mill maakte wel een onderscheid tussen 'hogere' en 'lagere' genoegens. Het bracht hem tot de voor zijn commentatoren controversiële uitspraak dat een tevreden varken minder waard is dan een ontevreden Socrates. Maar uit deze conclusie volgde voor Mill niet dat de bevrediging van 'hogere' gevoelens voorrang zou moeten hebben, of dat deze zelfs maar gestimuleerd zouden moeten worden. Zijn conclusie was dat de praktische resultaten van een streven naar hoger geluk *nuttiger* zijn dan de jacht naar platte genoegens. Mill was dus een consequente utilitarist. Persoonlijkheidsvorming was voor Mill geen doel op zich - daarvoor moet men bij Kant zijn. In zijn *On Liberty* voerde hij een pleidooi voor persoonlijkheidsvorming omdat deze de vooruitgang van de mensheid bevordert.

Hoewel de kenschets van de VVD als voorstander van het utilitaristisch liberalisme van de Teldersstichting - haar wetenschappelijk bureau - afkomstig is, zou het me verbazen als de partijgangers van de VVD erg tevreden waren met Van Mierlo's oordeel over hun partij als de partij van

de platte genoegens. Zij zouden van hun kant Van Mierlo elitair besef kunnen verwijten dat past bij een partij van hoger opgeleiden, omdat hij zich een oordeel aanmatigt over het soort geluk dat wij moeten nastreven. En dat oordeel is ondemocratisch, en niet liberaal! Op deze manier verzanden we in een discussie die ons niet verder brengt. Als Van Mierlo had willen scoren, dan had hij Mill als geestelijke voorvader moeten huldigen juist *omdat* hij een utilitarist was.

Wie Mill's *Principles of Political Economy* leest, zal het opvallen dat Mill zowel een keiharde ouderwetse liberaal is als een verlicht socialist. Als het gaat om de armenwetgeving of het werklozenprobleem, is Mill voor draconische maatregelen die het aangezicht van de meest orthodoxe aanhanger van de VVD zou doen verbleken. Dezelfde Mill pleit echter ook voor een betere verdeling van de rijkdom in zijn land. Mill is consequent met deze twee kanten van zijn redenering. De samenleving (zeg anno 1850) kan alleen functioneren op grond van een utilitarisme dat uitgaat van de bevrediging van laag-bij-de-grondse genoegens; de toekomst kan een beter en rechtvaardiger georganiseerde samenleving brengen omdat de mensen hogere eisen aan hun bestaan gaan stellen. Zo gesteld is Mill's utopisme vrijblijvend, maar hij brengt het utilitarisme op het 'lage' niveau en dat op het 'hoge' niveau met elkaar in verbinding door een interessante redenering.

Mill betoogt dat wanneer mensen leren verder te kijken dan hun neus lang is, zij zullen ontdekken dat het collectief najagen van meer aardse goederen geen zin heeft. Op een gegeven moment zullen mensen gedwongen worden te beseffen dat de kwaliteit van hun dagelijkse bestaan niet afhangt van economische groei, maar van een betere verdeling van het nationale produkt.

Mill doet die uitspraak in een hoofdstuk over de stationaire toestand van de economie. De bevolkingsdruk zal, zo betoogt hij, op een gegeven moment de economische machine tot stilstand brengen. Als wij de bevolkingsgroei kunnen afremmen, zullen we tot het inzicht komen dat de economie niet *behoeft* te groeien. En als dit besef eenmaal is doorgedrongen, zullen we aandacht kunnen besteden aan andere prioriteiten, zoals bijvoorbeeld onze omgeving. Mill was ver voor onze tijd reeds een 'milieu-activist'. Iedere profeet is een slachtoffer van zijn verleden. Mill had de illusie dat de Westerse mens voor een eenvoudige keuze stond. Bevolkingsgroei en een voortzetting van de strijd om het bestaan, of een rem op die groei en aandacht voor de kwaliteit van het bestaan. Hij profeteerde de euthanasie van het kapitalisme, maar schreef aan de vooravond van een nieuwe fase van de Industriële Revolutie die het bewijs leverde dat economische groei en bevolkingsgroei wél samen kunnen gaan.

Niettemin is Mill's argument nog steeds actueel of liever gezegd weer actueel geworden. Want ook wij staan voor een principiële keuze. Of we beschouwen economische groei als het geneesmiddel van onze kwalen, òf we accepteren dat economische groei niet onze eerste prioriteit is. Over de eerste optie het volgende. De redenering is dat wij economische groei nodig hebben om onze verzorgingsstaat op peil te houden en het ontwikkelingsgeld op te brengen waarmee we de arme landen in de wereld kunnen helpen. Economische groei gaat echter samen met negatieve gevolgen zoals milieubederf. En men zou zich kunnen afvragen of diezelfde economische groei waarmee wij andere landen willen helpen, niet de ongelijke inkomensverdeling in de wereld in de hand werkt. Aan milieubederf, althans binnen onze grenzen, valt iets te doen, en ontwikkelingshulp is natuurlijk nuttig. Maar economische groei is een merkwaardig geneesmiddel. Men moet steeds weer de onbedoelde bijwerkingen bestrijden.

Dus het alternatief: economische groei is niet taboe. Ook Mill erkende dat technische vernieuwing een groeieffect kan hebben zonder negatieve gevolgen. Om die negatieve gevolgen gaat het. We zullen ons moeten afvragen welke gevolgen wij niet meer willen aanvaarden. Vervolgens stellen we zulke strenge voorwaarden aan onze produktie van goederen, dat wij 'nulgroei' als resultaat van ons beleid zullen moeten accepteren. Blijkt de economie dan nog te groeien, dan is dat meegenomen.

We zijn zodoende met zijn allen het slachtoffer van een 'prisoner's dilemma'. Nederland kan een dergelijke politiek alleen niet voeren en een partij die een dergelijk beleid wil doorvoeren, graaft zijn eigen graf. Maar het interessante van Mill's redenering is, dat als wij ons goed rekenschap geven van de negatieve gevolgen van economische groei, wij tot het inzicht zullen komen dat we beter af zijn als we de alternatieve keuze doen. Mill roept ons op tot een nieuwe vorm van realisme en deze vorm van realisme had een sieraad van Van Mierlo's betoog kunnen zijn.

Persoonlijkheidsvorming is een mooi ideaal, maar dit is niet zonder enig risico. We leren onze kinderen op school, we praten elkaar aan dat we recht hebben op de ontwikkeling van onze unieke persoonlijkheid. Dit is ons recht op vrijheid. Het is precies deze geesteshouding die ons aanzet meer te willen en meer te willen zijn. We zouden van grote liberalen als John Stuart Mill, maar ook onze eigen Thorbecke kunnen leren dat het recht op vrijheid ook de plicht inhoudt om verantwoordelijke keuzes te maken. Mill's *On Liberty* is gewijd aan het thema dat vrijheid van ons betere mensen kan maken die gevoelig zijn voor de nieuwe vorm van realisme die Mill in zijn *Principles of Political Economy* aan de orde stelt.

3. Het Beleidsprogramma van D66 en het rationaliseringsproces

Van partijprogramma's moet men geen overdreven verwachtingen hebben. Binnen iedere partij moeten visies overbrugd en belangen onder één noemer worden gebracht. En de zinnen van het programma verraden het nachtwerk van de redactiecommissies. Bovendien gaat het er in de programma's om de politiek van de korte termijn zo concreet mogelijk gestalte te geven. Voor lange termijn-overwegingen is begrijpelijkerwijs minder aandacht.

Toch is het Beleidsprogramma van D66 interessante lectuur. Zo lezen we dat D66 voorstander is 'van een zakelijke manier van politiek bedrijven. De problemen waar het om gaat worden dan duidelijk en niet verdoezeld door ideologie.'⁵ Het lijkt er op dat Lucardie en Voerman ongelijk hebben wanneer zij stellen dat binnen D66 sprake is van ideologisering en dat de partij bezig is zijn 'ideologische koudwatervrees' af te schudden.⁶ Maar ook zij komen aan hun trekken. Onder de kop 'Vrijheid' komen we de volgende zinsnede tegen:

'D66 vat vrijheid niet op in de eng-liberale visie, die vrijheid van dwang (de zogenaamde formele vrijheid) centraal stelt. Het gaat om de mogelijkheid die een mens krijgt om werkelijk van zijn vrijheid gebruik te maken (de zogenaamde werkelijke of materiële vrijheid).'⁷

Hier ontpopt D66 zich als een sociaal-liberale partij die pas van vrijheid wil spreken, wanneer aan de sociale voorwaarden is voldaan, die het de enkeling mogelijk maakt 'werkelijk' van zijn vrijheid gebruik te maken. Wat 'werkelijk' in dit geval inhoudt, wordt er niet bij vermeld en met het verlanglijstje onderscheidt D66 zich ook niet principieel van de VVD. Het verlanglijstje van de VVD is mogelijk korter.

Wie dit Beleidsprogramma van 1987 leest, wordt getroffen door deze verstrengeling van pragmatisme en ideologisch elan. Deze verstrengeling kenmerkt de partij. Mannheim heeft het een wezenstrek van een ideologische politieke oriëntatie genoemd dat de aanhanger van bepaalde politieke denkbeelden zich beroept op de zakelijkheid en uitvoerbaarheid van zijn plannen.⁸ In dit licht gezien is D66 een partij die de pragmatiek tot ideologie verheft. Utopische uitspraken (de andere politieke oriëntatie waarover Mannheim schreef) zijn de partij vreemd. Uitvoerbaarheid wordt tot eerste deugd verheven. Het geeft het programma iets verfrissend nuchters, maar ook een zekere bijziendheid.

Het programma erkent dat de overheid niet alles kan en dat er 'meer ruimte voor het particulier initiatief' moet komen.⁹ De overheid moet

'impulsen tot vernieuwing' geven waar het particulier initiatief te kort - schiet. Dit zijn de gedachten van Adam Smith in een modern jasje; ze zijn dus goed liberaal. Een stap verder gaat de redenering dat de politiek de greep op de bureaucratie verloren heeft. Het bestuursstelsel is te ondoorzichtig geworden, de regelingen zijn te ingewikkeld. Met dat punt snijden de opstellers van het programma een gewichtig en kritisch punt aan. Maar zij schuiven de ambtenaren ten onrechte de zwarte piet toe. Want de ondoorzichtigheid (en fraudegevoeligheid) van ons stelsel van regelgeving is een direct gevolg van de overmaat aan wetgeving. En die is de schuld van de politiek. Ik mis de stelregel dat de Kamer alleen wetten mag aannemen die praktisch uitvoerbaar zijn doordat de mensen de regelgeving erin vervat, gehoorzamen.

De keerzijde van de medaille is een grotere betrokkenheid van de burger bij het landsbestuur. Die betrokkenheid is te gering en D66 heeft een paardemiddel in huis om deze te vergroten: de rechtstreekse verkiezing van de minister-president. Het is een oude en dierbare gedachte van D66, maar veel praktische betekenis heeft het middel niet en die praktische betekenis wordt minder, naarmate D66 als partij groter en dus als coalitie-partner meer gewild wordt. De idee van de gekozen minister-president past niet bij onze praktijk van coalitieregeringen. Uitvoering ervan zou gegeven deze praktijk waarschijnlijk betekenen, dat onze politieke kopstukken met regeerakkoorden de verkiezingstournee ingaan. Ik denk niet dat een dergelijke uitvoering de kwaliteit van de verkiezingen ten goede zal komen. De Verenigde Staten kent dit stelsel en iedere vier jaar zijn de presidentskandidaten gedwongen om op de populistische toer te gaan teneinde de gunst van de kiezers te winnen. Dit populistische trekje zou de partij van het 'redelijk alternatief' misstaan.

D66 werd opgericht om het bestaande politieke stelsel op te blazen. Het programma wijst uit hoezeer ook deze partij denkt vanuit het kader van de Nederlandse politieke cultuur. Neem dit punt: partijleden wijzen kandidaten aan voor onze vertegenwoordigende lichamen. Dit betekent dat in Nederland een handjevol mensen hierover beslist. Om de betrokkenheid van de burger te vergroten zou men kunnen overwegen dit zogenaamde 'caucus'-systeem te vervangen door 'primaries', zoals men die in de Verenigde Staten kent. In deze voorverkiezingen kunnen (in bepaalde staten) *alle* burgers stemmen over de kandidaten die de partijen voorstellen. Deze maatregel zou de betrokkenheid van de kiezer bij het politieke gebeuren aanzienlijk versterken en men kan de huidige kandidaatstelling toch nauwelijks democratisch noemen.

Ook in andere paragrafen blijkt dat D66 niet verder heeft gekeken dan de Nederlandse situatie. Decentralisatie van taken moet worden doorgevoerd waar dat kan, maar een verhoging van provinciale of gemeentelijke

belastingen is onnodig. De partij zou eens moeten kijken naar Zweden of de Verenigde Staten waar het lokale bestuur zoveel te zeggen heeft, omdat het zijn eigen belastingen kan vaststellen. Weliswaar innen in Nederland de gemeenten hun onroerend goed-belasting en kunnen de provincies opcenten heffen, maar voor hun heffing staan beide instanties onder de voogdij van het centrale bestuur. Ondanks vrome woorden terwille van de decentralisatie denkt D66 centralistisch, zoals het betaamt in een land dat de eenheidsstaat dankt aan de Franse overheersing aan het begin van de negentiende eeuw.

Het is niet mijn bedoeling om het programma aan een gedetailleerde kritiek te onderwerpen. Dat is afgezien van alles mosterd na de maaltijd. Het gaat mij om de plaatsing van D66 tussen de twee andere 'liberale' partijen: de PvdA en de VVD.

'Het vermogen van de westerse samenleving om welvaart te scheppen is in de eerste plaats afhankelijk van de organisatie van de samenleving zelf. Essentieel hierbij zijn het handhaven van een zo hoog mogelijk technologisch ontwikkelingsniveau, een rationeel beheer van natuurlijke hulpbronnen en het scheppen van voldoende ruimte voor de ontplooiing van het menselijk vernuft op technisch, industrieel, commercieel en sociaal gebied.'¹⁰

Voor deze plaatsbepaling is dit citaat zeer geschikt. De partijleden van D66 geloven in het menselijke vermogen om de toekomst beter in te richten. In dat opzicht zijn ze linkser dan de VVD, als we uitgaan van het adagium dat linkse mensen het individu vertrouwen en rechtse mensen niet. Ze zijn liberaler dan de PvdA, omdat ze minder afgaan op regelingen van bovenaf opgelegd. Hoewel zelf niet vies van regelgeving, denken zij dat zij regels kunnen bedenken die verstandig zijn en die gedragen zullen worden door het initiatief van de individuele burgers.

Het punt waar het mij om gaat is dat de programma's van alle Nederlandse partijen (rechts-radicalen franje als de Centrumdemocraten uitgezonderd) erg op elkaar lijken. D66 onderscheidt zich nog wel door een buitenissig idee als de rechtstreekse verkiezing van de minister-president of de suggestie om wetenschappers slechts een aanstelling van tien jaar te gunnen - ook een dwaas voorstel overigens; regering en politiek veroorzaken al genoeg onrust in het wetenschappelijk bedrijf zoals het nu is -, maar voor alle partijen zijn de vraagstukken dezelfde en worden de accenten ietwat anders gelegd, wanneer wordt uitgeweid over de manier waarop de problemen moeten worden aangepakt. Deze convergentie van politieke programma's is niet toevallig. Vooral economische krachten maken de marge van de politiek smal.

Deze economische krachten vormen een aspect van een rationaliseringsproces dat al eeuwen aan de gang is. Onder dit proces versta ik de substitutie van magische, religieuze en metafysische normen door leefregels die de beheersing van een formeel systeem tot doel hebben.¹¹ Het rationaliseringsproces kent twee fasen. De eerste fase is het samengestelde resultaat van individuen die proberen een betere controle over hun eigen leven en dat van anderen te krijgen. De tweede fase is het antwoord op de onbedoelde en niet voorziene gevolgen die door deze individuele pogingen worden veroorzaakt. Steeds weer moeten we sleutelen aan onze samenleving om de (ons vaak bedreigende) gevolgen van ons gezamenlijke handelen te neutraliseren en zijn we post hoc bezig met een politiek van herstel. Vooral de rationalisering in de tweede fase heeft grote gevolgen voor ons leven. We worden steeds weer gedwongen om nieuwe regels te bedenken die onze maatschappij beheersbaar houden. En zo leggen wij ons zelf een steeds groter wordende last van disciplineren op. We komen te leven in wat Max Weber het 'stalen huis' noemde - door Parsons beeldend maar fout vertaald met 'ijzeren kooi'.¹²

Rationalisering is niet noodzakelijk een slechte zaak, al dacht Weber van wel en al had Freud waarschijnlijk gelijk met zijn stelling dat deze rationalisering voor ons een psychische belasting betekent. Het punt is echter dat rationalisering een onomkeerbaar proces is. We kunnen, zoals de Serven en Kroaten in Joegoslavië anno 1991, de glazenkast aan diggels gooien, maar als we verder willen leven moeten we de discipline van de rationele orde weer aanvaarden. De versie van het liberalisme, die de noodzaak van de rationalisering aanvaardt maar die zich niet afvraagt of die rationalisering op zich wel een noodzaak is, wordt door vrijwel alle Nederlandse partijen aangehangen. Ook de confessionele partijen gaan vaak 'à contrecœur' onder het juk van de rationalisering door.

Dit is het *laissez faire* naar moderne snit. De geschiedenis heeft ook een ander liberalisme gekend. Voor deze liberalen zoals bijvoorbeeld Thorbecke en Guizot, was vrijheid een positief begrip, een uitnodiging tot verantwoord handelen. John Stuart Mill, hoewel geen aanhanger van het positieve vrijheidsbegrip, hoort in hun gezelschap thuis. Zijn in dit opzicht de partijgangers van D66 betere liberalen dan die van andere Nederlandse partijen? Integendeel, hun pragmatisme veroordeelt hen tot de korte termijn-politiek van het hedendaagse *laissez faire*.

4. Slot

Wordt de aangekondigde enorme verkiezingswinst van D66 een feit en zullen dan de nieuwe kiezers trouwe kiezers blijken te zijn? Niemand die het weet natuurlijk, maar D66 zou best wel eens niet alleen een grote partij kunnen worden, maar dat ook kunnen blijven. Onze samenleving

telt langzamerhand heel wat hoger opgeleiden die voor een belangrijk deel werken in de overheids- en non-profit sector. Zij kennen grote organisaties uit eigen ervaring en bezien de Nederlandse samenleving vanuit dat perspectief. Politiek is voor hen niet een kwestie van sociale strijd maar van betere organisatievormen. Zij spreken de taal die D66 in politieke termen probeert te vertalen. Liberalisme met een rood tintje past bij een levensstijl van mensen die niet alleen wetenschappelijke waarheid en verdraagzaamheid als belangrijke waarden ervaren, maar die bovendien doordrongen zijn van het besef dat deze waarden voor een goed functioneren van een moderne samenleving onontbeerlijk zijn. Rationalisering (net zo min als economische groei) is een vies woord. Mensen in onze efficiënte moderne samenleving zijn aanzienlijk beter af dan vorige generaties. Het probleem is echter dat de lasten van het rationaliseringsproces, zoals zich dat nu voltrekt, op lange termijn te hoog kunnen worden. Heeft D66 een antwoord op dit vraagstuk geformuleerd? Op het moment staart D66 zich blind op een korte termijn-pragmatisme, maar deze bijziendheid heeft een zeker voordeel. Mijn verwachting is dat de vorm van wetenschappelijk geïnspireerd politiek realisme die D66 predikt, de aanhangers van deze partij op een gegeven moment tot het inzicht zal brengen dat zij een meer principiële politiek zullen moeten voeren tegenover het vraagstuk van de economische groei. Het proces van rationalisering vereist voortdurende herstelwerkzaamheden aan het gebouw der sociale orde. Er is geen reden om aan te nemen dat we in de toekomst het vernuft zullen missen om deze werkzaamheden uit te kunnen voeren. Maar het proces zelf en de voortdurende reparatie aan de sociale orde betekent wel dat wij komen te leven in een wereld die steeds kunstmatiger is. Er zou een moment kunnen komen dat we de kosten tegen de baten zullen afwegen en tot de slotsom zullen komen dat 'business as usual' niet langer aantrekkelijk is.

Van Mierlo heeft dus in mijn ogen John Stuart Mill terecht tot voorvader van D66 benoemd, zij het om de verkeerde reden. En misschien is D66 inderdaad op weg naar een eigen ideologie, al weet de partij dit nog niet. Wie in de wereld om zich heen kijkt, zal zich kunnen afvragen of we met redelijkheid ver zullen komen. Op zich misschien niet, we zullen altijd politici met politieke moed, gezond verstand en charisma nodig hebben en men kan zich afvragen of men deze deugden juist in de D66-gelederen moet zoeken. Bovendien, Van Mierlo zei het zelf al, Mill heeft niet alleen voor D66 geschreven. Het nieuwe politieke realisme waar ik op hoop, is een zaak van een politieke cultuur en niet van één partij en zal zich, als het goed is, aandienen in alle bonafide Nederlandse partijen. Maar D66 kan de weg wijzen; als partij heeft het de juiste grondhouding, zij het nog niet de passende ideologie.

noten

- ¹. Paul Lucardie en Gerrit Voerman, 'Worstelen met ideologie. Het verhaal van een pragmatische partij', in: *Idee*, 12 (1991), 6 (dec.), 19-25.
- ². H. van Mierlo, 'Liberalisme: waarheen?', in: *Idee* 66, 9 (1988), 2 (apr.), 4-6. Dit artikel bevat een beperkte weergave van de toespraak van Van Mierlo op het D66-congres van 6 februari 1988, waarin hij inging op het rapport *Liberalisme. Een speurtocht naar de filosofische grondslagen* van de Teldersstichting, het wetenschappelijk bureau van de VVD.
- ³. Van Mierlo, *op.cit.*, 5.
- ⁴. *Idem*, 6.
- ⁵. *Beleidsprogramma D66*, Den Haag, z.j. [1987], 3.
- ⁶. Lucardie en Voerman, *op.cit.*, 20.
- ⁷. *Beleidsprogramma*, 3.
- ⁸. K. Mannheim, *Ideology and Utopia*, London, 1960 (oorspr. 1936).
- ⁹. *Beleidsprogramma*, 4.
- ¹⁰. *Idem*, 39.
- ¹¹. Zie J.A.A. van Doorn, *Rede en macht. Een inleiding tot beleidswetenschappelijk inzicht*, Den Haag, 1988.
- ¹². Weber schreef over een 'stahlhartes Gehäuse'; Parsons maakte er 'iron cage' van.

WAARBORG VAN KWALITEIT

Een bespreking

H. van den Brink

1. Inleiding

Onder de titel *Waarborg van Kwaliteit* is in september 1991 het rapport van de 'Commissie subsidiëring politieke partijen' verschenen. De commissie werd in september 1990 ingesteld door de minister van Binnenlandse Zaken om onderzoek te doen naar het van overheidswege ondersteunen van politieke partijen. Aanleiding vormde een initiatief van de voorzitters van de vier grote politieke partijen.

Het is een relatief uitvoerig rapport geworden: 74 bladzijden met tekst en noten, met nog eens 85 bladzijden met bijlagen, vooral bestaande uit de weergave van de actuele regelingen in Nederland en uit een globaal overzicht van formele regelingen inzake partijen en partijfinanciën in verschillende Europese landen. Het behoeft geen betoog dat deze informatie nuttig is.

Dit artikel kan beschouwd worden als een bespreking van het rapport. De kritiek die ik heb op de strekking van het betoog van de commissie doet overigens niet af aan de grote waardering; kan het ook anders nu voor de tekst tekenen wetenschappers als de hoogleraren Van den Berg (Leiden), Elzinga (Groningen) en Oostenbrink (Vrije Universiteit), met als secretaris drs. Koole, eerder hoofd van het Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen, uitgever van dit Jaarboek. En dan noem ik nog niet eens de gewaardeerde inbreng uit de politieke hoek: Jacobse, Paats en Berndsen-Jansen als leden.

Reeds vaker (bijvoorbeeld al in 1950 in het rapport *Een statuut voor politieke partijen* van de Wiardi Beckman Stichting, het wetenschappelijk bureau van de PvdA) is het vraagstuk van de wetgeving op (en de subsidiëring van) politieke partijen aan de orde gesteld, zij het steeds zonder resultaat. Waarom komt dit onderwerp dan thans weer op de agenda? De algehele politieke malaise vormt de achtergrond. Daarover thans eerst.

2. Problemen der democratie

Kennelijk was en is er onvrede over de praktijk van het Nederlandse democratische bestel. De roep althans om staatkundige vernieuwing wordt steeds weer gehoord, al zeker 25 jaar als de leeftijd van D66 in ogenschouw wordt genomen. Van recenter datum is de 'Staatscommissie inzake de relatie kiezers-beleidsvorming', in de wandeling genoemd naar haar voorzitter: de commissie-Biesheuvel. In haar rapport gaf de commissie toe, dat allerlei zaken met de kiezersinvloed op de beleidsvorming in verband kunnen worden gebracht, zoals het kiesstelsel en het vraagstuk van de interne partijdemocratie. Maar de commissie beperkte zich tot kwesties als de kabinetsformatie, de verkiezing van burgemeester en Commissaris des Konings en het referendum, zaken die de instellende minister Van Thijn na aan het hart lagen. Kortelings was er de bijzondere commissie uit de Tweede Kamer 'Vraagpunten', naar de voorzitter wel genoemd: de commissie-Deetman, welke in november 1990 rapporteerde. Ook voor deze commissie stonden de relatie tussen kiezer en gekozenen en die tussen kiezer en openbaar bestuur centraal, met als kernwoord in de rapportage ook hier het begrip 'kwaliteit'. Dezelfde onderwerpen keren terug.

In de gevoerde discussies treedt enige onzuiverheid op. Het Nederlandse staatsbestel gaat uit van een, zij het beperkt, dualisme. Er is een relatie tussen kiezers en gekozenen (het parlement) en tussen het parlement en de regering. De politieke partijen spelen in de eerste relatie een overwegende rol. In de tweede relatie kan een plaats worden toegedacht aan de fracties. Bij de discussie over de relatie kiezer-gekozenen kan derhalve sprake zijn van *stelselverbetering*. In de tweede relatie is het betrekken van de kiezer of de politieke partij echter *stelseldoorbrekend*. Het niet inachtnemen van dit onderscheid is verwarrend. Een onderwerp als het referendum behoort tot de eerste categorie, terwijl een onderwerp als 'kiezersinvloed op de kabinetsformatie' tot de tweede categorie gerekend moet worden.

Als de commissie-Deetman het heeft over de relatie tussen kiezers en 'het openbaar bestuur', ter onderscheiding van die tussen kiezers en gekozenen, is de duidelijkheid geheel zoek. Even duister is de omschrijving in het hier te bespreken rapport: de politieke partij als intermediair tussen burger en overheid (aldus op blz. 16). Koekkoek, hoogleraar staats- en bestuursrecht, wees er terecht op dat ook de gekozenen (het parlement bijvoorbeeld) deel uitmaken van de overheid.¹ De onderkende onzuiverheid spreekt wel zeer sterk uit het volgende citaat (van blz. 10 van het rapport): 'Het heeft tot het begin van de twintigste eeuw geduurd voordat in Nederland min of meer algemeen de gedachte werd aanvaard dat partijen noodzakelijke instituties waren ter 'organisatie

van het publieke ambt' in dubbel opzicht: zij zouden in beslissende mate vorm moeten geven aan de organisatie van de politieke besluitvorming en daarmee aan hun rol als intermediair tussen regering en parlement; voorts zouden zij het politieke verkeer moeten regelen tussen gekozenen en kiezers als draagsters van gezamenlijk gedragen 'rechtsovertuigingen', zoals Cort van der Linden het uitdrukte.' De politieke partij als intermediair tussen regering en parlement? Het staat er echt! Veel wordt duidelijk door een achteloze toevoeging op blz. 19, waar gesproken wordt over de 'structurende rol die partijen (fracties) tevens spelen in het verkeer tussen parlement en kabinet'. De fractie wordt gebracht onder het ruime begrip 'politieke partij'. Wonderlijke zaak! We komen erop terug. Keren we terug tot de basis-vraag: heeft de burger wel invloed? Ik hanteer hier bewust deze andere aanduiding; 'kiezer' immers verwijst slechts naar één grondwettelijk aspect van het burgerschap. 'Democratie' toch is wat door de genoemde commissies terecht centraal wordt gesteld: de invloed van de burger op het overheidsbeleid. De wijzen van invloedsuitoefening zijn thans veel meer ontwikkeld dan ten tijde van de kiesrechtstrijd aan het begin van de eeuw. Zo is er een dicht netwerk ontstaan van maatschappelijke organisaties die in het belang van grote groepen burgers het overheidsbeleid mede vormgeven. Men kan spreken van een functionele democratie: burgers hebben via allerlei kanalen deel aan het (te) gecompliceerde besluitvormingsproces bij de overheid. Het referendum als een vorm van directe democratie wint weer aan belangstelling.² Maar ook op individueel niveau zijn er talloze mogelijkheden tot beïnvloeding in het leven geroepen: de participatie-democratie concurreert met de partijen-democratie. En ook de tussenkomst van de rechter (op instigatie van de burger) heeft een hoge vlucht genomen.

Hoezo 'problemen der democratie'? Een rijk scala aan beïnvloedingsmogelijkheden is de burger immers geboden! Juist het klassieke middel bij uitstek, het kiesrecht, staat ter discussie. Recent onderzoek heeft nog eens bevestigd dat de burger heel wel onderscheid maakt tussen 'overheid' en 'gekozenen'. Hij is niet ontevreden over de dienstverlening (met name de gemeentelijke): de vuilnisman komt langs, met grote regelmaat; het paspoort is sneller te verkrijgen dan vroeger het geval was. Maar dat is wat anders dan 'de politiek', ook de gemeentelijke. De legitimiteit van het overheidsoptreden is zoek. Kort gezegd: de uitvoering wordt gewaardeerd, doch het belang (daarvoor) van het politiek bestuur wordt miskend. Dat wil zeggen dat juist aan de betekenis van de kiesrechtfunctie wordt getwijfeld, terwijl met name de uitoefening van dit grondrecht de waarborg moet verschaffen dat de rechtsnormen worden aanvaard.

Tegelijk wordt zó duidelijk dat al hetgeen in de genoemde rapporten wordt overhoop gehaald (de gekozen minister-president of kabinets-formateur, de gekozen Commissaris des Konings en burgemeester, of gematigde vormen van een districtenstelsel) de kern niet raakt, doch slechts marginale bijstellingen zullen blijken te zijn: 'zoethoudertjes'. Werkelijke democratie eist een permanente toegang tot de algemene (niet-functionele) beïnvloedingskanalen en dat zijn bij uitstek de politieke partijen. Hun bestaan en functioneren zijn essentieel en zulks rechtvaardigt alleen al de aandacht en hulp van de overheid!

3. De plaats van de fractie

Reeds het instellingsbesluit van de Commissie subsidiëring politieke partijen geeft raadsels op. De taakomschrijving van de commissie spreekt van advisering over de *ondersteuning* van politieke partijen, terwijl de naam van de commissie verwijst naar slechts één vorm van ondersteuning (namelijk de financile) door te spreken van 'subsidiëring politieke partijen'. Gelukkig gaat de commissie in op de bestaande vormen van niet-geldelijke ondersteuning: de zendtijd op radio en televisie, de uitvoering door de overheid van enkele Kieswet-bepalingen en zelfs op het gratis door de overheid ter beschikking stellen van plakplaatsen voor het bevestigen van verkiezingsaffiches. De commissie bepleit handhaving, zij het met enkele correcties. Ik ga hierop niet verder in.

De commissie heeft haar taak echter wel heel formeel beperkt tot de politieke partijen en hun stichtingen. Er zijn evenwel ook de fracties, door de commissie eerder zelfs onder het begrip 'politieke partij' gebracht (zoals in het voorafgaande is aangegeven). De commissie: 'Uiteraard beseft de commissie dat financiële steun aan parlementaire fracties indirect aan partijen ten goede komt en deze financieel ontlast. Daartegenover staat dat de fractiesteun dient en, voor zover valt na te gaan, in het algemeen wordt aangewend voor de uitoefening van parlementaire taken. Niet voor niets is - in tegenstelling tot andere landen - in Nederland een strikte scheiding aangebracht tussen steun aan parlementaire fracties en aan politieke partijorganisaties.' Het is een weinig overtuigend betoog, want de commissie staat wel stil bij de subsidiëring van andere, formeel van de partijen losgeweekte activiteiten (het wetenschappelijk advieswerk, het jongerenwerk en de vorming en scholing). Kennelijk is de *status quo* voor de commissie van bijzondere betekenis.

Het zal duidelijk zijn: politieke partij en fractie vormen communicerende vaten. Het individuele Kamerlid en de fractie behoeven informatie, deskundige ondersteuning. Een en ander kan gegeven worden door Kamerpersoneel of 'eigen' medewerkers, maar ook door de eigen politieke partijorganisatie (inclusief de wetenschappelijke instituten en dergelijke).

De bezwaren tegen een toenemend aantal stafleden van de fracties en persoonlijke medewerkers zijn nog eens op een rijtje gezet door P. de Vos in zijn boek *De uitgang van het Binnenhof. Een onderzoek naar het vertrek van Kamerleden*: 'het gevaar bestaat dat medewerkers zich als niet-gekozen volksvertegenwoordigers gaan gedragen; detaillisme wordt zo nog groter; voor de kiezer kan het onmogelijk worden een Kamerlid te bereiken; stafleden kunnen als storende filter gaan functioneren tussen parlement en omgeving; er is het gevaar voor bureaucratisering van het parlement; het hebben van een staf veroorzaakt veel werk.'³ Mijn standpunt was en is: niet de fractiestaven moeten worden uitgebreid en de persoonlijke medewerkers hoger gesalarieerd, maar de politieke partijen zullen de reeds nu gevoteerde gelden of een gedeelte daarvan moeten ontvangen voor opbouw en uitbouw van het professionele apparaat, dat ook ten dienste staat van de volksvertegenwoordigers op alle bestuurs-niveaus. De politieke partijen vormen de enige weg waarlangs de burger nog invloed kan uitoefenen, althans binnen het geïnstitutionaliseerde politieke systeem. Dit kanaal moet worden opgehouden met steun van de overheid. Rechten scheppen plichten: aan de democratie binnen de politieke partijen mogen eisen worden gesteld. Wat hiervan zij, het is te betreuren dat de commissie deze problematiek heeft laten liggen.

4. De wettelijke taak

Geschreven zal moeten worden over 'de veranderende rol van de politieke partijen'.⁴ Maar wat er ook verandert, één taak wijzigt zich niet: het is ook de minimale taak. De commissie hanteert ook de veel gebruikte minimum-definitie van 'politieke partij', goeddeels teruggaand op Lipschits: 'Een politieke partij is een georganiseerde groep, voorzien van een officiële benaming, die als zodanig kandidaten stelt voor de verkiezingen voor openbare ambten' (blz. 19). Het is ook, in zekere zin, de wettelijke taak: na de herziening van 1989 is de verplichting tot ondersteuning van de kandidatenlijst door (thans) tenminste tien kiezers vervallen voor kandidatenlijsten van een politieke groepering (onder de voorwaarde vermeld in lid 8 van artikel H 4 van de Kieswet). Feitelijk is aan selectie van kandidaten en aan kandidaatstelling niet meer te denken zonder politieke partijen; de Kieswetwijziging is daarvan een bescheiden uitdrukking.

Nu wordt geldelijke overheidssteun voor deze essentiële rol van de politieke partijen door de commissie van de hand gewezen. Het betoog is als volgt: partijen dienen in hun interne organisatie en in hun mobilisatie van kiezers onafhankelijk van de overheid te blijven en dus moeten zij de middelen tot instandhouding van de organisatie en het winnen van

aanhang onder de kiezers dan ook in onafhankelijkheid genereren (blz. 6). Voor deze 'kwantitatieve' zijde van de intermediaire rol van de politieke partijen derhalve geen overheidssteun. Alles draait om het begrip 'onafhankelijkheid'. Op blz. 22 wordt het betoog nog eens herhaald: een grote mate van onafhankelijkheid is vereist. 'Een te grote afhankelijkheid van de overheid staat op gespannen voet met de idee dat politieke partijen bij uitstek gestalte geven aan het proces van vrije politieke wilsvorming, waarin burgers participeren.' Dit betoog is even simpel als zwak. Vooreerst: creëert het ontberen van overheidssteun niet evenzeer afhankelijkheid, bijvoorbeeld van het aantal contributie-betalende leden? De noodzaak van het winnen van leden kan de kwaliteit van het politiek gedrag nadelig beïnvloeden: ons omroepbestel is daarvan een teken aan de wand. En is de afhankelijkheid van andere fondsen dan niet een gevaar? De commissie denkt door een wettelijke regeling daaraan paal en perk te stellen. Deze mogelijkheid ontbreekt toch niet als het gaat om overheidssteun? Een voor alle politieke partijen gelijke regeling, in de wet verankerd, gebaseerd bijvoorbeeld op het aantal verworven zetels in de Tweede Kamer, schept onafhankelijkheid in de zin dat er geen andere gedragsbeploeiende impulsen van uitgaan dan die waarvoor politieke partijen in het leven zijn geroepen: het verwerven van zetels in de vertegenwoordigende organen van de overheid.

Politieke partijen (als privaatrechtelijke organisaties: verenigingen) vervullen hier een overheidstaak, of beter gezegd: bij de grondwettelijke taak van de overheid (de organisatie van verkiezingen) zijn en waren particuliere organisaties ingeschakeld. Hun publieke taak rechtvaardigt een zekere vergoeding van kosten: de selectie van kandidaten en het voorstellen van deze kandidaten aan de kiezers gaat met grote uitgaven gepaard. Hier ligt derhalve mede een rechtvaardiging van een overheidssubsidie voor politieke partijen, nog los van het betoog van de commissie over de bevordering van de kwaliteit van de politieke communicatie als grondslag voor subsidiëring.

5. Kwaliteit

Anders dan verwacht zou worden is de commissie wel vóór geldelijke steun voor bepaalde aspecten van het werk van politieke partijen, zoals scholing en vorming, de politieke integratie van jongeren en de wetenschappelijke voorbereiding van het politieke debat. Is hier dan ineens geen gevaar meer voor afhankelijkheid? Het feit dat deze activiteiten zijn ondergebracht in aparte instellingen kan geen argument zijn: de banden met de politieke partijen zijn daarvoor te nauw; de onderbrenging in bijzondere rechtspersonen is een heel doorzichtige constructie. De commissie redeneert verder: hier gaat het om activiteiten

en doeleinden die een meer algemeen democratisch belang representeren (blz. 7); net alsof het kerngebeuren (de intermediaire rol bij verkiezingen) niet als zodanig gekwalificeerd zou mogen worden. Onbegrijpelijk!

Om het huidige systeem van overheidssteun te kunnen handhaven (een in de loop der tijden gegroeid samenraapsel van regelingen), wordt de tegenstelling 'kwaliteit tegenover kwantiteit' door de commissie geïntroduceerd. Aan het kwantitatieve aspect van de intermediaire rol van de partijen is - naar de mening van de commissie - voldaan zolang partijen in staat zijn kiezers te mobiliseren om naar de stembus te gaan (blz. 21). Voor deze functie is dus geen overheidssteun nodig, maar de politieke partijen kunnen deze taak aan mede omdat zij voor andere functies financieel ontlast worden. Voor het kwalitatieve aspect ligt dit anders, oordeelt de commissie. Het goed functioneren van een parlementaire democratie verlangt tevens een kwalitatieve benadering van de intermediaire rol: de burgers moeten niet alleen gaan stemmen, maar zij moeten dit ook zo geïnformeerd mogelijk doen. De burger moet inderdaad kunnen kiezen; hiervoor dus wel overheidssteun. De situatie kan zich zo voordoen dat de politieke partij op de vervulling van de kerntaak moet bezuinigen, terwijl er wel geld is voor nevenactiviteiten. Wel geld voor een goed rapport over de verzorgingsstaat, maar geen geld om een congres daarover te organiseren.

6. Tussenbalans

Terecht is de commissie van oordeel dat geldelijke steun aan partijen gegeven kan worden, zij het slechts voor enkele deeltaken, die bovendien door de juridische vormgeving ook afzonderlijk benaderbaar zijn. Een heel praktisch betoog, met een maar zwakke principiële onderbouwing. Ik wil pleiten voor subsidiëring van de politieke partijen, gezien als een conglomeraat van instituties. De subsidiebasis kan heel wel bestaan uit het aantal leden in de volksvertegenwoordiging - het ook door de commissie omhelsde criterium. Het is dan aan de politieke partij zelf overgelaten waar zij de gelden wil inzetten: voor de partijorganisatie, voor de door de commissie besproken deeltaken, voor emancipatoire activiteiten, of voor wat dan ook; dus geen doeluitkeringen. Pas dan is sprake van onafhankelijkheid; het bestaande en door de commissie tevens voorgestane stelsel is wel heel bedisselend. En of de partij daarbij wel of niet gaat in de richting van een meer professionele partijorganisatie: de vrijheid wordt gelaten. Het electorale element zal per slot van rekening nimmer uit het oog worden verloren: de noodzaak is en blijft immers het verwerven van kiezersaanhang, niet alleen omdat zulks het wezen uitmaakt van het partijstelsel, maar ook om de continuïteit van de subsidieverlening niet in gevaar te brengen. Onafhankelijkheid van de overheid

wordt gewaarborgd door regeling bij de wet in formele zin, door een uniforme sleutel voor de subsidieverlening en door het niet of nauwelijks verbinden van voorwaarden aan de subsidieverlening.

Voor stromingen die zelfs onder deze voorwaarden hun onafhankelijkheid in gevaar gebracht denken, schreef ik tien jaren geleden al (het ging over een wet op de politieke partijen): 'Het gehele complex van wettelijke bepalingen voor de politieke partijen zou dan slechts gelden voor die partijen die een zekere "erkenning", een zekere status zouden willen verwerven. Tegenover plichten staan dan rechten, bijvoorbeeld op financiële ondersteuning.'⁵

7. De veranderende rol

'Samenvattend kan worden gesteld dat het tijdperk van de traditionele massapartijen ten einde loopt. De sterk nationale context waarin ze opereerden; hun vastomlijnde ideologieën en hun "trouwe" achterban - ze behoren grotendeels tot het verleden. Bovendien hebben deze partijen, deels vanwege hun succes, het karakter van emancipatiebewegingen verloren, en zijn ze zich verregaand met overheid en overheidsbeleid gaan identificeren.'⁶ Ik koos dit citaat uit het rapport van de commissie-Van Kemenade van de PvdA van juli 1991 om niet steeds het rapport *Waarborg van Kwaliteit* te behoeven aan te halen, al komt ook daar dit betoog over de veranderende rol van partijen aan de orde. De voorzitter van de Commissie subsidiëring politieke partijen gaf in zijn commentaar op het rapport van de commissie-Van Kemenade aan dat bij de professionele benadering voor vertegenwoordigende en andere functies het partijlidmaatschap niet langer noodzakelijk zou zijn. Het lidmaatschap van een politieke partij wordt in het electoraal-professionele partij-model steeds minder belangrijk. Dus niet alleen dat feitelijk het aantal leden van de politieke partijen terugloopt, het past ook in een veranderende visie. Het is dus noodzakelijk om ter vervanging van de afnemende contributie-opbrengst om te zien naar andere financieringswijzen: een van de weinige mogelijkheden is overheidssteun.

Moet ik hierbij een correctie aanbrengen op een eerdere stellingname, geheel ingegeven door het beeld van de massa-partij, die inhoudt dat overheidssteun zou moeten bewerkstelligen dat meer burgers toegang zouden kunnen krijgen tot de interne besluitvormingscircuits van de politieke partijen en wel door het slechten van barrières als hoge contributies of abonnementsgelden? 'Partijfinanciering door de overheid is niet alleen een middel om meer burgers toegang tot deze institutie te verschaffen, maar heeft daarnaast als voorwaarde een werkelijke interne partijdemocratie: de burger die lid wordt, moet ook de idee hebben dat hij meebeslist.'⁷

De keuze tussen de massa-partij en de electoraal-professionele partij is een onzuivere. Ook bij het laatste, moderne partijmodel mag het lidmaatschap niet als onbelangrijk geheel terzijde worden gesteld: de politieke partijen zijn en blijven verenigingen, ook naar het oordeel van de wetgever. De selectie van kandidaten zal niet zonder professionele inbreng moeten geschieden, maar mag niet ontaarden in een benoemings-systeem als in het bedrijfsleven. Het handhaven van door leden breed gedragen politieke partijen is en blijft nastrevenswaard, en daarmee eens te meer een grondslag voor overheidssteun.

8. Wet op de politieke partijen

De commissie - ik herhaal - is tegen een algemene, directe overheids-subsidie voor politieke partijen, maar bepleit handhaving van een indirecte doeluitkering ten behoeve van het jongerenwerk en de invoering van een brede doeluitkering voor enkele, limitatief opgesomde activiteiten. Het gaat daarbij om vorming van categorale groepen van leden, informatievoorziening aan leden over politieke vraagstukken, politieke scholing van kader en leden en het onderhouden van contacten met zusterpartijen in het buitenland. Deze brede doeluitkering mag naar eigen inzicht voor de genoemde doelen worden gebruikt, maar alleen voor deze doelen.

Wie nu zou verwachten dat - nu sprake is van een kleine opening naar een autonome beleidsvoering door de politieke partijen - de uitkering ook rechtstreeks aan de partijorganisaties kan worden uitgekeerd, wordt teleurgesteld: een deel van de commissie blijft van mening dat de uitkering dient te geschieden via verwante, maar afzonderlijke stichtingen. De enige verbetering die in de huidige situatie wordt voorgesteld, is dat het partijbestuur het uit te keren bedrag over de in aanmerking komende rechtspersonen zelf mag verdelen, dus een verdeelsleutel mag vaststellen.

Waarom geen rechtstreekse subsidiëring? De commissie zegt dat het belangrijkste bezwaar hiertegen is, dat daarmee een principiële grens, hoe dun ook, wordt overschreden. 'Begeeft men zich met directe overheidssteun niet op een hellend vlak, waarop men gemakkelijk uitglijdt in de richting van ongewenste overheidsbemoeienis met partijen? Daarnaast geldt ook de praktische overweging dat de huidige constructie van indirecte uitkeringen veelal tot tevredenheid functioneert' (blz. 49). Dit pragmatische argument is geen argument: het fundamentele dilemma, waarvan de minister bij de installatie van de commissie sprak, moet tot een oplossing worden gebracht. Door te spreken van een vliesdunne grens tussen de voorgestane regeling en algemene partijsubsidiëring, geeft de commissie al aan dat het hellend vlak is betreden: het terrein voor de

brede doeluitkering omvat al een rijk scala aan partijactiviteiten; ook al zijn deze uitgaven boekhoudkundig bij afzonderlijke partijstichtingen ondergebracht, het zijn en blijven partijactiviteiten.

Terecht is de commissie van mening: 'De verschillende vormen van overheidssubsidiëring zouden moeten worden opgenomen in één algemene wet inzake overheidssubsidiëring van politieke instellingen' (blz. 55). Vanuit het verlangen - zo vervolgt de commissie - 'tot heldere toepassing van de criteria van onafhankelijkheid en gelijkheid van kansen' is een dergelijke wet gewenst. Het is dan nog maar één stapje om te komen tot wat al zo vaak is bepleit: een wet op de politieke partijen. De wetgever heeft zich al bezig gehouden met de politieke partijen: in hoofdstuk G van de Kieswet wordt praktisch bezien al de eis geformuleerd dat de politieke groepering een vereniging met volle rechtsbevoegdheid moet zijn (al is er nog een uitweg). Ook het commissielid Elzinga heeft eerder betoogd dat een partijwet heel wel regels kan stellen op het punt van de kandidaatstelling: het belangrijkste raakvlak - zo formuleert hij - tussen partijactiviteit en kiezersactiviteit.⁸ In zijn proefschrift werkt hij dit verder uit: 'Politieke partijen, die onder hun partij-naam mee willen doen aan Europese Parlements-, Tweede Kamer-, en Provinciale Staten-verkiezingen, dienen in dit model zich als verenigingen met volledige rechtspersoonlijkheid te registreren bij de daartoe aangewezen instanties. Voor deze drie verkiezingen verplicht de vereniging-rechtspersoon zich tot het houden van een kandideringsreferendum. Niet-nakoming van deze verplichting kan worden gesanctioneerd met registratieweigering en ontneming van de mogelijkheid tot lijstverbinding.'⁹ Hierboven noemde ik de rol van de politieke partijen op het punt van kandidaatstelling reeds een wettelijke. Dit betoog van Elzinga trekt de lijn door. De subsidiëring kan van deze partijwet deel uitmaken.

9. Politieke partijen en de decentrale overheden

'De commissie heeft zich, gelet op haar opdracht, beperkt tot studie van overheidssteun van de centrale overheid aan nationale partijorganisaties' (blz. 28). De taak van de commissie, zoals in het instellingsbesluit verwoord, wijst geenszins in deze richting: beantwoord moet worden de vraag 'of en zo ja, op welke wijze, in relatie tot de al bestaande vormen van ondersteuning van politieke partijen, nieuwe vormen van partij-ondersteuning gewenst zijn'. Ook op decentraal niveau worden fracties ondersteund en worden aan partij-organen bepaalde privileges verleend (vergaderruimten bijvoorbeeld). Hooguit had de commissie kunnen wijzen op de haar toegemeten tijd (één jaar) voor advisering. Veel

empirisch materiaal had nog verzameld moeten worden.

De landelijke politieke partijen oefenen hun functies uit ook voor de lagere overheden: ook daar selectie van kandidaten en kandidaatstelling, ook daar de aggregatiefunctie, de socialisatiefunctie, de participatiefunctie, zoals de commissie die voor het nationale niveau beschrijft. De omvang van de werkzaamheden op provinciaal en lokaal niveau zal zelfs een veelvoud uitmaken. Uit dit oogpunt bezien is de vraag of de voorgestelde verdeelsleutel (zetelverdeling in de Tweede Kamer) wel recht doet aan het uitgangspunt van ons staatsbestel, dat er voor Staten en raden afzonderlijke verkiezingen plaatsvinden. Wordt niet te gemakkelijk aanvaard, dat de verkiezingen voor de lagere vertegenwoordigende organen slechts een afschaduwing zijn van die voor de Tweede Kamer? Maar zouden dus, bijvoorbeeld voor de gemeenteraadsverkiezingen, ook de plaatselijke lijsten in de nationale subsidieverlening moeten meetellen? Principieel wel, maar praktisch bezien zullen de breukdelen zo gering zijn, dat ze verwaarloosd kunnen worden.

Maar wat hiervan zij, aan de hier liggende vragen wordt ten onrechte voorbijgegaan. In het bijzonder klemmt de vraag naar de mogelijkheden en wenselijkheden van provinciale en gemeentelijke steun aan de plaatselijke (afdelingen van) politieke partijen. Want zo ergens dan doet hier zich de vraag naar kwaliteit voor; op dit niveau toch ligt 'de leerschool van de democratie'! De commissie heeft bijzonder weinig oog voor de lokale democratie. Dit blijkt eens te meer uit de enige wens die de commissie in dit verband uitspreekt: 'Zij heeft overigens overwogen dat, indien het al tot financiële steun door het sub-nationale bestuur zou komen, het uit een oogpunt van rechtseenheid verkieslijk zou zijn, als provinciale en gemeentelijke besturen dezelfde maatstaven zouden handhaven als door centrale politieke organen worden aangelegd' (blz. 28-29). Sprake is van een fundamentele miskennis van de provinciale en gemeentelijke autonomie. Rechtseenheid: goed! Maar dan had de commissie ook gedachten moeten formuleren over de decentrale overheidssteun verankerd in de wet op de subsidiering van politieke instellingen.

10. Conclusies

De commissie heeft een heel leesbaar rapport gepubliceerd, met goede uitwerkingen op details. Maar het resultaat is wel 'conservatief': de kenmerken van het bestaande stelsel worden niet losgelaten, vooral uit de overweging dat van bezwaren niet is gebleken. Ook het voorbijgaan aan de betekenis en de problemen op decentraal niveau is daarvan een aspect. De commissie miste kennelijk de moed om de laatste stap te doen, een stap die voor de hand had gelegen: wel één wet inzake overheidssubsi-

ëring van politieke instellingen, maar geen algemene en directe overheidssubsidie voor politieke partijen?

Los van het rapport *Waarborg van Kwaliteit* (al zou het er niet in misstaan hebben): de totstandkoming van een evenwichtige wet op de politieke partijen zou ik graag inruilen voor het vele kleingood dat steeds weer de aandacht vraagt: de gekozen kabinetsformateur, minister-president, burgemeester of commissaris. Alleen het kiesstelsel zelf verdient nog een ingrijpende hervorming, maar net als de onderwijspacificatie (eveneens een geloofsartikel uit de periode voorafgaand aan de grondwetsherziening van 1917) lijkt zulks onbespreekbaar.¹⁰

noten

¹. A.K. Koekkoek, 'Dit keer zou het moeten lukken... Reactie op de nota commissie-Deetman', in: *Namens* 6 (1991), 1 (feb.), 29.

². Zie bijvoorbeeld de brochure *Het lokale referendum* (Rapport van de commissie Van den Brink). Uitgegeven door het Centrum voor Lokaal Bestuur (PvdA), Amsterdam, 1988.

³. P. de Vos, *De uitgang van het Binnenhof. Een onderzoek naar het vertrek van Kamerleden*, Arnhem, 1990, 145.

⁴. Titel ontleend aan *Ideeën* 1 (1991), speciale uitgave ter gelegenheid van het jubileumsymposium 25 jaar D66.

⁵. Zie mijn *Recht voor politieke partijen*, Den Haag, 1982, 125.

⁶. *Een partij om te kiezen* (rapport van de commissie-Van Kemenade), Amsterdam, 1991, deel I, 4.

⁷. *Recht voor politieke partijen*, 98.

⁸. D.J. Elzinga, *De politieke partij en het constitutionele recht*, Nijmegen, 1982, onder meer 186-187 en 286-287.

⁹. Elzinga, *op. cit.*, 189-190.

¹⁰. Zie mijn bijdrage 'Democratie zonder grenzen', in: H. van den Brink, red., *Bestuur en territoire. Opstellen aangeboden aan drs. A. Bours*, Amsterdam, 1992.

COLLECTIE EVANGELISCHE VOLKSPARTIJ

Plaatsingslijst van archivalia van de Evangelische Volkspartij (EVP), alsmede van één van haar voorlopers, de Evangelische Progressieve Volkspartij (EPV), 1978-1991; opgesteld door G. Voerman, 1991.

In 1991 werden de overgebleven archieven van de EVP door de laatste partijvoorzitter C. Ofman formeel overgedragen aan het DNPP. Bij de ontruiming van het partijsecretariaat aan het einde van 1990 zijn grote delen van het partijarchief verloren gegaan. Een oproep onder het kader om in de aldus ontstane leemten te voorzien, leidde tot een tweede overdracht van op de EVP betrekking hebbende stukken. De particulieren waarvan deze stukken afkomstig waren, zijn onbekend gebleven. Beide collecties zijn hieronder samengevoegd. De van het EVP-secretariaat afkomstige archivalia zijn in de plaatsingslijst gemarkeerd met een asterisk.

Het in de EVP-collectie aanwezige beeldmateriaal is in 1992 overgedragen aan de Stichting Film en Wetenschap-Audiovisueel Archief in Amsterdam. Het betreft hier filmmateriaal van uitzendingen in het kader van aan politieke partijen beschikbaar gestelde zendtijd, d.d. 2 mei 1981, 15 mei 1981 en 28 april 1986. Tevens is 'restmateriaal beeld en geluid' van het partijcongres van 9 mei 1981 overgedragen.

De geluidsbanden die in het EVP-archief waren opgenomen, zijn in de DNPP-geluidscollectie ondergebracht. Het betreft hier enkele banden met de EVP-'tune', alsmede een opname van het EVP-congres van 19 februari 1983.

Op 7 maart 1981 werd in Dronten de Evangelische Volkspartij (EVP) opgericht.¹ In deze partij ging de Evangelische Progressieve Volkspartij (EPV) op. De EPV was in 1978 opgericht uit onvrede over de smelting van ARP met KVP en CHU tot het CDA en over de christen-democratische samenwerking met de VVD in het eerste kabinet-Van Agt. Bij de oprichting van de EVP was ook de werkgroep 'Alternatief voor het CDA' betrokken. Deze groep was op haar beurt weer afkomstig uit de werkgroep 'Niet bij brood alleen' (NBBA), die de koers van het CDA in meer progressieve richting wilde bijstellen.

Bij de start telde de EPV ongeveer 850 leden.² Het ledental groeide tot

¹. Zie voor een uitvoerige beschrijving van de totstandkoming en de lotgevallen van de EVP het artikel van M. Nieboer en A.P.M. Lucardie, "'Aanschuiven tegen het CDA' of aansluiten bij klein links' in dit Jaarboek.

². Zie R.A. Koole en G. Voerman, 'Het lidmaatschap van politieke partijen na 1945', in: *Jaarboek 1985 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen*,

2.820 aan het einde van 1983. Het electorale debuut van de EVP liep echter op een teleurstelling uit. Met 45.189 stemmen (0,5%) kwam zij in 1981 niet in aanmerking voor een zetel. Een jaar later slaagde zij daar wel in. De 56.466 kiezers (0,7%) die toen hun stem op de EVP uitbrachten, waren goed voor één zetel.

Als gevolg van meningsverschillen over de politieke koers raakte de EVP in het slop. Een deel van de partij wilde de christen-democratie in het vizier blijven houden, terwijl een andere stroming meer oog kreeg voor samenwerking met PPR, PSP en CPN. De discussies in de partij gingen gepaard met een lichte achteruitgang van het ledental, dat in 1986 daalde tot 2.400. Bij de Kamerverkiezingen in dat jaar ging haar zetel verloren. Slechts 21.998 stemmen (0,2%) werden behaald.

Na deze nederlaag werd de roep om toenadering tot klein links sterker. In 1989 besloot de EVP toe te treden tot het Groen Links Akkoord. Nadat PPR, CPN en PSP al tot overeenstemming waren gekomen, werd de EVP op de valreep uitgenodigd om mee te doen. Inhoudelijk had zij geen inbreng meer. Groen Links behaalde bij de Kamerverkiezingen van 1989 zes zetels. De eerste kandidaat van de EVP, die pas op de elfde plaats stond, viel buiten de prijzen.

Aan het einde van 1990 hield de EVP een referendum over de vraag, of de partij geheel in Groen Links op moest gaan. Meer dan 90% van de leden die eraan deelnamen, waren voorstander van toetreding. De tegenstanders van klein-linkse samenwerking leken de partij al te hebben verlaten: het ledental van de EVP bleef in de tweede helft van de jaren tachtig dalen. Aan het einde van 1990 waren er nog geen 1.000 meer overgebleven.

Op 9 maart, tien jaar na de oprichting, hief de EVP zich op in de Mozes en Aäronkerk in Amsterdam. Van *spin-off* van de fusie van het CDA was de EVP het sluitstuk van de fusie van Groen Links geworden.

De EVP-collectie is toegankelijk voor serieuze wetenschappelijk onderzoek. Voor raadpleging is de toestemming vereist van het Hoofd DNPP.

Te citeren als: DNPP, EVP-collectie, no. ...

Plaatsingslijst van het archief van de Evangelische Volkspartij (EVP)

Groningen, 1986, 115-176.

Evangelische Progressieve Volkspartij (EPV), 1978-1981

- 1*. Afschrift van oprichtingsakte en statutenwijziging van de EPV, 1978-1979
2. Convocaties, notulen en handgeschreven verslagen van bijeenkomsten van het dagelijks bestuur en hoofdbestuur, (1978) 1980-1981
(N.B.: bevat ook stukken betreffende gesprekken met de werkgroep 'Niet bij brood alleen' en de ARJOS, de jongerenorganisatie van de ARP)
- 3-6. Convocaties, agenda's, verslagen en dergelijke van bijeenkomsten van de partijraad, 1987-1981
 3. 4 maart 1978, oktober 1978, 27 oktober 1979, 24 maart 1980
 4. 18 oktober 1980
 5. 20 december 1980
 6. 10 januari 1981
- 7*-10*. Stukken betreffende de kandidaatstelling voor de verkiezingen voor de Tweede Kamer op 26 mei 1981, 1980-1981
(N.B.: behorende bij nrs. 5 en 6)
 - 7*. Voordrachten
 - 8*. Bereidverklaringen
 - 9*. Stembriefjes
 - 10*. Diversen
- 11*-13. Stukken betreffende partijcongressen
 - 11*. 26 april 1980 (hoofdzakelijk betrekking hebbende op de verkiezingen voor het hoofdbestuur)
 12. 21 juni, 30 augustus, 3-4 oktober en 28 oktober 1980 hoofdzakelijk betrekking hebbende op de opstelling van het verkiezingsprogramma voor de Tweede Kamerverkiezingen van 26 mei 1981)
 13. Opheffingscongres EPV, 7 februari 1981
- 14*. In- en uitgaande correspondentie, 1977-1980
(N.B.: zie voor de EPV ook nr. 80*)

Evangelische Volkspartij (EVP), 1981-1991

- 15*. Stukken betreffende (wijzigingen van) de statuten van de EVP, 1980-1984
- 16*. Stukken betreffende de registratie van de EVP bij de Kamer van Koophandel, 1982-1987

dagelijks bestuur en hoofdbestuur

- 17-20. Convocaties, agenda's, verslagen, besluitenlijsten en andere vergaderstukken betreffende bijeenkomsten van het dagelijks bestuur
 - 17. 1982
 - 18. 1983
 - 19. 1984
 - 20. 1985-1988
- 21. Stukken betreffende vergaderingen van het dagelijks bestuur en de Tweede Kamerfractie, 1983-1985
- 22-26. Convocaties, agenda's, verslagen en andere vergaderstukken betreffende bijeenkomsten van het partijbestuur
 - 22. 1981
 - 23. 1982 (1983)
 - 24. 1984
 - 25. 1985
 - 26. 1986, 1990

partijraad

- 27-38. Convocaties, agenda's, moties, resoluties, verslagen en dergelijke van bijeenkomsten van de partijraad 1981-1990
 - 27. 19 september 1981
 - 28. 12 december 1981
 - 29. 9 januari 1982
 - 30. 8 mei 1982
 - 31. 2 oktober 1982
 - 32. 20 november 1982
 - 33. 29 januari, 23 april, 1 oktober, 5 november en 3 december 1983
 - 34. 3 maart en 24 maart 1984
 - 35. 26 mei en 20 oktober 1984
 - 36. 2 februari, 27 april, 29 juni, 28 september en 2 november 1985 (hoofdzakelijk verslagen) 1 maart, 31 mei en 27 september 1986

- 37. 24 januari, 23 mei en 3 oktober 1987
- 38. 18 februari, 17 juni, 30 september, 16 december 1989 en 6 oktober 1990

congressen

- 39-44. Stukken betreffende partijcongressen, 1981-1989
 - 39. Oprichtingscongres, 7 maart 1981
 - 40. 13 februari, 8 mei en 3 juli 1982
 - 41. 19 februari en 10 december 1983
 - N.B.: zie voor het congres van 19 februari 1983 ook de bandopname in de DNPP-geluidscollectie
 - 42. 14 april en 24 november 1984
 - 43. 30 maart, 23 november 1985 en 18 januari 1986
 - 44. 1 juli 1989
- 45. Stukken betreffende de themadag 'Alternatieve Europese Veiligheidspolitiek', georganiseerd in samenwerking met de de Europese Groenen en de basisbeweging Vrede en Solidariteit, 10 november 1984

commissies

- 46. Stukken betreffende diverse partijcommissies, 1981-1983
- 47. Stukken betreffende Stuurgroep uitbouw EVP (Stuip), 1982-1983
- 48. Stukken betreffende het Emancipatieproject EVP, 1983-1986

samenwerking met andere partijen en organisaties

- 49-50*. Notulen, agenda's, correspondentie en dergelijke betreffende het Progressief Overleg van PvdA, PPR, PSP, CPN en EVP, 1982-1987
 - 49. 1982-1985
 - 50*. 1984-1987
- 51. Notulen, agenda's, correspondentie en dergelijke betreffende het Milieuberaad (onderdeel van het Progressief Overleg), 1983-1984
- 52. Stukken betreffende de samenwerking met de Europese Groenen bij de Europese Verkiezingen van 1984 en de samenwerking met PPR, PSP en CPN bij de Tweede Kamerverkiezingen van 1986, 1984-1986
- 53*. Stukken betreffende het Overlegorgaan tegen de Kernbewapening, 1984-1986

Kamerverkiezingen

- 54. Verslag landelijk Campagne Team van de campagne voor de Tweede Kamerverkiezingen van 26 mei 1981
- 55-56. Stukken betreffende de Tweede Kamerverkiezingen van 8 september 1982, 1982
 - 55. Stukken betreffende de Verkiezingsgroep
 - 56. Krantenknipsels

correspondentie

- 57-60*. Diverse correspondentie
 - 57. Inkomende correspondentie, 1983-1989
 - 58*. Inkomende correspondentie, 1985-1987
 - 59*. Inkomende en uitgaande correspondentie, alfabetisch geordend: G tot en met Z, 1985-1986
 - 60*. Correspondentie betreffende radio- en TV-uitzendingen, 1982-1985

ledenadministratie

- 61*-63*. Ledenadministratie, algemeen, 1981-1990
 - 61*. Stukken betreffende de ledenwerving, 1981-1982
 - 62*. Ledenlijsten, ongedateerd, 1985
 - 63*. Ledenlijsten, 1990
- 64*-79*. Aanmeldingen, alfabetisch geordend, 1982-1984
 - 64*. F
 - 65*. G
 - 66*. H
 - 67*. I, J
 - 68*. K
 - 69*. L
 - 70*. M
 - 71*. N
 - 72*. O
 - 73*. P
 - 74*. R
 - 75*. S
 - 76*. T, U
 - 77*. V

- 78*. W
- 79*. X, Y, Z
- 80*-83*. Opzeggingen, 1978-1980, 1984-1988
 - 80*. Opzeggingen EPV, 1978-1980
 - 81*. Opzeggingen EVP, 1984-1986
 - 82*. Opzeggingen EVP, A tot en met L, 1987-1988
 - 83*. Opzeggingen EVP, M tot en met Z, 1987-1988
- 84*. Jaarrekeningen EVP, 1981-1983

Stichting Vorming en Scholing EVP

- 85*. Stukken betreffende de Stichting Vorming en Scholing EVP, 1984-1985

Stichting Wetenschappelijk Instituut EVP

- 86*. Afschrift van de oprichtingsakte en van de akte van statutenwijziging van de Stichting, 1983, 1984
- 87*. Agenda's, notulen en andere stukken betreffende vergaderingen aan het bestuur van de Stichting, 1984-1987
- 88*-90*. Uitgaande correspondentie, alfabetisch geordend, 1984-1986
 - 88*. A tot en met G
 - 89*. H tot en met R
 - 90*. S tot en met Z
- 91*. Uitgaande correspondentie 1986-1987
- 92. Diversen

EVP-Info

- 93. Stukken betreffende *EVP-Info*-redactievergaderingen, 1982-1985 (1989)
- 94*-95*. Kopij *EVP-Info*, alfabetisch geordend, 1982-1984
 - 94*. A tot en met J
 - 95*. K tot en met Z
- 96*-97*. Kopij Actierubriek *EVP-Info*, alfabetisch geordend, 1982-1984
 - 96*. A tot en met J
 - 97*. K tot en met Z

Tweede Kamerfractie

- 98. Inbreng C. Ubels in de Tweede Kamer en bijdragen aan *EVP-Info*, 1982-1984
- 99*. Inkomende correspondentie, 1982-1983

AUTEURS

H. van den Brink is oud-hoogleraar Rechtsgeschiedenis aan de Erasmus Universiteit Rotterdam en oud-hoogleraar aan de Faculteit der Politieke en Sociaal-Culturele Wetenschappen aan de Universiteit van Amsterdam.

J.W. van Deth is als hoogleraar Nederlandse politiek verbonden aan de vakgroep Politicologie van de Faculteit der Beleidswetenschappen van de Katholieke Universiteit Nijmegen.

J.A.O. Eskes was tot zijn VUT als universitair docent verbonden aan het Instituut voor staats- en bestuursrecht van de Rijksuniversiteit Utrecht.

F.L. van Holthoon is als hoogleraar Amerikanistiek verbonden aan de Rijksuniversiteit Groningen.

C.T. Husbands is 'Reader in Sociology' aan de London School of Economics and Political Science te Londen.

J. van der Knoop is als onderzoeksmedewerker verbonden aan de vakgroep Sociologie van de Faculteit der Psychologische, Pedagogische en Sociologische Wetenschappen van de Rijksuniversiteit Groningen.

M.H. Leijenaar is als universitair hoofddocent verbonden aan de vakgroep Politicologie van de Faculteit der Beleidswetenschappen van de Katholieke Universiteit Nijmegen.

A.P.M. Lucardie is als wetenschappelijk medewerker verbonden aan het Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen van de Rijksuniversiteit Groningen.

M. Nieboer is als documentaliste verbonden aan het Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen van de Rijksuniversiteit Groningen.

I.M. Noomen is als documentaliste verbonden aan het Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen van de Rijksuniversiteit Groningen.

W.H. van Schuur is als universitair hoofddocent verbonden aan de vakgroep Sociologie van de Faculteit der Psychologische, Pedagogische en Sociologische Wetenschappen van de Rijksuniversiteit Groningen.

G. Voerman is Hoofd van het Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen van de Rijksuniversiteit Groningen.

K. Wittebrood is als Onderzoeker in Opleiding verbonden aan de vakgroep Politicologie van de Faculteit der Beleidswetenschappen van de Katholieke Universiteit Nijmegen.